

ERDÉLY

A RÓMAIAK ALATT,

KÚTFŐK NYOMÁN

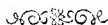
IRTA

VASS JÓZSEF,

KEGYES SZERZETBELI ÁLDOR, GYMNASIUMI TANÁR, S A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA LEVELEZŐ TAGJA.

.....

Az Erdélyi Muzeum-Egylet által
a HAYNALD-díjjal jutalmazott pályamunka.

KOLOZSVÁRTT, 1863.

STEIN JÁNOS ERDÉLYI MUZEUM EGYLETI KÖNYVÁRUS
BIZOMÁNYA.

Felfogat a nagy századok érzkeze
Mindent.

BERZSENYI.

TARTALOM.

Előszó	Lap. V.
------------------	------------

Első Rész.

Róma fegyvertényei Erdély területén.

I. FEJEZET.

Körültekintés.

1. §. A római birodalom terjedelme a császárság korában, s hagyományos kormánypolitikája	1.
2. §. A római világbirodalom szervezett fegyverereje	7.

II. FEJEZET.

Erdély a római hódítás előtt.

3. §. Erdély régi képe	16.
4. §. Erdély viszontagságai Trajánig	22.

III. FEJEZET.

Erdély Traján korában.

5. §. Traján jellege s kormányelve	29.
6. §. Traján berendezett hadserege	33.
7. §. Traján erdélyi első hadjárata	36.
8. §. Traján erdélyi második hadjárata	47.
9. §. Erdély meghódolása s következményei	59.

IV. FEJEZET.

Erdély viszontagságai Trajától Aureliánig.

10. §. Erdély Hadrián és az Antoninok alatt	63.
11. §. Erdély a katonai korlátlan uralom korában	69.
12. §. A római uralom bukása Erdélyben	80.

Második Rész.

Erdély bel-élete a rómaiak alatt.

V. FEJEZET.

Erdély római szervezete.

13. §. Gyarmatosítás	89.
14. §. Római gyarmatok Erdélyben	95.
15. §. Római telepítvények nyomai Erdély területén	101.
16. §. Római útvonalok Erdélyben	104.
17. §. Erdély polgári közigazgatásának közegei a római uralom korában	110.

VI. FEJEZET.

Római helyőrség Erdélyben.

18. §. Római erődök maradványai Erdély földjén	114.
19. §. Római haderők Erdélyben	121.
20. §. Erdély római helyőrségének tisztjei	126.

VII. FEJEZET.

Cultus-ügy.

21. §. Róma istenei Erdélyben	129.
22. §. A római papság Erdélyben	132.

VIII. FEJEZET.

A római népszorgalom Erdélyben.

23. §. Földészet. Kézművek. Ipar. Kereskedés a rómaiak alatt Erdélyben	134.
24. §. Az erdélyi bányaipar általában a rómaiak alatt	139.
25. §. A rómaiak sóaknái Erdélyben	143.
26. §. Római érczbányák Erdélyben	145.
27. §. Pénzverde Erdélyben a rómaiak alatt	147.
28. §. Római bányagazgatók Erdélyben	150.
29. §. Római érmek lelhelyei Erdélyben	151.
30. §. Erdélyi kőbányák nyomai a rómaiak korából	153.
31. §. Fürdők. Gyógyvizek. Vizvezetékek Erdélyben a rómaiak alatt	154.

IX. FEJEZET.

A római polgárisodás ügye Erdélyben.

32. §. A rómaiak műveltségi állapota Erdélyben	156.
33. §. Római műemlékek Erdélyben	160.
34. §. Általános áttekintés	164.

E L Ő S Z Ó.

Többen többféleképp adták Erdély egyetemes történelmének alaprajzát. Előttünk annak következő öt korszaka tűnik fel: I. A dák-római korszak (101—274 Kr. u.). II. A hún-magyar korszak (376—469 és 888—1002. Kr. u.). III. Erdély a vajdák alatt (1002—1538. Kr. u.). IV. Erdély saját nemzeti fejedelmei alatt (1538—1699.). V. Erdély mint nagy-fejedelemség (1699—1848.). A góthok és várkúnok (avarok) közbeeső időszakainak eseménykörét (274—376 és 469—888. Kr. u.) „Népvándorlás“ rovat alatt, külön toldalékban lehetne világos rövidséggel tárgyalni, mint olyant, mi Erdélynek lényeges alakulására s közéletének fejlesztésére elhatározó befolyást nem gyakorolt.

Erdély ezen történelmi korszakainak áttekintéséből, kiderül, hogy a pályakérdés, melynek fejtegetésével jelen munkánk foglalkodik, tövön ragadja meg az Erdélyi Muz.-Egylet nagy tenni-valóit. A kérdés századokon keresztül több oldalról, nagyobb-kisebb szerencsével tárgyalatott a nélkül, hogy a dák-római korszak történelmét bírónk teljes egészletében. Tömérdék anyagot halmoztak fel ugyan e czélra századok buvárszellemei; egyes kísérletek sem hiányzanak a fontos tárgy körül: de az egyöntetű egésznek tudományos megalkotása korunknak lön fentartva.

Erdély azon egyik ünnepelt vezérszellem, kinek hazafias áldozatából az Erdélyi Muzeum-Egylet pálya kérdéssé

tette a bérczes hon római korszakának tovább nem halasztható rajzolatát, kettős czélt ohajt elérni: szilárd alapját vetni meg Erdély történelmének, s ez által egyszersmind kitölteni azon feltűnő hézagokat, melyek örökbecsű világ-történelmi munkákban is mutatkoznak. Ha a könyvtárak e nemű díseit átforgatjuk, legott meggyőződünk, mily csekély — hogy ne mondjuk selejtes — mindaz, mit a dák-római korszakról nyújtanak. Nem volna fáradságos dolog ezt tényekkel is bebizonyítani, ha tartanunk nem kellene, hogy munkánk előcsarnoka ezzel túllépi határait.

A pályakérdés szellemét e kettős czélban felismervén, oda hatott törekvésünk, hogy munkánk a történelmi hűség mellett,— miért ünnepélyesen felelősséget vállalunk,— távol egy rögtönzött értekezés jellegétől, rendszeresen bevégzett egészlet alkosson. Ezt anynyival biztosabb sikerrel eszközölhattük, minthogy a pályakérdés nem tegnap kezdett tanulmányaink kedvencz tárgya, melynek kezelését igen könnyítették kedvező viszonyok közt szerzett s épen a kitűzött tárgyra irányuló helyrajzi ismereteink is.

Ezek után közelebb tartunk a dolog lényegéhez.

A pályakérdés tüzetes tárgyát Erdély őstörténelmének dák-római korszaka képezi, mely száz hetvenhárom évet foglal magában (101—274 Kr. u.), Traján erdélyi első hadjáratától Aurelián császár uralkodásáig, vagyis a római uralom erdélyi alakulásától annak teljes feloszlásáig. — Tárgyalásunk folyamán minő vezérelvet követtünk, annak kifejtése itt van legilletékesb helyén.

A történetírásnak, miként az egyetemes vagy nemzeti jelleggel bir, lényeges feladata, az egész emberiségnek, vagy csak egyes nép s nemzetnek szellemi s polgári életét összes fejleményeiben úgy, miként az tettei s alkotásaiban nyilatkozik, hű rajzolatban felmutatni. Kiindulási pontúl annak a történelemben első fellépése szolgál. Ezt követi a nemzetisedés és honfoglalás rajza; ez után közéléte folytonos nyilatkozatainak egész sorozata.

VII

Ezen alapelve viszonyítva történelmi elbeszélésünket, Erdély képét a kitűzött időszakon keresztül úgy rajzoljuk, hogy azon benső viszonymál fogva, melyben ez idétt Róma világhatalmához állott, előlegesen lényeges vázlatát adjuk a római világbirodalom nagyságának s fegyvererején alapult kormánypolitikájának. Ezzel szoros kapcsolatban leplezzük Erdély régi képét; előtérbe állítjuk azon ősnépfajokat, köztük éles vonásokkal jellemezve a dákokat, kik a hajdani Daciát, s mely már akkor súlypontjául szolgált, Erdélyt lakták. Csak ezek után festjük a római befolyást, alap-oka s végczéljával, mely Erdély meghódításában határozódik. Már most Erdély, mint római provincia, köti le figyelmünket. Minő viszontagságos életen küzdötte át magát a súlyos rabigába kényszerített hon, míg a római uralom bukásával más életszakasza kezdődött, mindennek történetű elbeszélése fejezi be rajzolatunk alapvonásait, melyeknek összege munkánk első részét alkotja.

De napjainkban nem az többé a történelem áthághatlan határa, hogy száraz-röviden elbeszélje, az ellenség miként jött, dúlt, győzött, igazott, gyilkolt, zsarolt. Ezt bősziült népcsordák tették a sötét századokban; honnét az ó kor krónikásai rendesen e gyászképek körül forognak évjegyzeteikkel. Ma a történelem kérlelhetlen szigorral vonja feleletre a diadalmi hőst: mi gyümölcse győzelmének? az emberiség közügye vagy népüdv nyert-e fegyverereje által? nem szenvedett-e a jog? nem semmisült-e meg az egyéni s közszabadság? szépült-e a meghódított föld, s áldás forrásává vált-e a vérözön? ipar, szorgalom, közvagyonosodás, ismeretek, tudomány, művészet új emeltyüket nyertek-e a diadalíveken? szelidült-e a kedély, gyarapodott-e az erkölcsiég, terjedt-e Isten földi országa, s közeledett-e a hódított birtok végső rendeltetése felé, hogy legyen meglegedett nemzet boldog hazája? Ha mindezekre híven meg nem felel a történelem, úgy a mesés Sibylla-könyvek sorsát megérdemlette.

Ezen vezéreszmékre szegezve figyelmünket, munkánk második részében elvezetjük t. olvasóink előtt a kitűzött korszak azon alkotásait, melyekben a meghódított népet magába olvasztó római erőnek erdélyi életműködése nyilatkozott. — Befejezésül szilárd alapra fektetett bírálati áttekintését adjuk a tárgyalt időszak történelmi szövedékének, mi a történettudomány szellemét alkotja. Munkánk ezen kettős — tudniillik értesítő s oktató — oldalánál fogva azon egészszé frigyesül, mely Cicero nyelvén „nuncia vetustatis, magistra vitae“ (a mult idők értesítője, életoktató), kifejezésekben bírja leghívebb érteményét.

Az egésznek jelen észteni elrendezése mellett gondunk tetemes részét az őskori tárgyhoz szolgáló történelmi adatok megválasztása s czélarányos feldolgozása vette igénybe. Minő tapintattal jártunk el a történetíró ezen fontos feladatában, arról kell itt t. olvasóinkat felvilágosítanunk.

A történelmi elbeszélés, hogy a való hű kifejezése lehessen, legbiztosabb alapját az úgy nevezett kútfőkben találja fel. Ezek alatt értjük kitünőleg az egykorú történelmi műemlékeket, minők: a szobrok, feliratok, építmények, érmek stb. melyek a rajzolt kor szereplőitől bírják lételőket, s így néma bár, de leghitelesb tanúi azon kor eseményeinek; továbbá az írott közleményeket, melyek annál becsesebbek, minél nagyobb hitelűek s egykorúak vagy igen közel esnek a koreseményekhez, melyeket följegyezve őriznek.

Erdély, daczára azon vandalismusnak, mely több mint másfél évezreden át pusztította e hon földjén a római alkotás emlékeit, gazdag hagyományait bírja a letűnt érdekes korszaknak. Egy egész irodalom keletkezett e becses öröklék kiderítése körül ¹⁾. A hozzánk közel eső négy

¹⁾ Dr. J. F. Neigebaur, Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt, 1851. 8-o. 301—310. ll.

század folytán sok oly felfödözések tétettek, melyeknek nyomain fontos kérdéseket lehet ma tisztába hozni. Meszsze elvezetne célunktól mindazon mély búvárlatok részlelése, melyeknek gondos tanulmányozása eredményezte a jelen munkát. Ha a t. olvasó végig haladt tárgyalásunk folyamán, felfoghatja, minő mérvben ismerjük a tért, melyen a pályakérdés mozog, mily feszült figyelemmel törekedtünk a critica sűrű szövetén áteresztett, tehát teljes-hitelű, történelmi adatokat tárgyunkhoz felhasználni.

Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a történelmi korrajzunkra vonatkozó egykorú irott szerkesztmények legbecesebb részét is megemésztették a viszontagságos idők. Jelen munkánk sarkpontját Traján erdélyi kettős hadjárata s annak eredménye, Erdély meghódítása, képezi. És épen az ide szolgáló adatok hiányzanak. Traján hagyott ugyan maga után fegyvertényeiről szóló emlékiratokat; feljegyezte. a nagy C. Jul. Caesar commentárainak modorában, kora hatásosabb mozzanatait, az erdélyi hadjáratok, harczok s vívmányokat: azonban, az erdélyi első hadjárat könyveinek egyikéből fenmaradt egyetlen kis töredéken kívül¹⁾, fájdalom, a többi végkép elveszett. A végenyészet sorsára jutottak Criton (Croton) Geticái is, melyeket Suidas dicsőréttel említ. Minthogy ő Traján bizodalmas embere volt, s kocsizás közben többször lehetett látni oldala mellett; róla hihetőleg sok érdekes feljegyzést adott át az utókornak. Alexandriai Appianus, Traján és Hadrián császárok kortársa, római történelmének is elveszett azon

¹⁾ Priscianus nyelvtnárnak egy idézetében (libr. VI. „Trajanus in primo Dacicorum“) ex Trajani Commentar. de bell. Dac. libr. I. ez áll: „inde Bersobim, deinde Aixi processimus“. A Pentinger-féle tábori földabroszon (erről bővebben alább) mindkét hely azon hadi-útvonalon esik, mely az Al-Dunától éjszaknak tartott, csakhogy *Bersovia* és *Alhiis* szóidomokká alakulva olvashatók ugyanott, *Viminacium* és *Tibiscum* közt.

része, melyben (a XXIII-d. könyvb.) a római-dák háborukat tárgyalja ¹⁾. Ammianus Marcellinus, ki a IV-d. század vége felé élt, s Tacitus történetkönyveit Nerva császártól Valens haláláig (96—378 Kr. u.) folytatta, kétségkívül Appianust használta ²⁾; hanem Ammianus Marcellinus munkájának is épen ezen első része pusztult el. Hasonlólag az Ael. Lampridiusnál (in vita Alexandr. Sever.) névszerént említett Marius Maximus, Fabius Marcellinus, Aurelius Verus, Statius Valens s még több egykorúnak Traján nagyhorderejű dák hódítására vonatkozó jegyzetei, csekély töredékek kivételével, mind elvesztek. Az pedig, hogy Tacitus, a fölülmulhatlan történetíró, Traján korának eseményeit összeállította volna, miként némelyek a páratlan történésznek saját szavaiból ³⁾ kieroszakolni akarják, nem egyéb balmagyarázatnál. Tervében lehetett ugyan, hogy, mint végső művét, Traján kormányidejét rajzolja, folytatásául történetkönyveinek; de e szándékát nem teljesíthette. Végre Caninius költő, ifjabb

¹⁾ Phot. Bibl. „Ὁ δὲ ἐφεξῆς (ὁ λόγος κγ') Δακικὴ (ἱστορία).“ Zonar. Annal. libr. XI, 21. ed. Bonn. p. II. 508. „(Τραϊανὸς) ἐστράτευσε μὲν τοι ἐπὶ Δάκας ἢ Δάκους κατὰ Ἰωνας, ὡς ὁ Ἀππιανὸς ἐν τῷ ἐκδόστῳ περὶ τοῦ λόγου τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας φησὶ.“ (Ez pedig rendre dák (történet). — (Traján) valóban háborút viselt a dákok ellen az iónok szerint, a mint Appianus római történelmének huszonharmadik könyvében mondja). Appianus is irt „τὰ Δακικά, οἷς Τραϊανὸς ἐλαμπύνατο“ (daciai tetteket, melyekkel Traján ékeskedék). Edit. Schweighäuser. Tom. III, 896.

²⁾ Ammianus Marcellin. libr. XXV. 8. „Trajanus et Severus — cum exercitibus paene deleti sunt (in Asia), ut in eorum actibus has quoque digessimus partes.“

³⁾ „Quod si vita suppeditet, principatum D. Nervae et imperium Trajani, uberiorem securioremque materiem, senectuti seposui: rara temporum felicitate, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet“. Tacit. Hist. I, 1.

Plinius barátja, hogy Traján erdélyi hadjáratait alapúl vevő hőskölteményét, miként tervezte volt, meg is valósította-e, több mint kétséges ¹⁾; illetén költői műnek legalább sehol semmi nyoma, töredéke, vagy említése.

Igy tehát az első rangú, egyszersmind legfontosabb írott közlemények, mint eredeti források, melyek a pályakérdés alapos megoldására a sikert kétségkívül biztosítanák, végkép megsemmisültek: de azért nem esünk kétségbe a diadal iránt; mert a tárgyalt őskorból reánk maradt becses műemlékek tekintélyes osztályain kívül, számosak még s legnagyobb részt megnyugtató hitelességűek is, a feltett kérdést tárgyaló római történelmi másodrangú kútfők. Igaz ugyan, hogy leginkább csak az uralkodó személyisége vagy annak közvetlen környezete, a világváros ügyei, a provinciákban pedig csak azon mozzanatok körül forognak, mik a trónöröklés vagy bitorlásra, vagy a barbárok betöréseire vonatkoznak, s így Erdélyre (Dacia) vonatkozó adataik is szerfölött gyérek, s műszöveggé alakításuk kiterjedt bűvárkodást, egyszersmind szigorú kritikai egybevétést igényel. De méltányosan nem is kívánhatunk többet annál, a mit nyújtanak. Anynyi népnek egy uralom alatti egyesítése megfosztá mindegyiket önállásával együtt hatáskörétől. Ők folyvást csak mint részei a nagy egésznek jönek tekintetbe, s a központi hatalomban vannak személyesítve. Azonban a történelem, illetén állásfokán is, tanulságossá válhatik, ha hű képét adja a nép életének vagy halálszenderének, mindkettő alapokaival együtt.

Tárgyunkra szolgáló illetén másodrangú kútfők a császárság korából ezek:

¹⁾ Plinius, epist. VIII. 4. írja Caniniusnak: „Optime facis, quod bellum Dacicum scribere paras. — Dices immissa terris flumina, novos pontes fluminibus injectos, insessa castris montium abrupta, pulsum regia, pulsum etiam vita regem nihil desperantem. Super hac actos bis triumphos; quorum alter ex invicta gente primus, alter novissimus fuit“.

a) *Itinerarium Antonini Augusti* (Caracallae). Parthey és Pinder kiad. Berlin. 1848.

b) *Notitia dignitatum utriusque imperii*. (Graevii thesaurus. Tom. VII.)

c) Claudius Ptolemaeus, földíró a II-d. század körül és Strabo.

d) A Peutinger-féle tábori fölabrosz ¹⁾.

e) Suetonius Tranquillus, az első tizenkét császárról nyújt életrajzokat, melyek műbecscsel bíró érdekes tudósítások.

f) Florus, hihetőleg Traján idejéből.

g) Az ifjabb Plinius Panegyricusa és levelei, melyek virágnyelven festik Róma legjobb fejedelmét s legszebb korszakát.

h) Dio Cassius Coccejanus, római senator és consularis, Nicaeából († 229). Traján óta nem telt el egy század, mikor irt: mirenézve jól értesülhetett a dunai tartományokról, annyival is inkább, minthogy egy ideig Felső-Pannónia helytartója volt. A római történelmet, Aeneastól koráig, nyolczvan könyvbe foglalta. Különösen harmincz könyvben van adva, alaposan és szépen, a császárság története. Az első harmincz könyv elveszett; néhány csonka; s a húsz utolsóból Xiphilinusnak (1050 körül Kr. u.) száraz kivonata forog közkezezen.

i) A görög Herodianus (238 körül Kr. u.); szerkesztménye Marcus Aurelius császár halálától az ifjabb (III.)

¹⁾ Ezen nevezetes, Celses Konrádtól felfödözött, s későbbi birtokosáról, Peutinger Konrádról, elnevezett földkép, jelenleg a bécsi cs. könyvtár sajátja. Eredetije a IV-d. századból (Septimius Severus korából) való. Sajátlag *itinerarium*, Európán s Ázsián át, a Hercules-oszloptól az indiai oceánig. Kezünknel annak budai kiadása volt, és Erdélyre vonatkozó azon részlete, melyet t. Ackner adott ki az „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.“ I. Bd. III-d. füzetében. Hermannstadt. 1845. 8r.

Gordianusig (180—244. Kr. u.) terjed, s a jó történetírók sorát bezárja. Ezek után következnek

j) az úgy nevezett *Scriptores Historiae Augustae minores*, a IV-d. század elején: Aelius Spartianus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius és Julius Capitolinus, kik a császárok életét, Hadriántól Carinusig (117—284 Kr. u.), kivonatban (epitome), az események tapintatos megválasztása nélkül, azonban — mint látszik — részrehajlatlanul, s az időszakhoz képest elég jó nyelven adják. Egyébaránt ezen időszak történelmi szerkesztményeiben van a legtöbb hézag, s okozzák, hogy Sext. Rufus, Eutropius és Aurelius Victor „*Breviaria Historiae Romanae*“ nevezet alatt ismert műveihez kell itt-ott folyamodnunk.

Az eddig mondottakból t. olvasóink mind munkánk rendszerével, mind az általunk használt történelmi kútfőkkel kellőkép megismerkedhettek. Most tehát kitűzött tárgyunk rajzolásához foghatnánk, ha festményünknek egyik igen fontos oldalát szó nélkül hagyhatnók.

Bármennyire törekedtünk ugyanis a pályakérdés hátárain belül, a történelmi elem körében, tartani elbeszélésünket; mindazonáltal az őskori tárgy természete és helyzeténél fogva tisztán a kérdés alapeszméje — Erdély római képe — körött nem maradhattunk. A műalkotás kerekdedsége tekintetéből körvonaloznunk kellett az egykori Daciát egész terjedelmében, kijelölni a dák-római első érintkezési pontokat, valamint azon alapot, melyet Róma a szabadságért élő-haló dákok irányában elfoglalt. Mindezek pedig Erdély határain s római korszakán túlesnek. Le kellett tehát vezetnünk t. olvasóinkat az Al-Duna mellékére, mely nevezetes események színhelye volt már Traján előtt, s ennek Erdély irányában épen ezen részokről tett kettős föllépésekor. Ebben leli megfejtését mind az, miért oly szembetűnők történelmi festményünkön a földrajzi, különben vele benső rokonságban levő vonások; mind pedig az, miért

nélkülözhetlenül szükséges általában a hajdani Daciának, különösen pedig a római provinciává alakított Erdélynek munkánkhoz mellékelt szabatos földképe. Ugyanis, a tudományosan művelt osztály igényeinek kielégítése mellett, fő gondunk a képzettség magasabb fokára még nem emelkedett fiatal nemzedék volt, melynek a haza történelmi multját alaposan ismernie elútasíthatlan kötelessége. Neki okvetlenül kalauzra van szüksége. Egy ily kalauz szerepét kívánja betölteni az ide csatolt földabrosz. A mű írálynyelve is azért tartotta magát az elbeszélő modor világos és könnyen érthető medrében.

Még egy eljárásunkat nem hagyhatjuk indokolás nélkül. Hogy a műszöveg szabad folyását mi se akadályozza, szándékosan tartózkodtunk egyes állításainkat átmásolt római feliratok közlésével háborgatni, elegendőnek tartván a netalán kétkedőket azoknak illető lelhelyeikre útalni. Igaz, hogy így munkánk egy részét feladta terjedelmének; de tömörttség, folyékonyság s műbecsben mit sem vesztett, egyöntetűségben pedig épen nyert; különben sem volt célunk elhatározó okok nélkül rakásra szaporítani az ívek számát, miután ezek úgysis a kívánt tízes számot megközelítik. — Az így szervezett egészet egy teljes T á r g y m u t a t ó zárja be, melynek célja a t. olvasó emlékezetén segítve, azt az illető szövegrészhez kalauzolni.

Az eddig vázolt komoly előkészület után önbizalommal lépünk a nemes pályatérre, melyen győzni dicsőség, elbukni nem szégyen. Et voluisse sat est.

ELSŐ RÉSZ.

RÓMA FEGYVERTÉNYEI ERDELY TERÜLETÉN.

I. FEJEZET.

K ö r ü l t e k i n t é s.

1. §. *A római birodalom terjedelme a császárság korában, s hagyományos kormánypolitikája.*

I. Már a keresztyén időszámítás előtt élt az Al-duna mellékein egy nép, a nyers kor szelleménél fogva harciasságában szilaj és zordon erkölcsű, de bátor és szabadságszerető; némi részben a földmivelés, a tartomány természeti mivoltánál fogva pedig inkább baromtenyésztés és pásztorélet, de legfőképp mégis viharos harci kalandok és zsákmányolás voltak rendes életfoglalkodásai. Ez a római történelemben ez időt szereplő dák nép. A Macedonia és Thraciában mindinkább előhaladó római terjeszkedésnek hatalmas gátot vetett. Ezt kellett tehát Róma világhatalmának vagy végkép megtörni és szolgájáromba kényszeríteni, vagy legalább Scythia kietlen pusztáira szorítva, a római állampolitika magas céljára nézve ártalmatlanná tenni. Róma az első terv kivételére határozta el magát. Daciának bukni, s az egészséges, életerős népfajnak súlyos rabigába kellett görnyednie. Mielőtt azonban ennek tüzetes elbeszélésébe bocsátkoznánk, előlegesen vessünk egy pillantást Róma akkori nagysága s fegyvererején alapult kormánypolitikájára, hogy így a két fél közt később beállott küzdelmek rajza annál nagyobb világosságban tűnnessék fel előttünk.

Hogy a római birodalom nagyságának kellő fogalmával birhassunk, tudnunk kell, hogy mindazon tartományok, országok s birodalmak öszvesége, melyek az Antoninus-sáncz s Dacia legéjszakibb határaitól az Atlas-hegyig, s a ténitő rákjegyéig, mintegy háromszáz földirati mérföld szélességben; s az atlanti oceántól az Eufratesig több mint hatszáz mérföld hosszúságban terjednek, tárgyalt időszakunkban a római világbirodalmat alkották, legszebb részét a mérsékelt földövnék az éjszaki szélessége huszonnégyszáz s ötvenhatodik foka alatt, melynek termékeny s jól művelt térsége megközelítette a háromezer kétszáz négyszögű mérföldet ¹⁾.

II. A keresztyén időszámítás második századába esik Erdélynek a római birodalomba olvadása, mely akkor a föld legszebb tartományait s legpolgárisultabb részét egyesítette magában. Az ősi dicsőség s fegyelmezett harcziaság örködött a világbirodalom sorsa felett. A közös törvények és szokások gyöngéd de sikeres befolyása lassankint a tartományokat öszszeforrasztotta. Békeszerető lakosaik felhasználták, de vissza is éltek a gazdagság s fénytűzés előnyeivel. A szabad alkotmány külszine kellő tiszteletben tartott s tekintéllyel birt, ámbár a fenségi hatalmat a római senatus gyakorolta, a csásároknak csak a végrehajtó jog maradván. Több, mint nyolczvan évi időszak alatt (90—180. Kr. u.) a közigazgatás élén egy erényes és nagy tehetségű Traján, Hadrián és a két Antoninus állott.

A rómaiak legnevezetesebb hódításai a respublica korszakában történtek. A csásárok legnagyobb részt beelégedtek azon birtokhatárok megőrzésével, melyeket a senatus politikája, a consuloak élénk versenye, s a nép harczias buzgalma kijelelt. A hét első század szakadatlan folyama az egymást érő diadaloknak. Azonban Augustusnak lön fentartva, hogy az egész földkerekség leigázásának nagyszertű tervével felhagyjon, s a

¹⁾ Templeman, Survey of the Globe.—V. ü. Joh. Sporschil, Gibbon's Geschichte des Vorfalles und Unterganges des römischen Weltreiches Zweite Ausgabe. Leipzig. 1843. 22. h.

nyilvános tanácsgyűlésbe a mérséklet szellemét vezesse be. Különben is békehajlama, valamint a helyzet ismereténél fogva könnyen átláthatta, hogy Róma jelen nagyságának kitérő fókán, a változó fegyverszerencsétől sokkal kevesebbet remélhet mint félhet, főleg minthogy a távolabb eső hadfolytatás minden nap terhesbbé, kimenetele kétesbbé s eredménye bizonytalanabbá s kevésbbé válhatik jótékonnyá. E nézeteknek súlyt kölcsönzött Augustus tapasztalata, ki bensőleg meg volt győződve, hogy erélyes politikája ildomának könnyen sikerül a legirtózatostb barbároktól is Róma biztonsága s méltóságára nézve mindent kieszközölni. A helyett tehát, hogy magát a parthusok nyilainak kiténné, becsületes ajánlat mellett kieszközlé a Crassus csatavesztése következtében elfoglalt hadijeleket s foglyoknak kiszolgáltatását ¹⁾.

Kormányának első szakaszában hadvezérei által kísérletet tön Aethiopia és Boldog-Arabia leigázására. A téritőn túl több száz mérföldnyire haladtak délnek; azonban a forró égélj visszariasztá a merészkedőket, míg a fegyvertelen benszülötteket megtaltalmazta ²⁾. Európa éjszaki tartományai alig érdemlék meg a hódítás költségeit s fáradsalmait. Germania mocsáros erdeit a barbárok elég ügyes népe lakta, mely a szabadság nélküli létet megveté s habár első támadáskor a római hatalom nyomásának engedni látszott is, mindazonáltal a kétségbeesés küzdelmével sikerült neki csakhamar függetlenségét visszanyerni, s Augustust a szerencse változékonyságára figyelmeztetni ³⁾. Halála után végrendelete a senatusban felolvastatott. Nagybecsü végakaratként lelkére köti abban utódjának, hogy a birodalmat túl ne

¹⁾ Dio Cassius, LIV. 736. l. (Reimar commentáiraival).

²⁾ Strabo, XVI, 780. l. — Plin. maior, Hist. Natur. Libr. VI, cap. 32—35. — Dio Cassius, LIII. 723. l. és LIV. 734. l. ezen hadjárat igen érdekes részleteit adják.

³⁾ Varus és három legiójának felkonczoltatásáról olv. Tacit. Annal. Libr. I. Sueton. in August. cap. 23. Vell. Patere. Libr. II, cap. 17. Jelle-

terjeszsze azon határokon, melyeket maga a természet, mint védműveket, látszott neki kijelölni: nyugaton az atlanti oceánt, éjszakon a Rajnát és Dunát, keleten az Eufratest, délen pedig Arabia s Afrika sivatagjait ¹⁾).

Szerencsére a világ békében élt, s a böles Augustus által ajánlott mérsékleti rendszer, közvetlen utódai fondorlatainak daczára, elfogadtatott. A gyönyörökbe merült, vagy a zsarnokság tűzésével elfoglalt első császárok csak gyéren mutatkoztak a hadseregnél s a provinciákban. A diadalokat sem voltak hajlandók, melyeket pulyaságuk megvetett, utódaik vitézsége által bitoroltatni. Az alattvaló harci dicsősége gögös kisebbitése lett volna a felségi előjognak; s azért minden római hadvezér a gondjaira bizott határok megvédésére szorítkozott, a nélkül hogy hódításokra csak gondolni is merészelt volna, melyek neki nem kevésbbé szolgálhattak ártalmára, mint a meghódított vad népeknek ²⁾).

Az egyetlen járulék, melylyel a római birodalom a keresztényen időszámolás első századának folytán gyarapodott, Britannia volt. Ezen egyetlen esetben látszanak Cæsar és Augustus utódai amazt inkább, mint ezt utánozni. A közelség Gallia partjaihoz csalogatta fegyvereiket. A gyöngyhalászatról szállingó némi kellemes, habár bizonytalan, hír izgatta kedélyeiket ³⁾).

Különben is Britanniának, mint egy elzárt szigetvilágnak, megismertetése nem tekintethetett hódításként s az általános

¹⁾ Tacit. Annal. Libr. II. Dio Cassius, LVI. 833. l.

²⁾ Germanicus, Suetonius Paulinus és Agricola győzelmeik közepett feltartóztatnak s visszahivattak. Corbulo megöletett. (Tacit. Hist. Libr II. cap. 76.) Hadi érdem, a szó legszorosob értelmében, volt a Tacitus által oly szépen kifejezett *imperatoria virtus*.

³⁾ Cæsar maga is rejtegette nemtelen indokot; de Suetonius cap. 47. említi. Egyébaránt a britt gyöngyök az ő setét sárga fekete színök miatt csekély értékűek voltak. Tacitus helyesen jegyzi meg (Agric. cap. 12.): „Ego facilius crediderim, naturam margaritis deesse, quam nobis avaritiam.“ (Én előbb hinném, hogy a gyöngyökben hiányzik a természeti jószág, mint bennünk a nyervágyság.)

rendszer szárazföldi szabályainak megsértéseként. Közel negyven évi háború után, melyeket a legléghabb cæsar kezdett, legkicsapongóbb folytatott, s leggyávább bevégezett ¹⁾, a sziget legnagyobb részt alá veté magát a római járomnak. A külön britt törzsekben megvolt a vitézség hadiszerencse, s a szabadságszeretet egyesítő szellem nélkül. Böszült vadsággal ragadtak fegyvert, s vagy lerakták azt, vagy egymás ellen fordították eszeveszett változékonysággal; s míg egyesek elszántan harczoltak, egészben leigáztattak. Sem Caractacus állhatatossága, sem Boadicea kétségbeesése, sem a druidák vakbuzgalma nem háríthatá el hazájokról a szolgaságot, sem útlejtőben fel nem tartóztathatá a győzelmes hadvezéreket, kik a római dicsőséget megóvták, mialatt a legpulyább s elvetemültebb uralkodók a trónt meggyalázták. Azon időben, midőn a félelemtől gyötört Domitián palotájába zárkozott, legiói, az ő lelkes hadvezérek, Agricola, alatt, megtörték a caledoniaiak öszves seregét Grampius hegység alatt, s hajóhada egy ismeretlen és veszélyes kíséreltet merészelve, a római fegyverek dicsőségét a szigeten körülhordozta. Már Britannia meghódítása befejezettnek tekintetett; már Agricola Irland könnyű meghódításával, mire — véleménye szerint — egy legiót s kevés segélyhadat elégségesnek tartott, győzedelmét állandósítani készült. Ezen nyugati sziget igen szép birtokká válhatott s a britannusok kevesebb ellenszegüléssel hordozhatták volna lánczaikat, ha a szabadságvesztés érzete kihalt volna kebleikből.

De Agricola nagy érdemei azt eszközlék, hogy nem sokára Britannia helytartóságától elmozdított, miáltal ezen eszélyes és nagymérvű hódítási terv örökre megghiúsult. Távozása előtt a bölcs hadvezérnek annyi gondja volt a biztosság- mint a birtoklásra. Észlelé ő, hogy a sziget Skóciától tengerszorosak által két egyenlőtlen részre osztatik. Ezen keskeny közön negyven mérföldnyire keresztben hadi öresapat-vonalt állított fel, mely Antoninus Pius alatt (138—161. Kr. u.) egy kötalapra rakott sánczczal erősített meg. Antoninus ezen sáncza, nem

¹⁾ Claudius, Nero és Domitián.

meszsze a mai Edinbug és Glasgow városoktól, képezte a római birtok határát. A benszülött caledoniaiak, a sziget éjszaki legvégső csücsán megtartották ősi vad függetlenségüket, mit szegénységüknek nem kevésbbé köszönhetnek, mint vitézségüknek. Betűtések többször megtoroltattak, de honuk le nem igáztatott. A föld legszebb s gazdagabb égaljának urai megvetéssel fordultak el ezen zordon s téli viharoknak kitett bérczektől, ködborította tengerektől, melyekben meztelen vadnépek üldözték az erdő vadait ¹⁾.

Ez volt a római határok állapotja, s ily nézetek vezérlék a császári politikát Augustus halála óta Traján trónra-lépteig. Ezen jámbor s tevékeny fejedelemben egyesült a közvitéz képzettsége a hadvezér magas szellemével ²⁾. A békerendszert elődei megszegték. Erdély meghódításának eszméje ugyanis nem Domitián vagy Traján korában keletkezett. A világbirodalom nyugalmanak biztosítása az Al-Dunánál, kelté föl e gondolatot már akkor, midőn a római polgárok — miként Horatius említi, — kíváncsian s nem minden aggály nélkül szokták tőle kérdezni: mi újságot tudsz a dákokról? ³⁾. Már Augustus tervezte Dacia meghódítását. Hadműködési tervének alapeszméje volt, azt nyugatról támadni meg. Innét, a hadsereg könnyebb ellátása tekintetéből is *Sege sta* ⁴⁾ lön hadműködési alaplól kiszemelve. E hagyományos terv szerint indult meg később Traján is nyugatról Decebál Daciájának, hadvezéri kintinő előrelátással a Dunának vetvén meg magát, hogy táborát életerétől, az élelmi s hadiszer-tártól, el ne vágassék; mi bizonyára meg-

¹⁾ Appian. Proem. 5. Edit. Schweighäuser.

²⁾ Plin. Panegyric. mely tényeken látszik alapulni.

³⁾ „ Ex quo Mæcenas me cœpit habere suorum
In numero.
Quicumque obuius est, me consulit
Numquid de *Dacis* audisti? Horat. Satirar.
Libr. II. Satir. VI. vers. 41, 42, 51, 53.

⁴⁾ A Száva és Kulpa (Colapis) folyók egyesülésénél, körülbelül hol ma *Sziszek* fekszik.

történik, ha hosszabb had-úton Havas-alföldnek s a verestornyai szorosnak intézi az első mozdulatot. Ezen mind Róma történetében, mind Erdély ősmúltjában oly nevezetes időszaknak részletes rajzát adni, jelen munkánknak jutott feladatúl. Egy új tartomány meghódítása s a közbirodalomba olvasztása szolgálván történelmi tárgyalásunknak alapúl, eleve a birodalmi hagyományos politikának súlyt kölcsönöző *hadügy* azon állapotjával kell megismerkednünk, melyben az a tárgyalt császári korszakban létezett.

2. §. *A római világbirodalom szervezett fegyverereje.*

1. A köztársaság derült időszakában a fegyverviselés azon osztályoknak volt előjoga, melyeknek kiváló érdekekben állott a hazát szeretni, védeni a tulajdont s egyes részét módosítani azon törvényeknek, melyeknek egyszersmind szentül fentartására polgári kötelemök- s érdeköknél fogva ítálva valának. De a mely viszonyban a közszabadság a hódítások közepett csökkent, a hadügy is lassanként műfogások jellegét ölté magára s rideg kézimesterséggé aljasult ¹⁾.

A mi a legiókat illeti, azon időre, midőn a legtávolabb eső provinciákból történt az ujonezozás, úgy tekintettek, mint ha római polgárokból állának. E kitiintetés általában a hadász képessége s jutalma gyanánt tartatott; egyébaránt fő tekintet volt a kor, erő s termet lényeges sajátságaira ²⁾. Minden ujonezozásnál nagyobb tekintet volt az éjszaki mint a déli tartományok embereire. A fegyverképesek inkább a mezei mint a városi népből szemeltettek, s igen helyesen; mert a ková-

¹⁾ A hadászok legszegényebb osztályának ez időtt négyszáz pengő forinttal kellett birnia (Dionys. Halicarnass. IV. 17.); nagy öszveg oly időben, midőn a pénz oly ritka volt, hogy egy lat ezüst hatvan ércfonttal ért fel. A nép, melyet a régi alkotmány kizárt, Marius által kivétel nélkül fölvetetett. — Sallust. de bello Jugurth. cap. 91.

²⁾ Cæsar Alauda legióját gallusok- s idegenekből alakítá. Ez azonban csak a polgárháború féktelen időszakában történt. A győzelem után nekik római polgárjogot adott.

cso, ácsok, vadászok stb. testgyakorló foglalkodásaik nagyobb erőt s elszántságot fakasztanak, mint azon magányba vonult mesterségek, melyek a fényűzésnek szolgálnak ¹⁾. A római császárok hadesapatait még azután is, midőn a birtok szeréni beosztás megszüntetett, rendszeren kitűnő születésű s jól nevelt tisztok vezényelték. A közhadászok pedig, hasonlólag az újabb Europa bérenceihez, az emberi társaságnak rendszeren legalacsonyabb s így gyakran legkicsapongóbb rétegéből vétettek.

2. A saját érdek mély érzetében gyökeredző s a régiektől hazafiságnak nevezett közérény a szabad kormányzat megvédése s díszletében nyilatkozott, melynek kiki részese volt. Ezen érzület, mely a köztársaság legióit majdnem legyőzhetlenekké tette, a zsarnokok bérencei előtt ismeretlen volt. E hiányt más élesztő szerekkel kellett pótolni, s ezek a *katonai becsület* és *esküszentség* valának. A pór vagy kézműves azon varázsszemtől volt áthatva, hogy ő az érdemtelen fegyverszolgálatra, melytől saját rangja s hírneve függ, küldetve van, s hogy ámbár a szerencse gyakran kijátszsa a vitézséget, mégis saját viselete a csapat, legió vagy az egész hadseregre, melynek becsületétől át van hatva, dicsőséget vagy gyalázatot hozhat. A hadiszolgálatba történt első belépéskor minden kigondolható ünnepélyességek közt esküt kellett tennie. Esküdött, hogy zászlóját soha el nem hagyja; hogy akaratját a hadvezér parancsainak alárendeli, s hogy életét a császár és hon biztonságáért feláldozza ²⁾. A római csapatok ragaszkodása saját zászlóikhoz, a becsület és vallás kettős befolyásának volt eredménye. Az aranyas, mely a legió homlokzatán ragyogott, melyet a veszély pillanatában elhagyni épen oly gyávaságnak mint istentelenségnek tartatott ³⁾. Ezen élesztő okokat, melyeknek hatása a képzelemre kimaradhatlan, még holmi anyagi remé-

¹⁾ Vegetius, de re militar. Libr. I. cap. 2—7.

²⁾ A szolgálati s császár iránti hűségeskü a csapatoknál évenként januárban ujítottatott meg.

³⁾ Innét Tacitusnál a római sasak „*bellorum dii*” nevezettel fordulnak elő.

nyek által is szították. Kiszabott zsold, alkalmoszerű ajándékok, kitüntetések ¹⁾ s bizonyos szolgálati évek után járó határozott jutalom enyhíté a hadiélet sanyarait ²⁾; ehhez képest be volt vágva az út a gyávaság és engedetlenségnek, mit szigorú büntetés sújtott. A centuriók fenyíthettek, a halálbüntetést pedig a hadvezérek gyakorolták, s egyik lényeges fegyszabály volt a római hadseregénél, hogy a jó katonának inkább kell félnie saját tisztjétől, mint az ellenségtől. Ezen mesterfogások által a császári csapatok vitézsége azon fejlettségi fokra jutott, melyet a barbárok vad szenvedélyeinek elérni lehetetlen volt.

3. A rómaiak azonban a vitézség elégtelenségéről, ha csak ügyesség nem járul hozzá, annyira meg voltak győződve, hogy a hadsereg (*exercitus*) elnevezést nyelvökben a gyakorlattól (*exerceo*, *exercito*) eredeztették ³⁾. Fegyelmők legnyomósabb tárgyát a hadi gyakorlatok képezték. Az újonczok s fiatal katonák naponként reggel és estve gyakoroltattak; sőt még a hadastyánok sem voltak kivéve a naponkint ismételt egyszeri gyakorlattól. A tábor téli szállásán nagy sátorokat készítettek, hogy a netaian beálló kellemetlen idő hasznos foglalkodásaiban ne akadályozza; s különösen ügyeltek arra, hogy ily hadgyakorlatokon kétszer oly nehéz fegyverek használtassanak, mint különben a rendes esatákban szoktak. Nem czélja e munka jelen szakának a római hadgyakorlatokat a legkisebb részletekig rajzolni; csak azt jegyezzük meg, hogy mindazt magokban foglalták, mi a testet edzette, a tagokat ügyesítette s idomos mozdulatokat fejtett ki. A hadfiak az útazás, szaladás, úszás, szökés és teherhordozásban, a védő s támadó fegyvernemek kezelésében, valamint a távol s közel-vívásban, a legváltozatosb

¹⁾ Mennyire volt a bajnokerény kitüntetve a főhatalom által, megható példáját láthatjuk M. Licinius Mucianusban. — Neigebauer i. m. 76: 3; 158: 249.

²⁾ A húsz évig szolgált hadastyán jutalma volt három ezer denár, vagyis mintegy ezer pengő forint. A testőrségé kétannyi.

³⁾ „*Exercitus ab exercitando.*“ Varro de ling. latina. Libr. IV,

hadi mozdulatok végrehajtásában, sőt fuvolyahangok mellett még hadi táncban is szorgalmasan gyakoroltattak. Az volt az ügyes hadvezérnek, sőt magoknak a császároknak is mesterfogásuk, hogy jelenlétök által ezen hadgyakorlatokat élesszék; így olvassuk, hogy mind Traján, mind Hadrián többször személyesen vívtak a gyakorlatlan közvitézekkel, s nem egyszer tették erejük s ügyességüket próbára. E két fejedelem kormányidején a hareztan (*Tactica*), mint tudomány, sikerrel üzetett; s míg a birodalomban életerő buzgott, az ő harezteni útásításaik a római fegyelem legtükélyesb mintájaként tiszteltettek. Általában Róma nem tűrte, hogy a hadfiak renyhe semmit-nemtevésben elpuhuljanak. Békeidején hasznos közmunkákra, egyebekben kívül főleg országutak készítésére alkalmaztattak.

4. Harezzivataros kilencz század folytán sok változás és javítás történt a római hadügyben. A legiók a pun háboruk idején lényegesen különböztek azoktól, melyek Cäsart diadalokra segítették, vagy Hadrián és az Antoninok alatt az egyeduralmat (*monarchia*) védelmezték. Egy legiónak szervezete a császári korszakban, néhány szóval körvonalozható. A nehéz fegyverzetű gyalogság, mely annak fő erejét alkotta, tíz *cohors*a, vagyis ötvenöt századra oszlott, a neki megfelelő *tribunusok*- és *centuriókkal*. Az első *cohors*, mely a fenyegető veszély felfogására és a sas védletére szorítkozott, ezer százötven vitéz és kipróbált hűségű fegyveresből állott. A többi *cohorsok* egyenként ötszáz ötvenötéből, s így egy *legio* gyalogságának erőösszege hatezer száz emberre rugott.

5. Mindnyájuknak egyenlő és szolgálatukhoz helyesen alkalmazott fegyverzetök volt: nyílt sisak, magas ormóval; mellvért, páncél s a bal karon nagy paizs, mely hosszszűdad s domború volt, egy láb hosszú, harmadfél széles, könnyű, lágy fából készült, bőrrel bevonva s erős érclemezzel borítva. Egy könnyebb lándsán kívül, még a rettenetes vet-kelevészt (*pilum*) hordozta a legióbeli katona, melynek hossza hat láb volt s tizenhöz hűvelyknyi hosszú háromszögű aczélhegybe végződött. E fegyvernem messze alatta áll a jelenkor tűzfegyverze-

tének; mert tiz—tizenkét lépésnyi térben egyszeri hajítás által tett csak szolgálatot: mindazonáltal, ha izmos és biztos kéz vetette el, sem a lovasság el nem foglalhatta, sem pajzs vagy páncél súlya erejének ellen nem állhatott. Miután a római hadász a vetkelevészt ellenére zuditotta, kardot rántva tömeges rohamra sietett. E fegyvernem hasonlított a rövid, edzett s két-élű spanyol fegyverhez, mely egyaránt alkalmas volt a vágás és szúrásra, s ez utóbbi módon használtatott rendszeren, mert így veszélyesb sebet ejthetett az ellenfélen ¹⁾. A legio rendszeren nyolcz ember szakaszokban állíttatott fel, s a tagok valamint szakaszok közti hézag három lábnyi volt. A hadsereg ezen nyílt esatarendet megszokta tartani a terjedtebb homlokzatnál s gyors támadásnál is, valamint el volt készülve minden mozdulat végrehajtására, mire a körülmény vagy hadvezér belátása útalt. A hadász fürgén mozoghatott, s elegendő tér volt hagyva, melyen a kimerültek helyébe új segédesapatok jutottak.

6. A lovasság, mely nélkül a legio ereje nem volt volna teljes, tiz századra (schwadrone) osztatott. Az első, mely az első cohorszhoz csatlakozott, száz harminczkét emberből állott; a többi kilencz pedig századonként csak hatvanhatból. Ezek öszvesen, mai nevezettel hétszáz huszonhat legényből álló ezredet alkottak, s a legióval öszszeköttetésben állottak, de alkalmasan a csatavonalon különválva is működhetek, vagy egy részét képezték a csatarend szárnyainak. A császárok lovassága nem állott többé, miként hajdan, a köztársaság időszakában, Róma és Italia válogatott nemes ifjaiból, kik lovas hadiszolgálatot tettek, hogy majd a consulok és senatorok mellett hivalt nyerhessenek, s erre polgárfelek szavazatát hős tettek által kiérdemeljék. De a mint az erkölesök s kormányforma változtak, a lovagrend tagjai is inkább foglalkodtak az igazságügy s közjövödelmek kezelésével; vagy, ha épen hadiszolgálatba léptek, legott a lovasság egy szakaszának vagy a gyalogság egy

¹⁾ A legiók fegyverzetére vonatkozólag olv. Just. Lipsisius, de militia romana. Libr. III. cap. 2—7.

cohorsának vezényletével bizattak meg. — Traján és Hadrián azon tartományokból s alattvalóik azon osztályából alakították a lovasságot, honnét a legiók sorait ujonezozták. — A lovakra nézve előny volt a spanyol vagy cappadociai fajta. — A római lovasok felszerelése elütött Kelet nehéz lovasainak szervezetétől. Az ő czélszerűbb védszereik voltak a sisak, hosszúdad pajzs, könnyű csizmák és páncél. Egy könnyűszerű vetkelevész és hosszú kard képezte támadó fegyverzetét. A lándsa és vasbuzogány használatát, úgy látszik, a barbároktól sajátították el.

7. A római birodalom biztonsága s becsülete különösen a legiókra bízott. De Róma politikája más czélszerű hadifogásokat sem vetett meg. Évenként ujonezok szedettek azon tartományok lakóiból, melyek a római polgárjog kitüntető élvezetében még nem részesítették. A rómaiaktól függő sok szomszéd fejedelem s község egy ideig szabadsággal s védelemmel ajándékoztatt meg, ha a római hadseregben szolgálatot tett. Sőt gyakran a meghódított barbárok kiváló csapatai is kényszerítették rettentő vitézségüket meszsze éghajlat alatt az állam érdekében elharácsolni. Mindezen hadszakaszok általában *segélycsapatoknak* neveztettek, melyek különböző időben s körülmények közt különböző számuak valának, de a legénység számára nézve csak ritkán különböztek a legióktól. Ezen segélycsapatok vitéz és hű szakaszai a centuriók és prefektek parancsa alatt állottak s a római fegyelem szabályaiban rendes oktatást nyertek. A sokkal nagyobb rész pedig megtartá azon fegyvernemeket, melyekkel hazája sajátsága vagy életszokása szerint ügyességet fejtett ki. Ilyetén szervezet következtében birt minden legio, melyhez bizonyos számú segélycsapat csatlakozott, könnyű és nehézfegyverzetű hadszakaszok minden nemével; mi által képesítve lön minden különfajtu nemzettel az ő saját fegyvernemei és harczmódja szerint csatát vívni s rendesen előnyesen. — A legióban még az sem hiányzott, mit mi napjainkban tűzérsegnek nevezünk. Tíz nagyobb s ötvenöt kisebb horderejű hadi-gépből állott az, melyek ivalakúlag vagy fekmertes irányban köveket s vetkelevéseket szórtak az ellentáborra, kiállhatlan erővel.

8. A római legio tábora egy megerősített város jellegével bírt ¹⁾. Míg a terv alkalmaztatott, az utászok szorgalmasan egyengették a tért, s elhárítottak minden akadályt, mi a tábor szabályszerűségének útjában állott. A tábor tökélyes négyszöget képezett, melynek közepén emelkedett a praetorium vagyis főhadiszállás, a többi sátorok felett. A lovasság, gyalogság és segélyhadak kijelölt állomásaikat foglalták el. Az utcák egyenesek és szélesek valának, s a sánczok és sátorok közt minden oldalról mintegy kétszáz lábnyi üres tér vonult el ²⁾. Maga a sáncz közönségesen tizenkét láb magas volt, karózzal megerősítve, tizenkét lábnyi mély s ugyanannyi szélességű ároktól védve. E fontos munkát magok a legióbeli hadászok végezték, kik éppen oly ügyesen kezelték a kapát és ásót, mint a kardot s vet-kelevészt. A tetterős lélek gyakran a természet ajándéka; ily kitartó szorgalom pedig csak a szokás és fegyelem eredménye lehet ³⁾.

9. A mint harsonákkal jel adatott az indulásra, legott felkerekedett az egész tábor, az egyes hadosztályok haladéktalanul s minden zavar nélkül sorakoztak. A legiók katonái, saját fegyvereiken kívül, hordtak még magokkal főző-edényeket, erődítési eszközöket s több napra való eleséget ⁴⁾. Ezen málhával, mialatt a jelenkor hadásza végkép kimerülve, képesek voltak egyenlépésben, mintegy hat óra alatt, közel négy mérföldet haladni. Ha ellenség mutatkozott, lerakták málhájokat, s könnynyű

¹⁾ Vegetius, i. m. II-d könyvét így fejezi be: „Universa, quae in quovis belli genere necessaria sunt, secum legio debet ubique portare, ut in quovis loco fixerit castra, armatam faciat ciuitatem.“

²⁾ A római táborállásra vonatkozólag olv. Just. Lipsius, i. m. Antwerp. 1595. 4-o. Lib. V. pag. 40. — V. ö. S. J. Hohenhausen, Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Wien, 1775. 4-o. 18, 19. ll.

³⁾ Polybius, libr. VI. — Just. Lipsius, i. m. — Joseph. Flavius, de bello judaic. Libr. III. cap. 5. — Vegetius, i. m. Libr. I, 21—25. Libr. III, 9.

⁴⁾ Cicero, Tusc. Quæstion. II, 37. — Joseph. Flavius, i. m. Libr. III. cap. 5. — Frontinus, Libr. IV. cap. I.

és gyors mozgással a hadoszlopok esatarendbe sorakoztak. A parittyások s ijászok a homlokzat előtt esatároztak; a segélyhadak képezték az első vonalt ¹⁾ s a legiók zömére támaszkodtak; a lovasság az oldalokat fedezte; a hadi gépek háttérben maradtak.

10. A hadászat volt az, mi a római császárok vívmányait biztosította, s azon időben, midőn a fénytűzés és önkény a köz-erkölessüket megvesztegette, legalább a harcziás szellemet fentartotta. Ha a római haderő számát vizsgáljuk, nehéz azt csak megközelítő pontossággal is meghatároznunk. Azonban egy legiónak, mint önmagában hatezer nyolczszáz harmincegy emberből álló hadtestnek, számát, a segélyhadakkal együtt, közel tizenkét ezer ötszáz emberre tehetni. Hadrián s utódainak hadserege békeidőben nem kevesebb mint harmincz ily rettenetes hadosztályból állott s valószínűleg mintegy háromszáz hatvanöt ezer főnyi állandó haderőt képezett. A helyett, hogy e haderő a várak s megerősített városok falai közé szorúlt volna, melyeket a rómaiak, főleg az őskorban, a gyáva s pulya lelkek menyhelyeiül tekintettek, rendesen a folyók partjain, s a szomszéd vad népek birtok határainak hosszában felállítva táboroztak. Minthogy ezen hadállomások nem változtattak, a hadseregek felosztását könnyen adhatjuk. Britanniára elég volt három legio. A tizenhat legióból álló fő haderő a Rajna s Dunánál táborozott; különösen kettő Alsó-, s három pedig Felső-Németországban, egy Rhætiában, egy Noricumban, egy Pannoniában, három Moesiában, kettő Erdélyben (Dáciában). Euphrates védelmével nyolcz legio volt megbízva, melyek közül hat Syriában, kettő pedig Cappadociában állomásozott. Egyiptom, Afrika és Hispaniában egy-egy legio képes volt a közesendet fentartani. Italia biztonságáról is volt gondoskodva, húszezer válogott hadfi, kik városi cohorsok és császári testőrök disznevezet által voltak kiténtetve, örködtek a császár és főváros bátorsága

¹⁾ Ezekre vonatkozik Tacitusnál, *Histor. IV, 17*: „*Provinciarum sanguine provincias vinci.*“

felett. Mint indítói majd minden forradalmaknak, melyek anynyi veszélyt hoztak a birodalomra, a testőrök gyakran s különösen igénybe veszik figyelmünket: de fegyverzetük s intézményükben semmi oly sajátságot nem lelünk, a mi őket a legióktól megkülönböztette volna, hanem ha ide tudjuk fényesebb öltözkűket s azt, hogy kevésbbé szigorú fenyíték alatt állottak.

11. Képzeltető, hogy a *tengerészet* is, melyet a császárok magok áptak, azon időkhez képest a nagyszerűség jellegével bírt, s így minden kormányezélra teljesen elegendő volt. A rómaiak nagyravágyása egyedül a szárazföldre szorítkozott, s e különben harezias népet sohasem lelkesíté oly vállalkozó szellem, minő Tyrus, Carthago sőt magának Marseillenek tengeréseit, hogy a világismeretet növeljék, s a világtenger legtavolabb partjait buvárolják. A rómaiak az oceantól inkább rettegtek, mint ismerni vágytak ¹⁾. De a Földközítengert, Carthago lerombolása s a kalózok kiirtása után, mindenünnen római provinciák környezték. A császári politika csak a tenger fölötti szabad uralom biztosítására s alattvalóik kereskedelmének megvédésére szorítkozott. E végett Augustus két állandó hajóhad állomáshelyeiül, mint legalkalmasb kikötőket, Rávennát jelölte ki s Misenumot a nápolyi tengeröbölben ²⁾. A tapasztalat végre, úgy látszik, meggyőzte a régieket, hogy az ő gályáik, úgy a mint azok két vagy legfeljebb négy evezősornak voltak, inkább a hiú pompára, mintsem valódi szolgálatra irányultak. Augustus maga is meggyőződött, az Actiumnál vívott tengeri csatában, saját könnyű csatárhajójának (fregat) előnyéről az ellenfél termetes és nehézmozgású építményei fölött. Ilyetén könnyű hajókból állott a Ravenna és Misenumnál horgonyozni szokott két

¹⁾ A rómaiak e tudatlanságukat a vallás palástjába rejtették. Tacit. German. cap. 34.

²⁾ Sueton. in Octavian. 49. „Ex militaribus copiis legiones et auxilia provinciatim distribuit: Classem Miseni et alteram Ravennae ad tutelam superi et inferi maris collocavit.”— V. ö. Tacit. Annal. IV, 5. Vegetius i. m. V, 1.

raj, melyek közül az egyik a Földközítenger keleti, a másik pedig annak nyugati részén tett szolgálatot. Mindkét hajócsapathoz több ezer tengerész csatlakozott. Ezen két réven kívül, melyek a római tengerhatalom fő-állomásaiul tekinthetők, jelentős vízi haderő tanyázott *Frejusnál* ¹⁾, Provence partján, s a Fekete-tenger fölött negyven hajó (*classis Pontica*) örködött három ezer tengerésszel ²⁾. Mindehhez számítandó még azon hajóraj, mely a közlekedést Gallia és Britannia közt fentartotta; továbbá nagy száma azon hajóknak, melyek állandólag a Rajnán és Dunán örködtek [*classis Germanica* és *classis Pannonica*] ³⁾, s vagy a szomszéd vadoncok birtokainak pusztítására, vagy a vadnépek átkelésének megakadályozására voltak útasítva.— Ha a császárság mindezen haderejét összeszámítjuk, nem haladja túl a négyszáz ötvenezeret, minövel napjainkban csak egyetlen oly hatalom is rendelkezhetik, melynek országa akkor a római világirodalom részét, mint provincia, alkotta.

A hatalmas világirodalomnak vázolt hagyományos politikai iránya s hadserege után, közeledhetünk előleges ismertetéstül Erdély ezen időbeli képének s viszontagságainak leleplezéséhez.

II. FEJEZET.

Erdély a római hódítás előtt.

3. §. Erdély régi képe.

1. Erdélynek tárgyalt időszakbeli képét a hajdani nagy Dacia keretében lehet csak és kell is együtt adni, ennek lévén az már akkor alkatrésze és súlypontja. — A régi Dacia területének meghatározásában a Peutinger — féle tábori — földabroszszal nem igen lehet boldogulni. Ennél az ötven évvel idősb

¹⁾ Tacit. Ann. IV, 5. Historiar. II, 14; III, 43.— Strabo, IV.

²⁾ Joseph. Flav. Bell. Jud. 14. §. 4.

³⁾ Tacit. Annal. I, 60, 63; II, 6, 7, 8, 23.

Ptolemæus szabatosabban körvonalozza azt. Leírása szerint határai voltak: nyugatról az Alsó-Tisza; éjszokról a Kárpátok egy része, a Dniesternek (Tyras) a Prúth (Hierassus) felé fordulásaig, Chotyim vidékén; keletről a Prúth, egész a Dunába szakadásaig, és ez utóbbi folyamnak egy része, hol Csernavodától Galaczig éjszagnak tart; végre délről általában az Al-Duna (Ister)¹⁾. — E határok belterületén van ma az egész Temesi-Bánát, Erdély s Bukovina, Gácsország (Galicia) déli sarkával, Moldvának a Prúth nyugati partján innen eső része, s Havasalföld.

Hatalmas hegyei közül e bérczes honnak a Peutinger-abroszon különösen ki van emelve azon hegyláncz, mely Apulum, Napoca és Paralysum felett Alpes Bastarnicae, Blastarni és Dacpetoporiani nevezet alatt éjszakon vonúl el, s melynek egyes részei a tordai, Czibles, radnai és sajói havasokkal igen helyesen azonosíttatnak²⁾, sőt éjszakeleten a csík-gyergyói hegyvonatokra is kiterjednek. Azon egészen keleten eső sziklahegység pedig, mely Erdély és Havasalföld közt határt von, s meredek ormaival oly fejedelmileg emelkedik, Ammianusnál *Serorum montes* néven fordul elő³⁾, melynek egyik jelentős bérczfoka, Ptolemæusnál *mons Peuce*, a Brassó vidékén sötétlő tekintélyes Bucesdr-re útál.

A meredek hegymagasakon fakadó erek, patakok s folyók, melyek Erdélyt nedvesítik, mindnyájan a Dunába szakadnak. Közülük a Peutinger-abroszon csak öt említettetik, melyek összesen a már nevezett bastarni havasokról rohannak alá. Ezeknek egyike, mely egészen kiesik keletre, flavius Agalungus névvel jelöltetik meg. A többiek név nélkül advák, s Erdély nagyszámú vizei közül nehéz őket egyen-

¹⁾ Ptolemæus, Geograph. III, 8.

²⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben. — Az Erdélyi Muz.-Egyl. Évkönyv. II. Füz. Kolozsvár, 1860. 4r. 39. l.

³⁾ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Bd. III. Heft. Hermannstadt, 1845. 8-o. 16. l. — Ammian. Marcellin. XVII, 3.

ként megkülönböztetni és saját nevökön meghatározni. Az első, mely nyugatról jöve Salinæ (Torda) mellett halad el, Aranyosnak tarthatjuk; az észak-keletnek irányulót Napocanál (Szamosujvár) Kis-szamosnak ¹⁾; az Optatiana (Gernyeszeg) és Largiana (Szász-Régen), valamint Lersie (Remeteszeg) és Paralissus (a Maros mellékén, Mikháza táján) közt esergedező vizeket pedig Görgény és Besztercze folyóknak vagy másoknak, melyeket még most, a felettök borongó sűrű homály miatt, nehéz teljes biztossággal megállapítani. — Az Agalingsus, mely részben Daciának határfolyója, részben annak határát átlépi, nem ömlik a Dunába, hanem a Feketetengerbe, s — úgy látszik — nem annyira a Prúth, mint a Dnister. Forrása az első gyaníttatja, de kifolyása az utóbbi mellett bizonyít. Különös, hogy míg a Peutinger-abrosz az Agalingsus folyón kívül mást nem említ, addig Herodotnál ²⁾ Erdély fő folyói névszerént jelennek meg, mint: *Maris*, *Atlas*, *Auras*, *Tibisis*, melyekben a *Maros*, *Olt*, *Aranyos* és *Tisza* folyókra ismernénk, ha folyásuk éjszánaknak nem irányulna; mirenézve a mai *Olt* folyó régi neve inkább *Ararus* vagy *Tiarantus* ³⁾.

2. A mi azon népfajokat illeti, melyek az ó korban a most körvonalozott földrészt lakták, eltekintve a Peutinger-abroszon s Ptolemeusnál előforduló népfajoktól s a dákok sok apró fajrokonaitól, kik közé sorozhatók az utóbb említett földíró jelzéseinek alapján a *teuriskok*, *khatakensek*, *buridensek* s még talán a *potulatensek*, — a történelmi rajzunkkal elválhatlan viszonyban levő *dák* népnél állapodunk meg.

A népek őszerejét el nem osztható homály fűdi: így a *dákokét* is. Ha voltak is történelmi emlékeik, azokat a több-

¹⁾ E folyó neve, mai hangoztatással, egy Kapjonban felfödözött emléken így olvasható: „a censibus subsignavit Samum cum regione“ stb. Torma Károly i. m. 38. l.

²⁾ IV, 48, 49.

³⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskund. I. Bd. III. Heft. Hermannstadt, 1845. 8-o. 17. l.

szüri lakhely-változtatás és a velejáró harczergeteg megsemmi-
tette. Ha volt is bizonyos ősi népjellegök, miként ezt, kétségbe
nem vonhatjuk, a második századdal megindult népvándorlás
és a római foglalás következtében ott koronkint megtelepedett
idegen népfajok, mint *astíngok*, *quadok* s beszállingott *germán*
törzsek hulladécai közt e népjelleg annyira elmosódott, vagy
lényegesen módosult, hogy ma már annak kiderítése, mi ere-
deti a dák nép jellegében s mi idegen vegyülék, a történelem-
nek többé aligha megoldható kérdései közé tartozik. De az
alapjelleg elmosódásával együtt az őseredet, őshazáról szólott
hagyományok legnagyobb részt a tárgyalt római időszak alatt
mentek feledékbe. Az addig tömör, egy testet alkotó *dák* nép
végső élethalálharczaiban kimondhatlanul sokat szenvedett. Vi-
rágzó fiatalsága s a középkoriak életerős osztályának színe,
java a védesatákban szabadság és honszerelme áldozatául esett.
A haza függetlenségének bukását túlélte csekélyebb szám, öre-
gek, félénk némberek s tehetetlen kisdedek elegyéke, üldöz-
tetve a honfájdalom és szeretteik vesztének kínos érzetétől, az
ősi birtokot elhagyva bujdosásnak indult, vagy csüggetegül ha-
jolt a hatalmas Róma súlyos rabigájába. A régi szabadmozgásu
népélet végkép megszűnt, s egy új idegennek korszaka kezdő-
dött. Megtört és szolgajáromba kényszerített nyers népnél, hol
még öntudatos közélet szelleme nem léng át milliók kedélyvi-
lágán, könnyen foszlik szét az egykor varázshatással birt em-
lékezés. A *dák* nép ott jelen meg először a történelemben, hol
Græcia és Róma hódító erejét az Al-Duna s Feketetenger nyu-
gati partjain, vagyis a Balkán-félszigeten eléhaladni látjuk. A
világeseemények ezen időszakának történelmi feljegyzései közt
többször találkozunk a *geták*- vagyis *dákokkal* görög s római
történetiróknál ¹⁾. Őseiknek a Caucasiából szakadt thrákokat

¹⁾ E nép a római császárok korában, mind saját, mind pedig a szomszéd
népek elnevezése szerint, *dák*. A római szóidomok közül: *Dacus*, *Daca*,
Daus, *Davus* a két utolsó a görög *Δάος* szóból ered. A görögök a dáko-
kat *geta* (*Γέται*) névvel is illették; mert ők ősi szokásból az al-dunai
tartományok macedón eredetű népeit így nevezték. A földműlők azonban néha

tartják a görög történetkönyvek, melyeknek egyező véleménye a két nép közös eredete mellett tanuskodik ¹⁾). Ezt római történelmi feljegyzések is bizonyítják ²⁾).

Jóllehet mutatkoznak nyomok, melyek más fajszínezetre utálnak ³⁾); de ezek is csak azt igazolják, mit történelmi valóságnak hirdetni nem vonakodunk, hogy az őskor századainak folytán, valamint a *dák* nép külön rokonságu fajokkal, úgy ezek a *dák* néppel nem csak érintkeztek, de tartós viszonyban is éltek. Egyébaránt mélyebb buvárlatokra tág utat nyitó jelen kérdéstől, mely könnyen túlvinne munkánk kijelölt határain, megválva, tekintsük a *dák* népnek röviden ez időszakbeli társadalmi mivoltát.

Már maga azon minden kételyt kizáró történelmi tény, hogy a *dák* nép a hatalmas Rómától nem csak elfogadni csatákat, hanem ellene támadólag is fellépni elég bátor volt, jól

különbséget tesznek, s a *geták* alatt a keleti, a *dákok* alatt pedig a Tisza, Erdély, Havasalföld s Moldva részein a Feketetengerig lakó népeket értik, kikről Strabo (cap. I, 466. l.) azt jegyzi meg, hogy nem csak eredet, hanem nyelve nézve is rokonok a thrákokkal.— Justin. XXXII, 3. „*Daci quoque soboles Getarum.*“ Plin. Hist. Nat. IV, 12. „*Getae, Daci Romanis dicti.*“— Dio Cass. Hist. Roman. LXVII, cap. 3. „*Δακούς δὲ αὐτοὺς προσαγορεύω ὥσπερ πον καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὁμοῦς ὀνομάζουσιν ὅτι ἀγροῶν ὅτι Ἑλλήνων τινες Γέτας ὀνομαζέουσιν.*“ (Őket *dákok*nak nevezem, a mint talán magok is hívják önnagokat és őket a rómaiak, jól tudván, hogy a görögök közül némelyek *geták*nak nevezik.)

¹⁾ „*Οἱ τοῖνυν Ἕλληες τοὺς Γέτας Θράκους ὑπελάμβανον.*“ Strabo, 453. l. Edit. Almel. — Appian. Illyric. III.

²⁾ Diodor. Sicul. Fragment. I, 21.

³⁾ Több, már az őskorban jelentéssel bírt hely, sarmatanépfaják befolyását árulja el. Az *Egeto* és *Agete*, *Sarmizegethusa* vagy *Sarmizegethusa*, vagy — még a Peutinger-abroszon elég világosan — *Sarmategete*, azaz: *Sarmategete* = *Sarmatæ* — *Getæ* = *sarmata* — *geták* városa stb. méltán gerjeszthetnek e kérdés körül figyelmet — Jornandes (de reb. Getic. I.) a *dákokat* *góthok* utódaiként emlegeti. — Theophilactus (*Stritternél*, *Momoria populor.* II, 63. l.) és Schaffarik (über die Abkunft der Slaven. 81. l.) szlávoknak vallja. Lehetetlen, hogy e helyett eszünkbe ne jusson boldogult Horvát Istvánunk.

rendezett társadalmat enged gyanítanunk. Kellő rend, törvények, fegyelem, a külön erők összhangzó együttműködése, s az egészet lelkesítő szellem nélkül ez nem gondolható. Mihez ha még azon sikert, hogy a rettegett világhatalom kénytelen volt egyes provinciáiban a dákok elől nem csak visszavonulni, hanem tőlök békeföltételeket el is fogadni, hozzá tudjuk: nem közönséges életképességükről szűkséggéppen meg kell győződ-nünk. Innét érthető, miként lehettek a dákok már Augustus előtt az Al-Dunánál hatalmasokká. Nevezetes emeltyű volt e tekintetben a szabadság lelkesítő érzetén alapúlt hősiesség, miként ennek több kittedő példáival találkozunk. Hideg megvetéssel fogadták a halált, melyet Zamolxis nevű bölcstük tana szerint fogtak fel, mint egy háladatlan átmeneti életnek véghatárát s boldogabb öröklét kezdetét¹⁾. Társadalmi mivoltukat legvonzóbb színben tünteti fel az, hogy a békefoglalkodásokat nem tekintették életkörüken kívülieknek. Sikerral üzték különösen a bányászatot, mi fáradalmaikat anyagi jóléttel s több oldalú életkényelmekkel jutalmazta. Azon kor szelleméhez képest elég polgárisultsággal is bírtak. A műveltségben nagyobb előhaladást tettek, mint a germanok²⁾. Erős városaik voltak faházakkal, s nemességök, mely külső viselet által különböztette meg magát a csekélyebb számu szabadosoktól; végre jó s egyenlő fegyverzetök; gyalog s lovon egyaránt harczoltak. — A kedélyökben rejtett erkölcsi nemes alapra vonatkozólag legyen itt is elég csak annyit megjegyeznünk, hogy őket *Herodot* a thrák törzs

¹⁾ Herodot. IV, cap. 94. — Ael. Spartian. in Cæsarib. Spanheim. commentáiraival.

²⁾ Braun Emil, a Traján-szobor felemlítéséből alkalmat vesz magának, a dákok műveltségi állapotjára vonatkozólag ezen megjegyzést tenni: „Die Flachreliefs, welche das Basament der Trajanssäule schmücken, gehören zu den schönsten Decorationsarbeiten alter und neuer Zeit. Sie bieten uns nicht nur einen hohen Kunstgenuss dar, sondern gewähren uns auch einen fasslichen Begriff von dem keineswegs niedrigen Kulturzustande jener gewöhnlich für barbarisch erachteten Völkerschaften.“ Ruinen und Museen Rom's. Braunschweig. 1854. 8-o. 31. l.

legvitézebb de egyszersmind legigazságosabb azaz legemberségesebb fajának nevezi ¹⁾).

Erdély s a dák nép ősképeinek ezen alapszínezése után tekintstük fővonásaiban mindkettőnek viszontagságos multját, régi önállásuk viharos korszakában.

4. §. Erdély viszontagságai Trajánig.

Erdély történelme a *Hylaea* ²⁾ vidékéről e tájakra költözött *agathyrsokkal* kezdődik, kiknek lakhelyétül Herodot e tartományt jelöli ki, a Maros (Maris) és gazdag aranytelepeinek megemlítésével. Saját királyaik alatt élvén (513. körül Kr. e.), keleti szomszédaikat, a scythákat, sem Darius ellen nem segítették, sem saját lakhelyökre be nem fogadták ³⁾. Azonban e nép valódi mivoltára, Herodot vékony értesítése s a későbbi íróknál e tárgyat illetőleg ellenmondó véleményeik után, nehéz tájékozunk magunkat, végkép pedig eligazodunk teljes lehetetlen.

Thracia messze szétágazott néprajából ez idétt egy harcziás faj bontakozott ki, mely több tartomány meghódítása után az Al-Dunának tartott, s ezen átkelvén, az agathyrsokkal harciba elegyedett, legyőzvéen őket vagy meszsze délnek szorította, vagy leigázván magába olvasztotta s így faji önállásuknak véget vetett, mert nevök ezen túl a történelemben nem fordul elő. Ez után azon nagyterjedelmű földrészt, mely a Dniepr (Borysthenes) és Feketetengertől a Dunáig vonúl, tehát Erdélyt is ⁴⁾, hatalma alá hódította. E harcziás nép az úgy nevezett geta vagy is dák nép volt, melylyel már Alexander, a nagy, ellenséges érintkezésbe jött, 335. körül Kr. e. ⁵⁾. A macedoniai bi-

¹⁾ „Οι τῶν Θρακῶν ἀνδρειότατοι καὶ δικαιοτάτοι.“ Libr. V. cap. 3.

²⁾ „Erdős hon“, a mai nogai tatárok tartománya. — V. ö. Bischoff. u. Möller, Vergleichendes Wörterbuch der alten, mittleren und neuen Geographie. Gotha. 1829. 8-o. 625. l.

³⁾ Hist. IV. 19, 48, 104, 118 s. köv.

⁴⁾ A *Maris* (Maros) *geta* (dák) folyó. — Strabo. VII.

⁵⁾ Arrian. de expeditionib. Alexand. I, 3. — Strabo. VII, 3.

rodalom feloszlásaig folyt dák közéletre vonatkozó gyenge adatok leginkább a déli szomszéd népfajokkal folytatott csatákra irányulnak. Alexander halála után, a birodalom felosztásakor, annak egyik alkresze, Thracia, a nagy király egyik hadvezérének, Lysimachusnak jutott, ki osztályrészét hódítással akarván növelni, átkelt a Dunán s Daciába rontott (286 körül Kr. e.), hol Dromichaetes dák fejedelem kelepeztéjébe esett ¹⁾; de csakhamar nagylelkűleg szabadon bocsáttatott. Később (171. Kr. e.) a mai Gácsországban lakott germán eredetű bastarnokon nyert diadal után ²⁾ a dák nép elvonult a cselekvés téről úgy, hogy évek hosszú során át nem említik azt az évkönyvek. A belviszályokkal elfoglalt görögök keveset gondolhattak az al-dunai tartományokkal; a rómaiak pedig csak a görögök elbeszéléseiből értesültek a dákok-ról. De később Julius Caesar korában, a dák név s hatalom a római írók előtt is ösmeretessé lön ³⁾. A dákok, úgy látszik, akkor találkoztak először a rómaiakkal, midőn a scordisekok mellett, mint segélyhadak, Minucius Rufus római hadvezérrel (110. Kr. e.) szembeszállottak ⁴⁾. C. Scribonius Curio pedig a rómaiak közül legelső közelítette meg (76 körül Kr. e.) Daciát ⁵⁾; de a sötét rengetegektől elborzadt ⁶⁾. Később a római hatalomnak a Balkánfélszigeten tett foglalásai mind közelebb hozták e har-

¹⁾ Innét még napjainkban is a Lysimachus-aranyok Erdélyben, Sam. Köleséri, *Auraria Romano-Dacica*. Ed. Seivert. Posonii et Cassov. 1780. 8-o. 28 s kövv. ll. M. J. Ackner, *die römisch. Alterthümer und deutsch. Burgen in Siebenbürg. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenkm.* I. Bd. Wien. 1856. 4-o. 12. l. — Neigebauer, i. m. 103: 39.

²⁾ Justin. XXXII, 3.

³⁾ Res Trajan. ad Danub. gestæ. Auctore Conrad. Mannert. Norimbergæ. 1793. 8-o. 6. l.

⁴⁾ Frontin. Strateg. Libr. II. cap. IV, 3.

⁵⁾ Entrop. VI, 2.

⁶⁾ „tenebras saltuum expavit.“ — Sext. Ruf. cap. VII.

czos népet a római sasokhoz. Fenyégető veszély hírnökét szemlélte ebben a mélybelátású dák fejedelem, Boerebistes, ki a folytonos hadviselés által erősen megrongált népébe rövid időn új szellemet ihlett, s messze terjedt birtokát úgy szervezte, hogy kétszáz ezerből álló merész daliát szegezhetett az idegek ellen ¹⁾. E megdöbbentő haderő szakaszai bebecsaptak Thraciába, Illyricumba s egyéb határos római tartományokba: mi annyira elkészerítette Julius Caesart ²⁾, hogy nem késett nagymérvű előkészületeket tenni a dákok ellen indítandó hadjáratra ³⁾. Azonban Brutus orgyilkos karja elhárította Daciáról a szörnyű csapást. Caesar halála után (44. Kr. e.) csakhamar híre futamodott, hogy a római birodalmat megrendítő esélyről értesült dákok Macedoniát pusztítják. A bekövetkezett polgárháborúk akadályozták, hogy a rómaiak a dákok előhaladásainak gátot vetnének mindaddig, míg Augustus kerekedvén a főhatalomra, nagybátyjának terv-kiviteléhez nem fogott. Az Antoniussal vívott utolsó esata előtt már szándéka volt Augustusnak a dákok s bastarnokat haddal támadni meg. E végett ügyekezett a Száva mellékét meghódítani, hogy ezen vonalon útát nyisson magának Boerebistes országához. A mai Száva és Kulpa folyók egyesülésénél fektült Segesta nevű erődöt tiygesen intézett ostrommal bevette s római helyőrséggel megrakván, a háta megett nyugtalankodó dalmaták ellen fordította erejét; de itt egy csatában ködöbás által térdzúzást kapván, kénytelen volt Rómába visszatérni, miután hadserege vezérletét M. Statilius Taurus-ra bízta ⁴⁾.

Mig ezek künn folytak, azalatt Boerebistes egy népczen-
tülésben életét vesztette ⁵⁾. Halála után a dák birtok négy

¹⁾ Strabo, VII. — Franke, zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen. Güstrof. 1837. 8-o. 73. l.

²⁾ Strabo, VII. Appian. de bell. Illyric.

³⁾ Sueton. cap. 44. — Strabo, VII, 298. l.

⁴⁾ Appian. de reb. Illyric. cap. 22—28.

⁵⁾ „Insurgentibus nonnullis periit.“ — Strabo, VII, 303. l.

részre szakadván, az egyes főnökök folytonos háborgásban éltek egymással, s így negyven-ötvenezer hadásznál többet nem fordíthattak a rómaiak ellen. A dák nép jelen helyzetében a többinél tekintélyesb dák fejedelem, Oroles, tanácsosabbnak vélte barátságban élni a rómaiakkal. De a többi népfőnök rabló-csapatái pusztítva bekalandozták az Al-Duna dél tartományait, kiket M. Statilius Taurus, erélyes üldözés után, azon folyam balpartjára szorított; M. Licinius Crassus pedig egy kemény csatában a dákokkal szövetezett bastarnokat tette tönkre¹⁾, s ezután csakhamar egy dák seregére ütven, teljes győzelmet nyert. E makaes harcok eredménye az lön, hogy Augustus hadvezérei a leverte dákok egy részét a Haemus hegylánc környékén telepítették le, a nagyobb részt pedig az Al-Duna balpartjára szorítván egyszersmind azt nyerték, hogy ezután a dák név ugyanazon folyam déli tartományaiban többé nem hallatszott²⁾.

A többször érzett súlyos csapás közelebb hozta egymáshoz a részekre szakadt dák népet, s míg M. Licinius Crassus Rómában diadalmenetet tartott, addig a nem csüggedő dák nép élén, mint rémalak Cotiso jelent meg a római sasok előtt. Ennek idejében valahányszor a Duna befagyott, mint kiéhiült keselyűk, Erdély délszaki havasairól a dák leventék Moesiára esaptak. Cn. Lentulust küldötte Augustus ellenök (15. Kr. e.), ki őket a tulsó partra riasztotta, s a jobbpart hosszában erődöket rakatott³⁾. Ez azonban kétségbeesett viadal után sikerülhetett csak, melyben maga Cotiso is, három kintűő bajnoktársával együtt elesett⁴⁾. A római legiók e győzelme

¹⁾ Dio Cass. LI, 24.

²⁾ Mannert, i. m. 8. l.

³⁾ Procop. de aedific. Justinian. cap. V.—Florus, IV, 6; XII, 18, 19, 20.

⁴⁾ „Coërcuit et *Dacorum* incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.“ — Sueton. in August. cap. 21. Ezért éneklé Horatius is, Carm. III. Od. 8., 18.

“Mitte civiles super urbe curas,
Occidit Daci Cotisonis agmen.“

azt eredményezte, hogy Moesia, mint római provincia, a birodalomba kebeleztetett; a Duna mentében különböző állomásokon őrcsapatok tettek hadiszolgálatot a Legio IV. *Scythica* és Leg. V. *Macedonicából*; ezekhez később a Legio I. *Italica* járult Nero kormányidejében, mely Alsó-Moesiában telelt ¹⁾. — Az érzékeny veszteségből hirtelen kiéptülve a szivós népfaj, újra a harcmezőn termett. A pannonokkal szövetkezvén, borzasztó zavarokat okozott. Most Aelius Catus vívott velök csatát. A dákokból ötvenezeret fogságba ejtvén, Thraciába szállította új gyarmatosokul ²⁾. Hogy később, Tiberius idejében sem szüntek nyomorgatni a szomszéd római provinciákat, e császárnak ellenök tett intézkedése tanusítja. Ő alatta készült azon sziklaút az Al-Duna jobb partján Poletin helység közelében, mely ma is bámulattal tölti el a szemlélőt ³⁾. Ezután Nero halálaig semmi komolyabbat sem terveztek. Ekkor azonban a Vitellius-féle mozgalmakba vonatván a legiók (68. Kr. u.), legkisebb ellenállás nélkül a Duna mindkét partjának birtokába helyezték magokat, a cohorsok téliszállásait hatalmukba kerítvén, feldúlták, s még tovább megy vakmerőségek, ha Mucianus a VI-d. legióval, melyet Ázsiából hozott magával, a szorult ügynek segedelmére nem siet ⁴⁾. Visszaveretvén hegyeik közé ⁵⁾,

¹⁾ Tacit. *Annal.* Libr. IV, cap. 5. — Dio Cass. LV, 23.

²⁾ Strabo, VII. 303. l.

³⁾ Franz Griselin, *Versuch einer politisch. und natürl. Geschichte des Temeswarer Banats. Erster Theil.* Wien. 1780. 8-o. 286, 287. ll. — V. ö. Jos. Arneth, *die Trajans-Inscription in der Nähe des Eisernen Thores.* Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenkm. Wien. 1856. 4-o. 83—90. ll.

⁴⁾ „Mota est *Dacorum* gens, nunquam fida, tunc sine metu, abducto e Moesia exercitu. Sed prima rerum quieti speculabantur; ubi flagrare Italiam bello cuncta invicem hostilia, acceperere, expugnatis cohortium alarumque hibernis, utraque Danubii ripa potiebantur, jamque castra legionum excindere parabant, ni Mucianus sextam legionem opposuisset.“ — Tacit. *Histor.* III, cap. 46.

⁵⁾ „Montibus suis inhærebat.“ Flor. IV, 12. — „Dacia ad coronæ speciem arduis alpinis emunita.“ Jornand. *de reb. Getic.* cap. V.

soha békések, soha hivek a rómaiakhoz, újabb alkalom után lesnek a kirohanásra, s azt végre Domitián uralkodása alatt meg is lelték.

A *dákokat* akkor Decebál, Erdély ó-kori Samylja, miként sejteni lehet, hadvezér és főpap volt egy személyben, kormányozta. Éleselmű s a hadügyekben nagyjártasságu férfiú; rendkívül leleményes, mikor kelljen támadólag föllépni vagy jókor visszavonulni; okosan tudott eselt vetni, a győzelmet felhasználni, s mi balúl ütött ki, hirtelen jóvátenni. Domitián, a Moesiába tett betörésekért, Decebállal nemcsak szembeszállani, hanem a harez fergetegét reá s országára zudítani eltökélte magában. A terv illendett a római névhez, ha más, nem egy elpuhult, félénk zsarnok vállalkozik. A római fegyverek a Decebál ellen ismételve indított hadjáratban szerencsétlenek voltak. Domitián maga, Moesia egyik szomszédvárosában megvonulva, kedvére dőzsölt. Onnét, a távolból, szemlélgette a csaták fejleményeit. A mi kedvezőleg ütött ki, magának tulajdonította, a baleseteket pedig hadvezérei nyakába róttá, megfenyítvén a szerencsétleneket, gyűlölvén az elszánt hadfiakat¹⁾. A dolgok illetén folyamában a háború kimenetele nem lehetett bizonytalan. Oppius Sabinus consularis, azután Cornelius Fuscus, a testőrhadak parancsnoka, legyőzettek, legióik egy lábíg elvesztek, s — a mi a római fegyvert ért gyalázatot nevelte, — egy legiósas az ellenfél birtokába esett. Minthogy Domitián nem folytatta kitartólag a háborút, sietvén Rómába visszatérni a dőzsélvekhez, a *dákokkal* nagyon lealázó föltételek alatt tizenkét évi békét kötött. El akarta hitetni, mintha győzött volna, s a dák fogságba esett rómaiak sokaságából néhányat visszanyervén Decebáltól, velők Rómába sietett diadalt ülni, melyet nem pirúlt követelőleg magának a senatus által megszavaztatni²⁾. Azonban csakhamar kiderült, hogy a dák

¹⁾ J. o. Christian. Engel, commentatio de expeditionib. Trajan. ad Danub. Vindobonæ, 1794. 8-o. 138. l.

²⁾ Domitiánnak a *dákok* elleni hadjáratairól Dio Cass. LXVII, 6, 7, 10. — Sueton. in Domitian. cap. 6. — „Expeditiones suscepit in *Dacos* duas,

király lön győztes; mert Domitián az évi adófizetést — minden rómaítól fejenkint két obolust, azaz tizenkét o. é. krajezárt — elnézte, e fölött a béke s hadidején szükséges foglalkodásokban jártas, műértő szakembereket küldött, s így módot nyújtott az ellenségnek, hogy az hatalmát s öszves erejét a római világbirodalom hátrányára tetemesen növelhesse. Daczára min-dennek, a tábori élethez szokott *dák*ok sokáig nem nyughattak. Decebál a rómaiak irányában kötelődzködővé lön. Adómegtagadást s holmi egyéb csekélységet vetvén ürügyül, jogsérelem miatt panaszkodott, minek megtorlására alig mulasztott el néhány évet, hogy újra a szomszéd Moesia s Pannonia ellenségeül ne mutatta volna magát. Már római szökevényeknek is menhelyet adott országában, s haddal fenyegetődött, ha minden neki tett ígélet ezután rögtön nem teljesítetik. Ezt Róma gyáva meghunyászkodás rút bélyege nélkül tovább nem tűrhette, tűrnie nem volt szabad.

Történelmi korrajzunk tüzetes medrébe jutott.

Szeszélyes a sors játéka. Játszva emel s mosolyogva ver le. Decebal diadala maga után vonta Erdély bukását, a *dák* nép végromlását. A Domitiánnal kötött lealázó béke által Róma világhatalmi fensége halálosan volt sértve. Ezt az anynyi különbsző elemekből álló birodalom feloszlása, a római nép világhatalmi állásának megsemmisülése nélkül elviselni lehetlen volt. Erdély s a *dák* nép ügye felett a sors rémes órája ütött. A hatalmas Róma egész tettereje egy időre e bérczes hon felé irányult. Nem kevesebb volt tervben, mint Erdély meghódítása, egy szabad néptörs elnyomása, erkölesi halála. Domitián meggyilkoltatása után (69. Kr. u.) a hetvenegy éves Nerva ki-

primam Oppio Sabino consulari oppresso, secundam Cornelio Fusco praefecto cohortium praetorianarum, cui belli summam commiserat. De Cattis Dacisque post varia praelia duplicem triumphum egit.“ Eutrop. VII, 15. — „Factum id ex more seculi illius, quo pulsı fugatique non aliud magis habebatur indicium, quam quod triumpharetur.“ Plin. in Panegy. Trajan. cap. XI. — Corn. Fuscus hadseregéről beszél Petrus Patricius is, hist. exc. ed. Bonn. 122. l.

áltatott ki császárrá. Érezte a bölcs öreg, hogy agg vállalai nem fogják birni a nagyszerű munkát, melynek erélyes végrehajtása nem volt többé halasztható. Kormánytárs után nézett tehát, s ezt a kedvelt, de egyszersmind szilárd férfiúban, Trajánban, legszerencsésebb választással meglelte. Traján feladata lön Decebál fegyvere által a római néven ejtett szegyenfoltot letörlelni, s a római hatalom erősen megingatott tekintélyét újra megszilárdítani. A jelszó *Dacia* volt. S e mélyhangzású jelszó nyitja meg sajátlag Erdély római korszakbeli életeseményeinek sorát, mihez az eddig folyt történelmi elbeszélés mintegy bevezetésül akart szolgálni.

III. FEJEZET.

Erdély Traján korában.

5. §. *Traján jelleme s kormányelve.*

1. A történelem Trajánt vallja Róma legnagyobb császárának. Nem szólhatunk róla lelkesülés nélkül. Egyike volt ő a szeretetre legméltóbb uralkodóknak, kik valaha országoltak. Már maga fejedelmi termete, nemes maga tartása, s nyájas társalgása tiszteletgerjesztő volt. Mint hadvezér Caesar nyomában, mint kormányférfi sok tekintetben felette áll. Kormánybölcsesége boldogítja a rómaiakat, s erkölcsi súlyedésekéből hajdani diszpolczukra emelé. Nagyszerű alkotásai neki s népének halhatatlan nevet biztosítottak. A hatalom főpolczán is tisztelte a törvényt, jogot, egyenlőséget, polgárerényt. Távol volt minden önkénytől, még magát sem vette ki a törvény alól. Emelkedett lelkét szépen jellemzik azon szavai, melyekkel a testörhadak főnökének a kardot átnyújtá: „Védelmemre ha jól, ellenem ha rosszul uralkodom.“ Minden kormányfogása magán hordta nemes lelkének bélyegét. A felségsértési törvényeket eltörölte, megbüntette az árulkodókat, azon véleményben lévén, hogy ravaszság- és álnokságra valamint a magánéletben, úgy a kormányzásban sincs soha szükség. Gyánuból senkit nem

büntetett, elvül állítván fel, hogy inkább száz bűnös maradjon büntetlen, mint csak egy ártatlan is szenvedjen. Nem hízélgés, hanem a valódi érdem legőszintébb elismerése volt az, midőn őt a senatus a „legjobb“ (optimus) tiszteletczímmel ékesítette föl. A rómaiak a jeles kormányzatot hívebben nem tudták kifejezni, mint midőn azt Trajánéhoz hasonlították. A császárságnak még késő századaiban is így szokták üdvözölni a kormányra lépő uralkodót: „Légy szerencsésebb mint Augustus és jobb mint Traján“ ¹⁾. Hűsz évi uralkodása alatt kivitta magának minden idők tiszteletét. Az ő kormánya alatt szabad volt a gondolat s annak nyilvánítása ²⁾. Ámbár hadiember volt, a tudományok uralkodása alatt mégis virágzásnak indultak. Ő, mint ember s uralkodó, küldetését fényes sikerrel teljesítette. De hódításainak egy részét foltnak mondhatni országolásában, mert pusztán hadi dicsőség miatti vérontások voltak, nem pedig nép, hon és szabadság őltalmára kelt csaták. Nem célunk e helyt Traján azon fényes hadi-tetteit rajzolni, melyek számára a „Germanicus“ és „Parthicus“ tiszteletczímeket vitták ki. Az sem szándékunk, hogy kitűnő kormánybülesesége, sokoldalú államintézményeire, a polgárerények, az általános jólét, a tudományok s művészetek felélesztésére gyakorolt üdvös befolyására kiterjeszkedjünk. Sarkpontja s egyetlen végezőlja történelmi rajzunk jelen szakaszának híven adni azon nagyszerű fegyvertényt, melynek eredménye *Dacia* teljes meghódítása, s a bajnoki küzdelmekkel kiérdemlett „Dacicus“ tiszteletnév volt. Mielőtt azonban ennek elbeszéléséhez fognánk, lássuk kormány-
elvét fővonásaiban.

2. Traján császári utódul neveztetése után (november vége felé, 97. Kr. u.) nem sokára a mérsékelt és szelíd Nerva meghalván (január 27-d. 98. Kr. u.), a nélkül, hogy bármely ol-

¹⁾ „Felicior Augusto, melior Trajano.“ Eutrop. VIII, 2.

²⁾ Reá vonatkozólag mondja a történetírás utólrhetetlen mestere, Tacit. „Rara temporum felicitas, ubi sentire, quæ velis, et, quæ sentias, dicere licet.“ Hist. I. 1. .

dalról ellennyilatkozattal találkozott volna, a császári trónra lépett. Kölnből, a Rajna mellékéről, hol a gyászhírt vette, csak a következő (99. Kr. u.) évben jött Rómába a kormánygyeplő átvételére. — Traján egész húsz éves (97—117. Kr. u.) kormánya egy s ugyanazon szellemben tervszerűleg folyt le, melyen, mint vezérfonal, a *hadviselés és alkotás* vonúl végig. A római világbirodalom békében nem élhetett a nélkül, hogy el ne alugyék vagy bensőleg meg ne romolják. Patakként ömlött a római polgárvér Tiberius, Caligula, Clandius, Nero s Domitián rémkormánya alatt. Vérszomjas hajlam s lázas szellem hatotta át a római nép minden rétegét. Külső hadjáratok s terhes vállalatok által igyekezett Traján a római nép s hadseregben új szellemet s életfriseséget ébreszteni.

Időszámlálásunk első századának vége körül a római birodalomnak a barbár tartományok ellenében éjszakon s keleten a Rajna, Duna s Euphrates vetett határt. Ennek kellett most máskép alakulnia. Traján terve oda irányult, hogy hódításai által a birodalmat ne csak ezen folyamokon túlterjeszse; hanem a hegyvonalak s újabban vetett sánczok által annak biztos határokat is jeleljen¹⁾. Ennek már Domitián s Nerva idejében, midőn a Rajnánál parancsnokolt, veté meg alapját, a Rajnán áttéve a határt. A rómaiak a Lahn, Main és Neckar s a Fel-Duna közét megszállották. A mai Regensburgtól *Erdélyig* az Alsó-Rajna mellékén egész sora vonúlt el a római erődök s védállomásoknak, melyek főútak, sánczok s hidakkal hozattak kapcsolatba. E nagy s megerősített határsáncz neve Germaniában „*limes Romanus*“ volt.

Ez védte most a római birodalmat minden évszakban ez oldalról; míg az előtt a Rajna, főleg ha befagyott, mi Germaniának akkori zord égalji viszonyai közt rendesen minden télen megtörtént, biztos védvonalul nem szolgálhatott. A rajnahatár megvédésére az előtt nyolcz legióra volt szükség, a hozzájuk

¹⁾ Eutrop. VIII, 2, „*Romani imperii, quod post Augustum defensum magis fuerat, quam nobiliter ampliatum, fines longe lateque diffudit.*“

tartozó segélyhadakkal: Traján ideje óta pedig annak csak fele, ámbár a germán népek dúlakodása nem gyérült. A Fels Közép-Dunánál, Vindelicia, Noricum és Pannoniában (Regensburgtól Nándor-Fehérvárig) számos várak, megerősített táborállások, hegyvonalok s posványos vidékek által védettek a határok; jó hadútak által eszközöltetett az összeköttetés az őrszemek s hadi állomások között.

Trajánnak, ki Nerva halála után Germaniából Rómába sietett, az volt legközelebbi feladata, hogy a dunai tartományokat necsak az éjszaki barbár népek meglepő támadásai ellen biztosítsa; hanem hogy a birodalomnak jövőre ezen oldalon is kedvezőbb határt szervezzon, mint addiglan a Duna volt. A római határtartomány, Moesia, mely hosszsza a Duna déli partján Pannoniától a Feketetengerig terjedt, a folyam szélességének daczára, a *dákok* és sarmata népfajok betöréseinek igen ki volt téve. Az akkori *dák* király, Decebal, ezeket legnagyobb részt hatalma alá hódította, s a Dunától a Kárpátokig terjedt hatalma. Ezt kellett megalázni, megsemmíteni, hogy a Duna s Kárpátok közti tartományokat minél hamarabb római szellem lengje át. Ezeknek kellett ugyan is újabb római hódításokra, az ő eszméje szerint, szilárd alapot képezniök. Mert nem kevesebb forgott Traján tervében, mint keleten a Feketetengertől éjszakra s tovább Arméniáig lakó népeket, főleg a parthusokat, nyugaton pedig a germán népfajokat egész a „límes Romanus“-ig és Rajnáig római járomba kényszeríteni. Ennélfogva a további hadjáratokra nézve okvetlenül biztosítani kellett a szükséges hadműködési alapot, ha Traján a messzire tervezett csaták sikerét magának biztosítani akarta. Ebben leli megfejtését, a Domitián alatt szenvedett kudarcz megtorlásán kívül, Trajánnak azon megfeszített gondossága s buzgó törekvése, melylyel *Daciának* egészen római szellemben eszközözlendő gyors átalakítása kérdését mindenek előtt keresztülvinni iparkodott. Innét az sem lehet senki előtt feltűnő, miért helyezett a nagy császár az ő alább vázolandó al-dunai köhidjára (8. §.) akkora nyomatékot. Valóban ez képezte a római birodalomnak

Rajna, Duna s Euphrates-parti határaitól az átmenetet az általa nagyra növelni szándékolta újabb római birodalomhoz, melynek határait messze Közép-Europába s Ázsiában a magas hegyvonalokig szándékozott kiterjeszteni. Ezért irányultak az Italiából kisugárzó s a Balkán-félszigetnek dunaparti útvonalai Traján említett köhidjához, mely az al-dunai tartományok közt, mint találkozási pont, élénk közlekedést ápol.

Természetes, hogy Traján e merész eszméit csak hadvezéri lángésszel bérendezett tekintélyes fegyvererő támogatásának alapján valósíthatta. *Erdély* meghódítása erős munkájának történelmi rajza előtt ezzel is meg kell ismerkednünk alapszervezetében.

6. §. Traján bérendezett hadserege.

A mint Nerva után a római főhatalom polezán állást foglalt Traján, nem akarta egy pereznél tovább tűrni azon lealázó viszonyt, melyben Róma a gögös *dák* fejedelemehez állott. A Decebalnak évenként fizetni szokott adót megtagadta, a békét felmondta. Gyors előkészületeket tettek az öszves haderők. Minden mozgásban volt. Róma derékhadai akkor a Közép- s Al-Dunánál voltak öszpontosítva. A keleti legiók, melyek a parthusok ellenséges magatartása irányában Armenia határain s az Euphratesnél vettek állomást, nem nyújthattak a *dákok* ellen szándékolta hadjáráthoz erősítvényt. De a Rajnánál volt a nagyobb határ-véderő. A „limes Romanus“-nál volt egy tekintélyes tábor rendelkezhető állapotban. Az előbbi nyolcz legio helyett csak négy maradt vissza a germán határtartományokban, tudniillik a VI. Victrix és XXX. Ulpia Victrix az Alsó-Rajnánál, a VIII. Augusta és XXII. Primigenia a Felső-Rajnánál. Ezeken kívül Britanniában három legio állomásozott, Hispaniában, Éjszak-Afrikában valamint Egyiptomban egy-egy, Keleten pedig még nyolcz állott táborban. Így a császárnak akkor a dunai tartományok földözésére alkalmazott harminczkét legióból tizenkettő állott szabad rendelkezésére. De ezek közül a XI. Claudia és XXI. Rapax Rhaetiát és

Vindeliáciát, a X. Gemina és XIV. Gemina Noricumot és Felső-Pannoniát őrizte. A nyolcz legióból, melyek az *Erdély* ellen tervezett hadjáratra alkalmaztathattak volna, kettő állandóan Alsó-Pannoniában táborozott, az I. és II. Adjutrix; négy Moesiában, a I. Italica, IV. Flaviania, VII. Claudia¹⁾, s V. Macedonica²⁾.—Különösen csak két legio alkalmaztatott az erdélyi hadjáratra, a I. Minervia³⁾, melynek állandó szállása az Alsó-Rajnáknál Bonnban⁴⁾ s a XIII. Gemina, melynek táborállomása Poetoviumnál (Pettan) volt Pannoniában. E két legio, segélyhadaival együtt, összesen húszezer emberből állott⁵⁾. — A négy moesiai⁶⁾ s két alsó-panno-

¹⁾ Hadiszállása Viminacium (*Kostolatz és Breninkolatz* s közelében *Ram*), hol Traján erdélyi első hadjáratakor hajóhidat veretett, melynek védelmére Picnus (az *Ipek* folyó mellett), Cuppi és Novæ nevű erődöket rakatta.

²⁾ Mannert, res Trajan. ad Danubium gest. 17 s köv. ll. és Franke, zur Geschichte Trajan's 96 s köv. ll. a mit a Traján korabeli legiókról mondanak, a császár-korszakbeli római hadügy e részében tudatlanságot árul el.

³⁾ „Pia“ „Fidelis“ dísznevei is voltak; de „Adjutrix“ és „Trajana“ — inkább Manuert és Franke hibásan állítják, — neveken sohasem hivattak.

⁴⁾ Domitián császár a I. Legio Germanica helyére rendelte. Az erdélyi második hadjáratban Hadrián, utóbb császár, vezényelte. Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 3. Az erdélyi első hadjáratkor Licinius Sura volt parancsnoka. V. ö. Borghes. Annal. instit. Arch. Rom. 1846. 343 l. és Henzen, Orell. collect. Inscript. lat. 5448. sz. hol ez áll: (Trajanus) „gentem Dacorum et regem Decebalum bello superavit sub eodem duce (t. i. legato Leg. I. Minerviae).“

⁵⁾ A leg. XIII. Gemina szárnyai és segélyhadai kifejthetők Titus és Domitián által, 80 és 85. évben Kr. u., az akkor Pannoniában állomásozott Leg. XIII. Gemina segélyhadai részére szóló hadi-okmányokból (Arneth, zwölf Militärdiplom. III. és IV.). Ezekkel összevethetők Traján és Hadrián hadi-okmányai, melyek az akkor már Erdélyben állomásozott Leg. XIII. Gemina részére szólnak. (Arneth. i. m. 49 54. l.)

⁶⁾ Feliratok bizonyítják, hogy a Leg. I. Italica részt vett a dákok elleni erdélyi hadjáratban: Gruter, inscript. antiquæ totius orb. Rom. 357:

niai ¹⁾ legióból ²⁾), melyek közvetlen a harcztér határain állomásoztak, csak részben, egyes hadszárnyak és segélyhadszakszok, csatlakoztak a sajátlag működő hadsereghez.

Így az öszves haderőket, melyeket Traján a dákok ellen vezetett a csatasíkra, a dunai vonal erődeinek helyőrségein s a határörökön kívül, melyeket a számitó hadvezér gyengíteni nem akart, nyolczvan ezerre lehet tenni; mert a birodalom külön részeiből nagy számmal vonattak e fontos hadjáratba könnyű hadosztályok, névszerint Quintus Lusius, mauretaniai fejedelem, tekintélyes numidiai lovassággal jelent meg ³⁾).

Traján Decebal ellen nem csak ezen most vázolt anyagi közeggel s hadvezéri gyakorlott ügyességének egész súlyával intézte az erdélyi kettős hadjáratot; hanem czéljához felhasználta korának az eröműtan s építészetben kitűnő férfiait, mint batahnas fegyvereket a moesárok és folyamok, a hegylánczok s rengetegek, a sivatagok s puszták által jól védett ellenhadak megalázására. Hadútak, hidak, erődök, sánczok építtettek; a hadszerek szállítására különféle gépek, valamint a hadállások s városok ostromlására, s nagyszerű építmények létrehozására készíttettek. Trajánnak ezen nagyszerű vállalatá-

1; 391: 4; 430: 5; valamint a Leg. IV. Flavia: Orell. 3049; a Leg. V. Macedonica: Borghesi, Console Burbulelo, 24. l.; a Legio VII. Claudia: Gruter, i. m. 429: 1.

¹⁾ Q. Glitius Atilius Agricola a pannoniai Leg. I. és II. Adjutrix hadosztályoknak egy részét az erdélyi hadjáratban vezényelte, kit Traján császár kitűnő szolgálataiért a legfőbb katonai érdemjelre méltatott. — V. ö. a feliratokat Gruter, 357: 1; Maffei, Mus. Veron. 213: 3—5; Cardinali, diplom. militar. 282.; sz. Orelli, 5440. sz.; Primpilus T. Auridius, ki a II. Adjutrix legióban „in bello contra Dacos” szolgált, említették egy feliraton Orellinál, 5450 és 7081. sz.

²⁾ A hat legio valamelyikében tett hadiszolgálatot L. Minicius Natalis is, ki úgy említették a régi emlékeken, mint Trajántól „donatus expeditione Dacica.” Gruter, i. m. 498; Murat. 835: 6; Borghesi Saggiatore 1846. VI. 270; Orelli, 5450 és 7081. sz.

³⁾ Dio Cassius. LXVIII, cap. 32.

ban nem csak katonákra, hanem a menyinyiség- s erőműtan valamint különösen az építészetben kitűnő tudományos tehetségekre is volt szüksége, kiket hadvezéri ügyes fogással tudott a hadászat követelményei szerint a magok helyén alkalmazni.

A nevezetes hadjáratra enynyi körülményekkel elkészítve, bizton nézhetett a győzelmi borostyán elé. Hogy miként sikerült azt dieskoszorúzta fejére kivívni, a következő szakok elbeszélési körébe tartozik.

7. §. *Traján erdélyi első hadjárata.*

Hatalmi fensége büszke érzetének közepette megdöbbenve értesült Decebál, mik történtek rövid időn Rómában. Nem is késett eddigi kihívó viseletén változtatni. Tartós békét emlegetett s ígéretet tön, hogy a rómaiak barátja s bárki ellen hű fegyvertársa lesz. Megszűnt az évi adót is eddigi parancsoló hangon sürgetni, mi helyett némi ajándékoszveget kért. Érzé tudniillik, hogy értelmes és ügyes férfúval leendő dolga, ki kora ifjusága óta edzett hadfiak közt a táborban növekedett, s közelebb múlt években nagy tehetségeinek oly kitűnő jeleit adta. Domitián ugyanis őt a germaniai hadsereghez küldvén parancsoló tábornokul, a Galliának s más szomszéd tartományoknak már anynyi kárt okozott germanokat anynyira megtörte, hogy sikerült neki a birodalom határait helyreállítani; a Rajna s Duna partjait biztosította, az állam tiszteletét magának kivitta s „Germanicus“ tiszteletezimet nyert. A kormánypoleczra emelkedett férfiában veszedelmes ellenét szemlélte Decebál. Útrakelésének hírére egész valójában megrendült. Jól tudta a mélyen látó fejedelem, hogy előbb nem a hatalmas római népen, hanem a gyáva Domitiánon diadalmaskodott; most pedig magával a büszke Rómával kell megharczolnia s a gyakorlott imperatorral, Trajánnal: igyekezett tehát vele minden áron kiegyezkedni; de sikertelenül. A koczka el volt vetve. A dák király elbizottságát tovább nem tűrni, ki Domitiánt inkább szükséges mint becsületes békére kényszerítvén, utódait haddal fenyegette, ha a kikötött adót neki be nem szolgáltatnák, magá-

ban szilárdul eltökélte Traján császár, a római fenség irányában becsstelenségnek tartván másnak szeszélyétől függő békét pénzen vásárolni inkább, mintsem hadi dicsőséggel szerezni. Legott tehát uralkodása első éveiben, mintán a testőrhad mozgalmát elnyomta, a Rajna partjait kellőleg fődözte, a provinciák ügyeit elintézte, s a birodalom virágoztatására mindent rendbe hozott volna, Italiát elhagyta s az Al-Dunának tartott.

Traján erdélyi első hadjáratát Kr. u. 101. é. kikeletén nyitotta meg ¹⁾. Az egész al-dunai vonalon, a mai Nándorfehérvártól (Singidunum) a Feketetengerig, a dákok földjét betöréssel s támadással fenyegette Traján; mi által az ellenhaderők ügyes hadifogással megoszlatva s különböző pontokon elfoglalva voltak.

Traján mindenek előtt arra törekedett, hogy a Duna mentében, a hadsergek s várörök közt, szárazon és vizen kényelmes közlekedést biztosítson. E végre folyvást tevékenységben volt a pannoniai s moesiai Flavius-féle hadi-hajóraj ²⁾, hogy a folyamon a csapatokat s táborkészleteket átszállítsa, egyszerűs mind a hajóhidak verésénél segédkezők. De a Duna mellékén,

¹⁾ Plinius Panegyricusában, melyet Kr. u. 100 év. szeptemberben tartott, még nem említi az erdélyi hadjáratot; de sejteti a császár jelenlétét Rómában Kr. u. 101. év elején, a mikor Traján negyedszer lépett consulatusba. Panegy. cap. 78. — Mannert, i. m. 15. l. Trajánnak el távozását Rómából a Dunához Kr. u. 100 é. ősze teszi; de azt hiszi, hogy a háború csak a következő év tavaszán vette kezdetét. Az idő pontosabb meghatározásához biztos kulcsul érmek szolgálnak Traján harmadszori consulatusából. — Különben Traján erdélyi első hadjáratára legnyomósabb kútfők: a Traján-szobor ábrái (Fabretti kiad.); Dio Cass. LXVIII, cap. 6, 8—10; a békekötésre cap. 9; — Petr. Patric. exc. hist. ed. Bonn. 123. l.; Mannert, i. m. 26—36. ll.; Engel, i. m. 167 s köv. ll.; Franke, i. m. 105—120. ll.; Hohenhausen, i. m. 25 s köv. ll.

²⁾ Gruter, i. m. 575. l. — Domitiának Kr. u. 92-d. évről szóló hadi-okmányában „civitas“ és „connubium“ adatik „his, qui militant in classe Flavia Moesica, quæ est sub Sex. Octavio Frontone.“ — Egy „præfectus classis Moesic. Orellinál, 3602. sz.

főleg ennek jobb partján, a tábori utakat is jó karba kellett hozni. E tekintetből odáig hatott Traján intézkedése, hogy Ogradena irányában, a Vaskapu nevű viz-szoroson néhány órával fölül, Orsovánál, a folyam hosszában egy utat vágatott a meredek bérez sziklafalába. E merész tervhez már Tiberius császár idejében fogtak; de a nagyszerű munka kivitelének dicsősége Traján számára lön fentartva. E merész vállalatnak emlékeztétét maiglan egy a sziklabércnek függőleges oldalába vésett felirat őrzi ¹⁾).

Traján a támadó haderők zömét Felső-Moesiában, Singidunum (Belgrád) körül összpontosította. Ez alatt az egész délszaki dunaparti vonalt erős védállapotba helyezte, hogy a dákok s vele szövetkezett sarmata népfajok minden eselei s támadásainak elejét vegye. A Dunán átkelésre két kedvező pontot választott, hogy Dacia szívébe (Erdélybe) előrenyomulhasson.

Az első hajóhidat Viminaciumnál verette, ott, hol a Leg. VII. Claudia megerősített táborállása volt, mintegy négy órányira a Moravának (Margus) a Dunába szakadásán alul, a hol jelenleg Kostolatcz és Breninkolatcz, Ostrova szigettel szembe, nem messze Ramtól, állanak. Gyaníthatólag a híd beálltásánál különösen tevékenyek valának a phoeniciai tengerészek. A híd védelmére, a Duna jobb partján, egy Punicum nevű erőd építettett, mi később Picnus szó-

¹⁾ Grisellini, i. m. I. Theil. 287. l. XXV. — Neigebauer, i. m. 7: 1, és 3. hol a felirat csonkán adatik, de a helyiséget kétségtől sőt saját tapasztalata után így írja le: „Orsova felett, szembe Ogradenával, *Tactalia* falu mellett Szerbországban emelkedik egy kétezzer százhatvan láb magas szikla, ebbe van vésvé egy darabig a római út. Hol a Duna legkeskenyebb, ott látható a szép faragványu s két nemtől tartott (Traján—) márványlap“. — Arneth adta az igen megrongált feliratnak legelső egészen pontos másolatát s kiegészített olvasását ezen tudós értekezésében: *Die Trajans-Inschrift in der Nähe des eisernen Thores*. Wien. 1856. in *Jahrbuche der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Bau- denkmale*, I. Bd. s. köv. II.

idomra változott, majd az itt folydogáló patakra ment át e név, mely jelenleg Pek vagy Ipek nevezeten él.

Egy második hajóhid alább veretett Viminacium alatt tizenkét mérfölddel, Taliata helynél ¹⁾, Orsován fölül néhány órányira, a mai Lukádnitza vagy Kolumbina mellett. E kettős dunai átjárás által a dák haderők, ha rögtön támadtak volna, megoszlathattak, s a rómaiak képesültek még oly nagy hadtömeget is a Duna balpartjára visszazavetni.

Traján terve volt különböző pontokon támadni meg az ellenhadakat; mirenézve seregét két részre osztva, maga a bal-szárny hadoszlopaival Viminaciumnál a felső hidon kelt át az ellenfél földjére, a Temesi-Bánát déli részébe, s úgy nyomult előre, hogy a mai bánáság keleti határszélén a Bisztra folyótól délre s a Cserna folyó két oldalán vonuló Domoglett és Godján—Szárkó hegysorok jobbra maradjanak. Ez okból a hajdani Lederata, Apo (azaz a ponte), Arcidava, Centum Putei, Berzovia, Ahihis és Caput Bubali nevű helyeken, vagyis a mai Szászkán, Oraviczán s Karatován keresztül, a Néra völgye vagyis a Szemenik-Plessuva hegysor és keletre eső erdős hegyvidék közt érkezett Káransebesre, vagy kissé fellebb éjszakra, hol a Temes és Bisztra folyók egyesülnek, s hajdan Tibiscum nevű hely állott ²⁾, ma pedig Kavarán helység van. — A jobb szárny, osztályparancsnoka vezénylete alatt, az alsó hidon szállott az Al-Duna balpartjára, hol kissé éjszakkélet irányban haladva, azon ponthoz jutott, hol a Cserna folyó a Dunába szakad. Innét a bécezi folyó mellett fölfelé tartva, Ad Mediam (*Mehadia*), Praetorium, Ad Pannonios, Gagana és Mascliana nevű helyeken át, hasonlólag Tibiscumhoz húzódott, hogy

¹⁾ Antonin, *Itinerarium*ában (Wesseling kiad. 218. l.) Talia; a Peutinger-féle abroszon Faliatis (kétségtől a másoló aluszékony-ságából); *Notit. Imper.* Taliata olvasható, s ez utóbbi elnevezés látszik helyesnek.

²⁾ Innét látható, mennyire hibás azok véleménye, kik, a névhasonlattól félrevezetve, Tibiscum várost a Tibiscus (Tisza) partjain nyomozzák.

a császár vezérletete alatt álló fősereggel egyesüljön. Kétségkívül Traján nem vitte seregét a zordon hegyek közé, midőn azt, ha nem is rövidebb úton, de könnyebben vezethette oly vidéken, hol a hegyek már halmokká törpülnek s ritkulnak. Legalább úgy látszik, hogy a felső hidat az ellenség könnyebb megközelíthetése végett rakatta Traján. Hihetetlen is, hogy hadvezér tervkivitelhez fogjon, mielőtt kellő ismeretével birjon azon útvonalnak, melyen seregét előre akarja indítani. De legerősebb magának Trajánnak ide szolgáló bizonyítéka. Ugyanis commentárainak, melyeket ő erdélyi kettős hadjáratából szerkesztett, első könyvéből e néhány szót tartotta fenn nekünk Priscianus: „inde Berzobim, deinde Aixi processimus“ (onnét Berzobis, azután Aixi felé nyomultunk előre). Ezen helyek a Peutinger-féle abroszon is egymás mellett jönnek elé azon útvonalon, mely a felső hidtől Tibiscum városig terjed, néhány betűkülönbséggel, azonban kétséget nem támaszt. „Berzovia XII., Ahihis III., Caput Bubali X., Tivisco“, hol az út megszakad. Azon kívül, hogy a Priscianusnál említett Aixi helyett a Peutinger-abroszon Ahihis áll, mi sem fordul elé egyéb, a min fenn lehetne akadni. Elégge kiderül tehát, hogy a Peutinger-féle abroszon látható út s Traján hadiútja ugyanegy; világos egyszersmind, hogy a Peutinger-féle földkép felső hidja Trajáné volt.

A felső dunahíd és Tibiscum közti távol LXI. római vagyis tizenkét s egy ötöd földirati mérföldre van téve a Peutinger-abroszon, s valóban enynyire esik a dunaparti hídfehez közel lévő Ram helység a Temes és Bisztra folyók egyesülésétől. Tibiscum városnál a nyugati hadút megszakad azért, mert a másik a Cserna torkolatától éjszakra ugyanazon Tibiscum városig nyúlik, honnét a Vaskapu-hegysoroson át Decebál székvárosáig, Sarmizegethusáig, halad.

E második útnak körülményei pontosan tekintetbe veendő. A Peutinger-féle tábla Taliatából, vagyis az alsó (keleti) hidtől, az innét húsz római azaz négy földirati mérföldre eső Diernába vezet, a Duna s Cserna partjai mellett azon helyre,

hol vízvezetéki terjedelmes maradványok maiglan szemlélhetők, Ó-Orsova felett egy földrajzi mérföldnyire a Cserna folyó nyugati oldalán. E helynévben, mely néha Colonia Zernensis nevezet által is helyettesítették, lehetetlen a Cserna nevet fel nem ismernünk.

Diernából az út Mediába (*ad Mediam, Meadia, Mehadia*) vezet, mely az előbbtől két földrajzi mérföldnyire fekszik a Cserna folyó mellett, s egészen összeesik a meleg fürdőiről ma is híres Mehadiával a Cserna partjain. Régi falomladványok, téglatöredékek, melyek római szokás szerint a cohorsok számával bélyegezvék, az ott lelt régi feliratok nagy száma, s igen sok köresetben sikeres határu meleg gyógyvizei (*thermæ Herculis*) eléggé bizonyítják, hogy azon helyet hajdan a rómaiak lakták s kiesinosították. Az egész távolság Meadiától Tibiscumig, hol a felső út végződött, tizenegy s két ötöd földrajzi mérföld, mi egy mérfölddel nagyobb, mint térképeinken találjuk. Vajjon a régi út kissé elhajlott-e a mai-tól, vagy a Peutinger-abrosz számában esett hiba? függő kérdésül marad.

Tibiscumtól Sarmizegethusaig XXXVII. római vagyis hét s két ötöd földirati mérföldet mutat a Peutinger-féle abrosz, s épen enynyire esik Várhely (románul *Gredistie*, a dák őskorban Sarmizegethusa, a római időszakban *Ulpia Trajana*) a Temes és Bisztra összefolyásuktól. Bennünket e helyt leginkább a Káransebestől Vaskapuig befutó útvonal érdekelné, mely pontos fölmérés szerint hatodfél mérföldnyi, itt kell természeti hű mivoltában vele közelebből megismerkednünk.

A Vaskapu nevű keskeny bérekszorulat egy átmenete a délnyugati Kátpát-hegyvonalnak s már Traján korában ismeretes és járható volt. Könnyen megfogható, hogy Traján Erdély meghódítására seregével azon jött át; mert miután a Dunán átkelt s a Néra-völgyön keresztül jött, a Bisztra-völgy bemeneténél szemébe kellett tünnie a távoli havasláncon azon hegyhasadéknak, a mely valóban átmeneti pontot jósolt. Ha

Karánsebestől a Bisztra-völgyön fölmegyünk, előttünk áll ezen látszólagos nyílás. A völgy alsó részében széles, a hegyoldalak erdők. A völgyalapú a balparton terül el, hol az országút is elvonul, a patak maga pedig inkább a jobb oldali hegy alatt foly el. Alsó részében a folyó árja mérsékelt, *Vaiszlóvá*-tól fölfelé már erősebb s a térség is domborodni kezd. A Bisztra-völgy az ikerhon határánál vadabb jellemet ölt; a baloldali hegyek különböző dombcsoportokká alakulnak s kiálló kupokat képeznek. A hosszában igen meszsziire nyúló *Bancsa*-helység vége felé átkel az út a Bisztrán s inkább éjszaknak tartva halad a Vaskapu felé, a mely már nem a tulajdonképeni völgyben, hanem attól éjszakra fekszik. A havas itt mindenütt vad és szakadozott. Bal felől ingatag kötörmelékből áll a hegyoldal s a szorostól a völgytorok által van elválasztva. Jobb felől oly előre nyúlik ki a meredek kupok egész sora, hogy a szoros mögöttük szem elől elvész. Az út a Bisztra balpartján vonul fölfelé, Traján erdélyi első hadjáratakor kevéssel *Margum* helység felett hiddal, a mely *Pons Augusti* nevet viselt (Ptolemaeusnál pedig *Zeugma* néven fordul elő), a két hegyvonal közt összeköttetvén, a Vaskapunak, azon túl pedig Várhelynek tart. Minthogy a felső s alsó hidtól és Várhelytől vett három mérték ugyanazon egy pontban, tudniillik a két folyó egyesülésénél összeesik: bizton következtethetjük, hogy ugyanazon ponton feküdt a hajdani Tibiscum város, melynek emlékét egy régi felirat is megőrizte s municipiumnak hirdeti ¹⁾.

Átkelvén Traján a Dunán, nem tartá czélszerűnek, legott az első támadáskor, az ellenfél rejtkehelyeibe hatni; nem vélte ugyanis eléggé biztosnak, a Dunát maga után hagyva, sebesen előrenyomulni, minthogy ellenének földjét eddig még csak kémei által, nem pedig öntapasztalatából ismerte. Nem feledé egyszersmind, hogy annak lesvetésre alkalmas rengetegeit Decebál tartja megszállva. Mire nézve a Duna partjain erődöket rakatott, azokat eleség- s egyéb szükségességekkel ellátva, indít-

¹⁾ Neigebauer, i. m. 14: 1.

hatta csak nagyobb biztossággal sergeit válságos útra. Trajának mindez annál könnyebben sikerült, minthogy Decebál sem az átkelést nem akadályozta, sem a kísérlet kezdetének gátot nem vetett. Ezt azon remény fejében tette-e, hogy így majd a nagy imperatort hajlandóbbá teszi a kiengesztelődésre, vagy a pusztán hagyott vidék siri némasága riasztja őt vissza a támadástól, vagy talán hogy a hon belsejében őt könnyebben kelepezébe ejtethi? bizonytalan; de anynyi kétségtelen, hogy mindezt megkísérlé. Mert Dio Cassius értesít, hogy Traján hadseregét odáig vitte ¹⁾, hol Decebál táborra volt. Mit nem állíthat, ha átkeltekor legott csatát fogadott volna. Midőn a császár tovább halad, egy dák kémét hoz két katonája. Ezen kívül más ellenséget még ekkor sem látott. Mélyen kellett tehát a római hadaknak már Daciába nyomulniok, midőn az első öszszeesapás megtörtént. Hogy mely helyen, nehéz meghatározni. Tapae nevű hely említettik, de fekvésére nézve bizonytalanságban hágy a történettudomány ²⁾. Traján lön az első csata győzelmi hőse, ki a kemény ütközetben elhullott dákok fejét karókba vonatta, s táborának homlokzata elé tűzette. A vereség Decebált megrendítette ugyan, de el nem csüggeszté. Küldött ugyan békekövetekeket, de (fővegtelen) szolgarendűeket, mintegy kiesínyléseül Trajánának. A kérelmezőket hidegen elűtasítván a diadalmi vezér, tovább üldözi a dák hadakat, egy víznek szorítja; a római lovasság a dák és sarmata lovasokkal vagdalkozik. Újabb és számosabb nők s kisdedekkel vegyes fővegtelen követség jelen meg Traján előtt és siránkozva esde-

¹⁾ A hely, a meddig vitte, valamint itt, úgy általán a csatarajzoknál egyeb-
ütt is el van hallgatva. E lényeges fogyatkozáson, csak az első rangú
kútfők (Traján commentárai, Appianus, Criton, Marius, Ma-
ximus jegyzetei stb.) segíthetnének, ha az idők tőlünk meg nem irigy-
lették volna.

²⁾ Engel, i. m. 169. l. — J. K. Schuller, „Bunte Blätter. 3^a. Transsil-
vania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 5, 18. l. — Katan-
csich szerint (Istri adcol. vet. geogr. I. c. I. 375.), helység Lugos
mellett a Temesi-Bánátban.

kel békeért. Ennek sem lön az előbbinél különb sikere. A csatározások egyre folynak. Mindkét részről számosan esnek hadi foglyokul, kiket a rómaiak zárva őriztek, nem így a dákok, kiknek némbereik izzó üszkökkel süttögették a rómaiak fejét s vállait. A hadviselet ezután a tél beálltával szünetelt.

A kikelet újra fegyverben találta Traján győzni tanúlt táborát. Magasan szállott isteneihez az ünnepélyes engesztelő áldozatok (suovetaurilia) füstje. A nagymérvű újabb hadi készületek aggodalommal töltötték el Decebált, ki most (főveges) főrangú békekövetcék által tisztelte meg Trajánt. Ezek elhányva fegyverzetöket, esdeklőleg borúltak a győzedelmes hadvezér elé, azt kérvén rimánkodólag tőle, hogy kegyeskednék Decebált maga elé bocsátani, vagy békealkudozás végett hozzá megbízottakat küldeni; ő kész magát a végletekig mindennemű föltételek alá vetni. Traján ez utóbbi kérelmökre hajlott. Licinius Surát, a Leg. I. Minervia parancsnokát, s Claudius Livianust, a testőrhadak parancsnokát küldé Decebálhoz a békepontok tárgyalása végett; a két fél azonban megállapodásra nem juthatott; mert a dák király czekekkel nem merészelve szóba ereszkedni, maga helyett újabb biztosokat küldött. A kedvezőtlenül hangolt imperator figyelemre sem méltatván őket, heves rohammal a dák hadakat megtámadja s egy véres ütközetben tönkre veri, saját táborának tetemes véráldozatával. Az elszánt harez megható eredményeként tűnik fel, hogy alig volt a római táborban elegendő vászondarab a sebek bekötözésére. Ezt megértvén Traján, bajnoktársai végelszántságát felvillanyozó azon emberbaráti nemes tette ragadtatott, hogy saját vászonruháját hasogatná fel sérv-vitézeinek ápolására; az elhullottaknak közös emlékhaltárt állítatott, s évenként ünnepélyes áldozatokat tétetett a hősök szellemeinek. Traján e fényes győzelem után harmadszor kiáltatott ki imperatornak.

Ezután hihetetlen elszántsággal szálltak szembe a fellekesült római legiók minden életveszéllyel. A hegymagastlatokra nyomulván, egyik erődöt a másik után bevették; sok fegyvert, hadi készletet s foglyot ejtettek birtokukba azon legio-

sassal együtt, melyet a dákok még Domitián korában Fuscus-nak egy lábíg elveszett hadtestétől foglaltak el. Maximus, hadosztály-parancsnok, egy ügyes oldaltámadáskor sikeresen kézre kerítette azon megerősített helységet, hol Decebál nővére megvonulva tartózkodott. Quintus Lusius pedig, a numidiai könnyű-lovasság vezénylő parancsnoka, az ellenoldalon támadott s nagy vérontást okozott a dákok seregében, közülük számosakat fogságba ejtven.

Népének, de főleg igen megfogyasztott hadierejének kétségbe-ejtő helyzetében élethaláltusára gyűlt Decebál. Már Sarmizegethusa tömör védfalai körül szállongtak a római sasok. A fenyegető veszély perezenkint rémitőbb alakot öltött. Mindkét tábor végsőig feszíté erejét. Minél jobban közeledett a háború vége s a jutalom reménye, annál borzasztóbb képe tűnt fel a vakot vető sors kockájának; a rómaiak előtt azért, nehogy legyőzve, a két terhes év vívmányai egy nap alatt füstbe menjenek, s a zord bérezektől elzárt ellenséges földön egy lábíg elveszszenek; a dákok előtt pedig azért, mivel háznépükért harczoltak, s egy századon át szerzett dicsőség egyetlen csata kockáján fordul meg, s Decebál, ha legyőzetik, országával együtt életét veszti. Mire nézve a főváros falai alatt szörnyű erővel öszszezsapnak. A kimerült dákok végre elbuknak s a vadon táj sötét rejtekeibe menekülnek. Sarmizegethusa székváros Traján kezébe esik. Decebál tönkre téve, a győző nagylelkűségében keresett menedéket. Követeket küld népe legiekintélyesbjei közül, nem hajadonfővel mint eddig, hanem fővegeseket ¹⁾. Ezek,

¹⁾ Petr. Patricius (ex hist. ed. Bonn. 123. l.) és Dio Cassiusnál (LXVIII. 9.) *πίλεοφοί* (pileati, kalaposak, kalapviselő v. főveges dákok) néven fordulnak elő. — Róluk emlíkezik Aurel. Victor is, egy hibás szövegű helyen (in Caesar. Traján.): „Prinus solus vires Romanas trans Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum *pileatis* Sacisque (helyesen: *Sarmaticisque*) nationibus, Decebalo rege ac Sardonios (helyesen: *Da daniis*)“.) — E főveges dákok vagyis getákról beszél még Paulin. in carm. de Niceta, episcopo Daciae, és Dio Chrysostom. orat. LXXI. 628. l.

kiknek egy része a diadalmas hadvezér lábaihoz borúlt, míg más része, legyőzöttek módjára, hátra kulcsolá karjait, békeért esedeztek, erősen ígervén, hogy annak semmi föltételeit viszsza nem útasítják. Érezte Traján, hogy a makacs ellenfélnek e föltétlen önmegadásában újabb eselszövény lappang, ki ez által csak a reá zúdult végveszélyből akar minden áron menekülni. De tudta azt is a körülmélynő fővezér, hogy, ha a hadviselet az ellenség földjén még húzamosb ideig tart, könnyen kiürülhet a hadi éléstár s így ezen viszontagsággal daczolt hőserege, melyet az ellenfél fegyvere megtörni nem birt, az éhenhalásnak eshetik martalékul. Késznek nyilatkozott tehát a békére következő föltételek alatt: *a)* hogy fegyvereit lerakja; *b)* a hadi foglyokat, főleg pedig a római szökevényeket kiszolgáltatja, kiket Traján legott kivégeztetett; *c)* hogy a rómaiak ellen többé fegyvert nem fog, sőt velők véd- és dacz-szövetségre lép; *d)* hogy a várakat s mindennemű erődöket lerontja; *e)* hogy a rómaiak által elfoglalt országrészből visszahúzódik; *f)* hogy a római senatushoz meghódolása s a békekötés érvényesítése végett követséget küld s végre *g)* hogy maga személyesen Traján előtt megjelen s földig borúlva őt legyőzőjének s urának ismerje.

E nem kevésbé terhes, mint lealázó, sőt a dák önállást tönkretevő békepontokat elfogadván Decebál, ha színleg is, nyugalom állott be. Traján, a hódítás nagy munkáját bevégezvén, a nyert diadal jeleül, győzelmi emléket állított, s ezután hadseregének jelentos részét Sarmizegethusa mellett hagyván, valamint a birtokba vett földet védművek s helyörséggel ellátván ¹⁾, a római nép lelkesült tüntetései közt Italiában megjelent (103. Kr. u.). Ezután a Rómába megérkezett dák követek a senatusba vezettettek, kik fegyvereiket lerakva s rabokként megkötött kezekkel, esedezőleg röviden szólottak, s a békekötés

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 9. „Ταῦτα συνθέμενος καὶ στρατοπέδον (azaz legiónem) ἐν Ζερμίζεγεθούσῃ καταλείπων, τὴν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβὼν, εἰς Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη“. (Ezeket rendbeszedvén és hadseregét Zermizegethuseben hagyván, egyszersmind más tartományát is földözetül szolgáló katonaságával körülvévén, Italiába visszatért.)

helybenhagyatván, fegyvereiket visszazanyerték. Az eddig rajzolt nevezetes cseményt végre Traján diadalünnepélyei fejezték be, a mikor egyúttal „Dacicus“ dísnévvél tiszteltetett meg, miként Trajánnak erre vonatkozó érmei bizonyítják ¹⁾.

Erdély, az eddig szabad föld, római járomba kényszerített. Decebál, a független bajnokkirály, a hatalmas Róma híbérnökévé törpült. A megronesolt harcziás nép földig sújtatott. Idegen lón a honfi ősei szabad örökségében. De az elbukás nem volt diestelen. Drágán jutott Traján a győzelemhez. A szabad léthez szokott nép e kedvetlen viszonyok közt elmélkedett, multat jelen s jövővel összszevetve mérlegelt. Az elárvult népügy felett mélézva virasztott Decebálnak merészen tervező szelleme. A megaláztatás szakadatlanul háborgatta bajnoklelkületét. Hazát kívánt, szabad hazáért buzgott benne minden érverés. Honában hontalanul tengődni gyáván, rabszolgaként ő nem tudott. Hogyan téphetné szét népe rablánczait? Miként vivhatná vissza az elvesztett népszabadságot karja? E merész eszme körül összpontosult törhetlen lelke minden ereje. Tekintsük további küzdelmes pályáján a csüggedni nem tudó harcziás embert.

8. §. *Traján erdélyi második hadjárata..*

Hogy e béke tartós nem lesz, látni lehetett, mielőtt megkötetett volna. Decebál ugyanis a rómaiak hatalma s Traján hadvezéri ügyes fogásai által földig sújtva, miért sem esedett inkább, mint szüniüőért, hogy megviselt haderejét felüdítse, botlásait helyretüsse, kedvezőbb napok után nézzen, s még ret-

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen, eine Quelle der ältern Geschichte Siebenbürgens.— J. K. Schuller, Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit stb. I. Bd. I. Heft. Hermannstadt, 1840. 76—86. ll. — Dio Cass. LXVIII, 10. „Τραιανός δὲ τὰ τε νικητήρια ἤγαγε, καὶ Δακικὸς ἐπωνομάσθη“. (Traján diadalmenetet tartott és Dacicus czímmel tiszteltetett meg.) — Zonaras, annal. XI, 21. ed. Bonn. II. 508. l. egészen Dio után így: „Τραιανός δὲ καὶ ἐθραιύβευσε καὶ Δακικὸς ὠνόμασθη“. (Traján diadalmenetet tartott és Dacicus-nak nevezetett.)

tenetesen törjön a rómaiakra. Az első hadjárat folytán Erdély nagyobb részét alig érinthették a háború nyomorai; lakóinak, kiket a háromszor vívott csata megkimélt, száma még elég nagy; áthághatlan bérczei, melyek Erdély s Havasalföld közt határfalat vonnak, most a legyőzöttek menhelye s védbástyái: magának Havasalföldnek része saját országához csatolva, továbbá Moldva s Havasalföld sík térei, melyeket a hozzá szító sarmata népfajok laktak: mindezek hatalmas ingerül szolgáltak a dák királynak arra, hogy eddigi veszteségeit helyreütni s Dacia egykori határait visszaállítani törekedjék. Ezen kívül serkenté őt a rómaiak veszélyes szomszédsága is, kik nem csak a Temes-Bánátot, hanem Vaskapu hegyszorost és Sarmizegethusát, az ország hajdani fővárosát s vele az egész gyönyörű Hátszeg-vidékét őrhadaikkal megszállva tartották, a honnak eddigelé megközelíthetlen birtokait folytonosan fenyegették. Annál inkább kötelemének tartá ügyekezni, nehogy véletlenül megtámadva, a dús vidék népének kincseshalmazza gazdag zsákmányul essék az aranylázban (auri sacra fames) szenvedő rómaiaknak. Mirenézve Decebál titkon háborúhoz készült, a szökevényeket befogadta, s hozzá még büjtogatott, hadsereget szervezett, a szomszéd vad népfajokat a közös veszély rettentésével céljának megnyerte, sokat tett, mi a szövetséggel ellenkezett.

Mindez nem volt Traján előtt titok. A dákoknak adott béke Trajánnak s az ellenfélnek egyaránt szükséges volt. Ezt azonban nem úgy értjük, mintha a több csatában megviselt Decebál még tovább is rettenthetne volna a győzhetlen hadsereget, a szemes és nagy hadvezért. Hanem a mindig éber dák főnök ellen intézett hadviselet tovább húzódni látszott. A legyőzöttek ugyanis menekülésre még mindig ott voltak hegyei, melyekből, ha nagy ügygyel-bajjal kiriasztatik is, háttérben nyitva áll neki az út a szomszéd vad népek földjére menekülni, mit előtte elzárni lehetetlen volt; honnan véletlenül kitörve s a rómaiakat nyugtalanítva, a tartományt esendesen birni soha sem engedte volna. — Enynyi időn át Italiától távolmenni nem látszott tanácsosnak Trajánra nézve, ki a főhatalomra első

emeltetett idegen családból, jóllehet, mint legjobb férfiú, a nép kedvence volt, mégis a pártfelek, s céljaikra felhasznált külföldben is nyugtalan elméjű hadserege részéről nem esekély baj hátrulhatott volna rá. Annál könnyebben hajlott tehát Decebál esedezéseire, mivel előre láthatá, hogy csakhamar ezután fogatlan leend a pillanatra szükséges béke. A mi úgy is történt. Mert látván Decebál, hogy titkon forralt tervei tudvák a rómaiak előtt, nem soká habozott, s nyílt ellenségül vetvén fel magát, a rómaiak őrhelyeit fegyverrel támadta meg.

Az egész év, melyet Traján Rómában töltött, magán dolgain kívül, birodalma ügyeinek intézésére lön fordítva. Sokoldalú elfoglaltatása közepett is nagyszerű terveinek azon alapszemjével küzdött, miként alakítsa Daciát római provinciává. A meghódított országrészt, mely a Temesi-Bánát keleti hegyes és Erdély délnyugati vidékeit foglalta magában, ő csak hadműködési alapról tekinté egy nagyobb mérvű dák hadjáratra, mi által egész Dacia, a hozzá tartozó sarmata birtokkal, vagyis az egész földterület a Duna és Kárpátok, a Tisza, Feketetenger és Dniester közt Rómától függővé tétessék ¹⁾. Hogy ezen jelentékeny vívmányára is más még magasb terveket rakott, felebb (5. §.) érintök. A közelgő (104. Kr. u.) kikeletkor a megújult erdélyi táborozás vezérletére sietett, maga mellé vevén unokáját Hadriánt ²⁾, ki a nagy imperatort már első dák táborozásakor is kísérte. Hogy e második hadjáratot más módon kell intéznie, az elsőnek tapasztalatából tanulta. Bánát a rómaiaknak hódolt; nyitva állt tehát előttük az Erdélybe vezető út. Az ellenséget megtámadni s visszazaverni lehetett, de üldözöbe venni csak egy megerősített oldalról. Hogy több pontról biztosabban előrenyomulhasson Traján, jobban kelet felé egy har-

¹⁾ Ide ezélez Ammian. Marcellinnál (XXIV, 3.) ezen hely: „Trajanus fertur aliquoties iurando dieta consuesse firmare: Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam; sic pontibus Istrum et Euphratem superem.

²⁾ Ael. Spartian. in Hadrian.

madik dunai hidra volt szüksége; mi által azt is el akarta érni a számító imperator, hogy ellenfelét Havasalföld oldaláról megtámadhassa, egyszersmind hadserege másik osztályától szorongattatva, hegyei közé rekesztessék, honnan ideje s alkalmja ne lehessen a menekülésre; de szabad utat is akart biztosítani magának a visszatérésre, ha vakot vetne neki a hadi-szerencse kockája, valamint a Daciában hagyott legiókkal szakadatlanul fentartani az őszezaköttetést s ezt különösen a téli évszak idején, midőn a Duna zajlása a két part közti közlekedést lehetetlenné teszi. E hadviseleti fontos tekinteteknél fogva komolyan eltökélte magában egy szilárd köhid felállítását az Al-Dunán ¹⁾, különben is e terv lévén az alapfeltétel Dacia teljes meghódítása s római provinciává alakítására. A kitűzött hadi-célon kívül, a római név és saját dicsősége is lebegett e nagyszerű építménynek kivételében, melyhez hasonlót az előtt a világ még nem ismert, a hatalmas imperator szemei előtt. Europa első folyamát leigázni azon vidéken, még ábrándképnek is rendkívüli volt azon időben. Avagy hihető-e, hogy magok a rómaiak, kik oly sok nagyszerűnek voltak szerzői, annyira magasztaltsággal nyilatkoztak volna ezen hídról, ha az az építészeti remeklés jellegével nem bírt volna?

Senmi kétség, hogy Traján legott az első dák hadjárat bevégeztével egy köhid építésére intézkedéseket tett. A háború tartama alatt ily óriásmunkával, mely annyira ezer kéz ösztözködését szükségké, tüzetesen nem foglalkodhatott. De a mint a béke Decebállal megkötöttet, a római haderők, melyek az erdélyi első hadjáratban alkalmaztattak, a menynyiben a meghódított tartomány megszállva-tartására nem szükségeltettek, ez óriásmunkára fordítottak. Annyira bizonyos, hogy a legiók és

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 13. „Ὁ μὲν γὰρ Τραϊανὸς διότις μὴ ποτε παύεται τοῦ ἰστέου, πόλεμος τοῖς πέραν Ῥωμαίοις γένηται, ἐποίησε τὴν γέφυραν, ἵνα αἱ ἐπιβασταὶ θαλάσσης δι' αὐτῆς διακίωσιν.“ (Mert Traján félén, nehogy az Ister befagyásakor a tulsó részen levő rómaiakat háború fenyegebbe, a berohanások ellen hidat építtetett.) Hasonlólag beszél P'rocop. de ædific. IV, 6.

számos segélyhadakból álló egész hadsereg a hidépítés körül folyvást eselekvőleg volt elfoglalva, s csakis így lehetett a bámulatos művet oly gyorsan bevégezni.

A mi az építkezés idejét illeti, nem nehéz azt meghatározni. Még a második hadjárat kezdete előtt be volt az fejezve. Traján ötödszöri consulatusából (104. Kr. u.) birjuk annak egy érmét ¹⁾, melyen a Traján-híd világosan említettetik, s az erdélyi második hadjáratra vonatkozólag határozottan mondja Dio Cassius ²⁾, hogy a császár hadseregét azon köhídon vezette át.

Minthogy a békekötés, mely után a hidépítés megkezdett, bizonyosan ősz előtt (102. Kr. u.) nem, hanem valószínűleg csak a következő (103. Kr. u.) év elején történt: a munkának egy év folytán be kellett végeztetnie. Traján a szükséges anyagszereket legnagyobb részt már jóval előbb összehordatta; de a hidoszlopok berakatásához nem fogott elébb, mint a béke megkötöttet volna, hogy így az összes római haderők szolgálata ott igénybe vétethessék.

E hidépítés csak felfokozta a dák királynak elhatározottságát a háború megújítására. Decebál az építkezésből felismerve, hogy az nem csak Erdély, hanem egész Dacia leigázására szándékoltatik. E sejtelmre sugárzik ki a szomszéd népekhez intézett kiáltványából, melyben őket, míg nem késő, a közös ellenség megsemmítésére hívja fel. Főreményét a parthusok királyában, Pacorusban, helyezte, kihez meghízott emberét küldötte követképen ³⁾.

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen stb. i. h. 82. 86. 11.

²⁾ LXVIII, 13. — Zonaras, annal. ed. Bonn. 510. 1.

³⁾ Plinius, mint Bithynia és Pontus helytartója, Nicomediánál egy Callidromus nevű görögöt fogott el, kiről Trajánnak írja: „Servisse (eum) aliquando Laberio Maximo (az erdélyi hadjáratok tartama alatt Moesia helytartója) captumque a Susago in Meesia et a Decebalo muneris missum Pacoro, Parthiae regi, pluribusque annis in ministerio ejus fuisse: deinde fugisse, atque ita in Nicomediam pervenisse“. Plin. Epistol. libr. X. epist. 16.

Decebál az öt fenyegető veszélyt meg akarta előzni; hadszervezéshez látott, az erődöket helyreállította, segélyhadakat gyűjtött, s mindent megtett, mit a fenyegető veszély felfogására ezélarányosnak tartott; sőt nem sokára odaig vitte a dolgot, hogy elvetvén a szövetséget, nyílt ellenségeskedésben tört ki. A frigyszegő király mozgalmait nem nézte tétlenül Traján, ki, miután Decebált semmi módon sem bírhatta volna a feltétlen meghódolásra, mi egyetlen békefeltételül volt elébe tűzve, győzni szokott fegyveréhez nyúlt, s újra felesapott a háború irtózatossá lángja. Míg a római helyőrség Erdélyben alig pár évvel ezelőtt rakott várdait erősíti, s több védművei alól a rohamra száguldó dák hadakat tova riasztja, némi idő eltelt. Az Al-Dunánál elfoglalt római legiók még mindig békélábon állottak. A rómaiak szándékosan halasztották a hadizenetet, míg a híd el nem készült. Időt akarván nyerni a munka bevégezésére, a dák fejedelenmmel színes alkudozásokba ereszkedtek. Traján azonban Felső-Moesiába ment, hogy a munkát siettesse, hol Decebál kibérlett orgyilkosának majdnem sikerült öt elemészteni, de gaz-szándéka még jókor felfüdüztetvén, kézre kerített s kivégeztetett ¹⁾).

Napjainkban már többé semmi kétség, hogy Traján világ-híri kölhídja az Alduna balpartján, a mai *Tu nu-Severin* (Turris Severini) és *Czernetz* (Transdierna), jobb partján pedig *Fetislan* vagy *Cladova* (Egeta) közt építtetett. E helyiségre mutatnak vissza a régi írók tudósításai, a régi római itinerariumok és útvonalok, a még ma is meglévő maradványok ²⁾, s mindezek

¹⁾ Ez esélyre vonatkozó felirat (Gruter, i. m. 783: 8, és Neigebauer, i. m. 31: 65.) kétségkívül hamis. Neigebauer-nál a sorok beosztása más. Ha valódi volna, ott lehetnők: MILIT. LEG. V. M. XIII. GEM. Sem a Leg. Vitrix, sem a Leg. VI. Ferrata nem volt az erdélyi hadjáratokban alkalmazva.

²⁾ Athenaeum. 1838. II sz., hol Vásárhelyi Pál a híd nagyszerű romjait ismerteti. — Dr. Aschbach, über Trajan's steinerne Donau-Brücke. Mittheilung der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Bandenk. 1858. Nr. 3. 197–220. II.

fölött a kedvező helyiség, melynél valamint ezélarányosabb az egész Al-Duna vidékén nem mutatkozik, úgy Traján hódítási tervének egészen megfelelt. Mindezen találkozó tekintetek győző érvekkül szolgálnak fentebbi állításunk helyességére, hogy a kijelölt ponton állott Traján egykori nevezetes köhida.

Bizonyos, hogy Traján maga is nagy építész volt. Számos építményei közül sok egyenesen az ő tervrajza szerint készült. A hidépítések többnyire az ő személyes vezetése alatt folytak ¹⁾. Ha azon hajóhidaktól eltekintünk is, melyeket Traján a Rajnán, Dunán s ezeknek némely mellékfolyóin, továbbá az Euphrates és Tigrisen veretett ²⁾; mégis jóeska száma marad fenn azon állóhidaknak, melyeket részint fából, részint kőből roppant bitoralmának külön részeiben építtetett. Névszerént Italiában többeket hozott létre a *Metaurison*, *Aufiduson* és a *pomptini* posványokon; a pyrenei félszigeten is néhány hidat létesített; ilyen volt Lusitaniában *Aquae Flaviae* mellett a *Tamago*-n át; egy másik Hispániában *Salamanka*-nál a *Tormes*-en, egy harmadik *Alkantará*-nál a *Tajon*. Ez utóbbi köhid, mely maiglan tartja magát, mint ritka pompában feltűnő műépítmény magasztaltatik. Ezt C. Julius Lacer építész rakatta 105. évben Kr. u., tehát mintegy azon időtájatt, midőn a Traján-féle köhid emeltetett az Al-Duna felett.

Az al-dunai köhidnak nem maga Traján volt mestere. Kora első építész, a dömőezki szyrhellen Apollodorus által építetett azt, kinek kitűnő szakismereteit az erőműtan s műépítészetben a császár majd minden nagyszerű építkezéseinél igénybe vette.

Az egész építmény, a két hídfőn kívül, húsz oszlopon nyugodott. Az egykori hid helyén a folyamszélesség ötszáz kilencvenhat öl vagyis háromezer ötszáz hetvenhat bécsi láb ³⁾.

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 15. — Plin. Epist. VIII, 4. — Ael. Lamprid. in Alexandr. Sever. cap. 25.

²⁾ Dio Cass. LXVIII, 21, 23, 26, 28. — Ammian. Marcellin. XXIV, 3.

³⁾ Dr. Aschbach, i. h. 210, 213. ll.

E hidépítés körül sok bámulatra ragadja az olvasót; különösen az óriásmű gyors bevégezése. Az egészre nem fordított több egy évnél. Mert a mint az erdélyi második hadjárat kezdetét vette (104. Kr. u.), a híd akkor már annyira készen állott, hogy Traján hadseregét azon Daciába szállíthatta ¹⁾. Az ezen időből (104. Kr. u.) fennmaradt számos emlék is, melyeken a dunahíd említettik, oda mutatnak, hogy annak azon időtt már készen kellett lennie.

E köhid Trajánnak az erdélyi második hadjárat folytatása, valamint sikeres bevégezésében lényeges szolgálatot tett. Most már Decebál királyt egyszerre több oldalról támadhatta meg. Minthogy már első hadjáratakor elfoglalta a Vaskapu-hegyszoros és az egész Hátszeg-vidéket: most főtámadásait egy időben nyugatról s délről Decebál erős állomásaira bizton irányozhatta. A köhidon át egy részt a *Sily* alá özönlöttek a római hadoszlopok, részben pedig az *Olt* mellékére, s e folyók partjain fölfelé nyomulva, a *Vulkán* s *Ferestorony* hegyszorulatokba rontottak, s minden ponton erőszakolták Decebálnak megerősített s bévehetetlennek tartott, harcztanilag minden esetre igen fontos állomásait. Ezen helyes számítást s rendkívüli erélyt tanúsító előnyomulása a római hadaknak nagy zavart idézett elé a dákok király szervezett fegyvererejében, meghasonlást népében. Ugyanis a dákok nem jelentéktelen száma örömríadással fogadta az Erdély felé közeledő hadvezért ²⁾. A sarmata népfajoknak Decebálhoz szított részét sem lehetett semmi csábiszerekkel a közös ügy védletére birni, mely a helyett, hogy a rómaiak ellen harcolna, inkább mellettük kardoskodott. A *vándor jászok* (jazyges metanastæ) sem állottak Decebál részére, ki őket hirtokuktól megfosztá: a *burri* celta népfaj pedig, a rómaiak régi frigyártása, hathatósan támogatta Traján ügyét. Ily helyzetben, midőn fegyverei hatalmában keveset biznék Decebál,

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 14. — Zonaras, annal. XI, 21.

²⁾ Dio Cass. LXVIII, 11. „Τῶν δὲ Λακῶν σύχνην μεθυσταμένων πρὸς Τραιανόν“ stb.

újra eselhez folyamodott. A Leg. I. Minervia parancsnokát, Longinust, ki sok kárt okozott neki az erdélyi hadviselet folytán, azon ürügy alatt, mintha fontos ügyekről ohajtana vele tanácskozni, magához hivatja. A hadparancsnok nem sejtve semmi eselt, sőt erősen remélve, hogy szorult helyzetében megadásra szánta el magát a dák király, nem késett nála megjelenni. Decebál őt azonnal megkötöztetvén, őrizet alá tette. E merényre leginkább azon indokból vetemült, mert nem hinni nem tudta, hogy ilyen kezeség mellett méltányos békeföltelt csikarhat ki ellenfelétől¹⁾. Az e végett érkezett dák követeknek, kik Longinus szabadon bocsáttatásáért Erdély békés birtoklását s a hadiköltségek megtérítését követelték, Traján kitérőleg válaszolt, nehogy vagy tagadó feleletével a királyt az alvezér kivégeztetésére böszitse, vagy a méltatlan követelés teljesítésével mind saját, mind a római néven szégyenfoltot ejtsen. Longinus azonban öngyikossággal vetvén véget életének, a fővezért nagy gondtól mentette meg²⁾.

Decebál hadügyének szerencsétlen környületei miatt, már hűzamos idő óta volt meredek sziklabérczei közé szorúlva, melyek Erdélyt Havasalföldtől elválasztják; s nem is volt egyéb menekvése, mint végső esetben azon hegyeken át a keleti s déli síkokra letörni, s a távolabb lakó vadnépekkel egyesülni. De az al-dunai köhid elkészültével ez egyetlen kilátása is meghiúsult. Átkelvén ugyanis azon Traján hadsergének jelentős részével, a Havasalföldre szolgáló Vulkan s Verestoroný hegy-

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 12. miután elbeszélte, mily csempesen ejtette volna Decebál kelepeztőjébe Longinust, így folytatja: „Καὶ πρὸς τὸν Δακτύλον οὗτος Τραϊανόν, ἤξιον τὴν τε χώραν μέχρι τοῦ Ἰστροῦ κομισθῆναι καὶ τὰ χρήματα, ὅσα ἐς τὸν πόλεμον ἐδεσπάνηκει, ἀπολαβεῖν ἐπὶ τῷ τῶν Αὐγώνων οἱ ἀποδοῦναι.“ (És Decebál követet küldvén Trajánhoz, tartományát az Al-Dunáig megtartani s a hadiköltségek megtérítését kérte, ígérvén egyúttal, hogy ezért Longinust kiadja.) — Petr. Patric. exc. hist. 123. l. „Παραχρηεῖν δὲ καὶ τῆς γῆς, ἣν ἐκράτησεν ὁ Τραϊανός.“ (És hogy engedessék neki a föld, melyet meghódított.)

²⁾ Jo. Christ. Engel, i. m. 185, 186. ll.

szorosokat megszállotta. Lusius, Traján legügyesebb hadvezére, feltartóztathatlanul előrenyomult, s Decebál jól védett táborállását erős ostrom alá vette. E hegyszorosokat több erődök, vártornyok és sáncok védték; mirenezve e helyeken rendkívüli tevékenységet kellett kifejteni. Azon részről csak a két említett hegytorkolaton át volt megközelíthető Erdély; ezek igen keskenyek és így alkalmasak voltak, hogy csekély szám nagy se-
reget, kevesbbé fegyelmezett hadinép hősök legióit feltartóztat-
hassa, körülvéve ezen fölül erődítvényektől s védve öresapa-
toktól; a hon belső tájai az ellenfél előtt ismereteseek, a ró-
maiak előtt ismeretlenek, honnét kedvező alkalom kínálkozott a
lesvetésekre; végre maga a kétségbeesés, hogy vagy győzni vagy
halnia kell Decebálnak, s vele a közös hazának, felvillanyozta
a kedélyeket, óriási mérvben nagyította a veszélyt. Annál óva-
tosabban kellett Trajánnak minden talpalatnyi földet elfoglalni,
s vigyázatlan rohamra alkalmat nem nyújtani. Némi idő telt el,
míg a hadsereg a sziklabérczekre felhágott, s többszöri ütkö-
zetben kinyomta a dákokat azon szorosokból. Legnagyobb szol-
gálatot tettek e csatározásban az ijászok, parittyások s főleg
a könnyű fegyverzetű germánok.

A második nagyobbserű őszszeccsapás után azon helyhez
jutottak a rómaiak, hol a hegyi átjárást várdák s falak hosszzú
vonala zárta el¹⁾. Ezt feszített erővel lábtók segélyével elfog-

¹⁾ Ackner, röm. Alterthüm. in Siebenbürgen, im Jahrb. der k. k. Centr.-
Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenkm. Wien. 1856. 4-o 9. l.
magát a helyiséget pontosan kijelöli. Óralja-Boldogfalvától (a Hátszeg-
vidéken) vonúl egy út a Vulkán-szoroshoz, melyen Traján az erdélyi
második hadjáratban a római hadsereg zömét behozta, mintán a világhírű
dunahidon legióinak egy részét átszállította volna, s valamint *Krajova*
táján a Vöröstoronyak, úgy az egyesült Sily balpartján *Bombest* felé,
hol római erőd maradványai észlelhetők, előrenyomult. Ez utóbbi hely
a Vulkán-szorostól két mérföldnyire esik délnek. A leronthatlan törté-
nelmi jelek oda mutatnak, hogy Schuler J. K. (Bunte Blätter. --
Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 5. 17, 18. ll.)
okoskodása, ki Trajánt al-dunai köhidjától is a Vaskapu-szoroson át --
tehát erdélyi mindkét hadjáratkor — vezeti Erdély belsejébe, merőben
összszemlik.

lajlak, s nagy fáradsággal útat nyitnak a bérezes hon belsejébe, a királyi lakhoz, mely onnan nem messze vala. Ekkor a dák előkelők, reményvesztve, a fejedelmi székhelylyé újabban átalakított várost felgyújták s ezerféle alakban tűnik fel a kétségbeesés halál-képe. Decebál válogatott harezosaival együtt tova menekülve, sorsára hagyja ideiglenes menhelyének népét, mely nagy részt méregpohár s egymás mellébe dőfött pozslár által vész el. Mélyen megható volt a látvány, miként roskadtak számtalanok részint lelketlenül, részint végvonaglások közt a szolgaság-fenyegette honföldre. A gyenge némberek is osztottak hit férjeik, kedveseik szívrazó sorsában; férfias lélekerővel, versenyezve, nyújtották karjaikat a halállal után, s a bátrak hiült tetemei közé ajultak eszméletlenül. Enynyire visz egészséges népet a szabadság-szeretettel párosult honszerelem ¹⁾).

A diadalmas Traján lön ura ez országrésznek. Ezután részekre oszlott vitéz hadsora a hegyek közt felkeresésükre sietnek a szétrebbentett dák haderők maradványainak. A római tábornak Erdély nyugati részéről a Vaskapu-szoroson át előrenyomuló osztálya hasonló szerenésével járt el. Egyik erőd a másik után esett birtokába, míg végre a hadsereg zömével egyesült. — A Decebál haderejét megbontó véres esatának hegyszorosban kellett történni, miáltal ha meg volt is törve a dák erő, megsemmítve nem. A népmondákat követve — s ezeket egyszerűen mellőznünk nem szabad, — azt kell hinnünk, hogy a szétvert had több ízben s külön helyeken újra tömegesült, szakaszai újabb esatákat fogadtak el; mert e nélkül alig volna alapja, miért nevezi a nép maiglan az Aranyos jobbpartján, Torda alatt, elterülő gyönyörű *Keresztesmezőt* Traján rétjének [*Pratulus Trajani*]²⁾; miért a Zalatnától nem messze eső rétét Trojanak (eredetileg hihetőleg Traján-nak), míg némelyek e helyről azt beszélük, hogy Traján, Decebál legyőzése után, itt egy nagy tábori lakomát adott volna seregének, s egy ide közel eső

¹⁾ Kölesári, i. m. 34. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 200.l.

bérez Traján nevet visel¹⁾); míg más monda azon történelmi tényt akarja hitelesíteni, hogy Decebál Kolozsvárott, a *Hidkapunál*, ereszkedett volna kardjába. Ezek mind oly alapok a függő kérdésre nézve, melyek megérdemlik a komolyabb fontolgatást. Erdély tárgyalt idôszaki történelmének kitisztázására nevezetes szolgálatott tenne, ki az erdélyi románok közt közkeletû népímondákat, — különös figyelemmel a történelmi elemre — ôsszegyûjtené. Maros-Vásárhely mellett van egy *Királykútja* nevû forrás, a monda szerint így nevezve egy dáki királyról. Benkô József sejtelme szerint itt hajdan dáki vagy római városnak kellett lenni, melynek némi maradványai az ôkorában még láthatók voltak²⁾.

Miután Decebál így, a rómaiak üldözése elôl, Erdély egyik vidékébôl a másikba vetné magát, mint honában hontalan, hogy élve ne kerüljön gyûlölt ellenségeinek hatalmába s tönkretételének gyalázatját túlélni ne kényszerüljön, végképen elzárva látván maga elôtt minden útát a tova menekvésre, önmagát kivégezte³⁾. Fejét a gyôzôk, az újonnan meghódított tartomány jeléül, Rómába küldötték a senatusnak. Holta után nem volt senki, ki ellenszegülni merészelt volna. A dákok egy része a gyôzô karjai közé veté magát s a multakért általános bûnbocsánatot nyert. A nagyobb rész azonban a honvesztesség gyôtrô érzetében a terhes rabigát elviselni képtelen, az ôsi hazából kiköltözve, túl a Dniesteren s Kárpát-hegylánczon keresett új hazát magának⁴⁾.

¹⁾ Neigebauer, i. m. 182. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 247. l.

³⁾ A módra nézve eltérök a tudósítások. Plin. Epist. VIII, 4. „*Pulsum regia, pulsum etiam vita, regem nihil desperantem.*“ Dio Cass. (LXVIII, 14.) egyszerűen csak enynyit mond: „*διεχρήσατο éαυτόν.*“ — Kôleséri (i. m. 34. l.) Dévát (Singidava) jelöli ki halála helyéül, s méregpoharat emleget. A Traján-szobor egyik dombor-faragványu jelene is ez utóbbi halálnem mellett tnnuskodik.

⁴⁾ Mintha csak e szerencsétlen földönfutók s hazátlan vándorok boldogtalan sorsát akarta volna festeni Virgilius e gyönyörû sorailan:

Trajánnak ezen erdélyi második hadjárata két éven túl nem tartott, s Verus és Cerealis consulok idejében végződött (106. Kr. u.), Decebalnak végleges legyőztetésével. A két hadjáratban mintegy öt esztendő telt el, közbeesvén egy év, melyben fegyvernunyugvás volt ¹⁾. — Traján erdélyi diadalainak emlékeztetőre *Nicopolis* várost építteté ²⁾, s visszatérvén Rómába, második dák diadalmenetét tartá nagyszerű ünnepélylyel. A *Forum Ulpium* is ezen időből veszi eredetét, két diadaltízzel, s a Traján-szoborral, mely a dákokon nyert győzelem megörökítésére állíttatott ³⁾. Hogy a felséges építmény a Rómába szállított dák kincseshalmazból emeltetett, Ammian. Marcellin bizonyítja ⁴⁾.

9. §. Erdély meghódolása s következményei.

Decebal, ki nemes ellenével kitartólag oly huzamos ideig harczolt, dicső bajnokhalállal végezte nehéz szerepét. Halála végső csapás volt Erdélyre, melynek maga után vonta bukását. A hosszú harc alatt meggyérült a daliak sora; nem volt már, ki a roskadozó hazát bukásában fentartsa. Az erősök elhulltak; az életben maradt hívek serege vándorútra kelt az ősi hazából: a fegyvertelen tömeg hódolva a győző lábaihoz borult szolgálóéletért, Erdély római provinciává lön ⁵⁾.

„Nos patrias fines et dulcia linquimus arva;

Nos patriam fugimus.

Impius haec tam culta novalia miles habebit.

.... Haec mea sunt, veteres migrate coloni.“ (Ecl. I, 3, IV, 71).

¹⁾ Julian. in Caesarib. „Επράχθη δε μοι τὸ ἔργον τοῦτο, ἐν ἑνιαυτοῖς ἰσθὶ τῷ πιντε.“

²⁾ Ammian. Marcellin. XXXI, 5. „Judicium victoriae contra Dacos.“ Erről azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem a Duna jobb partján fekvő mai Nicopolis, hanem a hasonló nevű város a Balkán (Haemus) alatt.

³⁾ Dio Cass. LXVIII, 14. — Eutrop. VIII, 2. — V. ö. Niebuhr, Vorträge über röm. Gesch. III, 218.

⁴⁾ Miként Gelliusnál (Libr. XIII. cap. 23.) feljegyezve olvasható.

⁵⁾ „Ανέβητος δὲ, ὥς καὶ τὸ βασιλεῖον αὐτὸν καὶ ἡ χώρα κατέληπτο σύμ-
τατα, — διεχρήματο ἑαυτὸν καὶ αὐτὸς ἡ Λακία Ῥωμαίων ὑπάρχους ἐγέ-

Vae victis! Jaj a legyőzötteknek! Mindent vesztett, kinek hazája nincs. A meghódított Erdély Traján lábainál feküdt. Nem volt Dacia; eltűnt szabad népe. A nyomor özöne, a szolgaság terhes járma nehezült a barbárra, Róma nem ismerte a könyör érzetét letiprott ellenfele irányában. A meghódított föld, minden élő lényével, mely birtokába esett, mint *res* tekintetett. Róma bánását a legyőzött és meghódított népekkel nem lehet mai fogalmak szerint megítélni. A római politika nem ismerte még azon elvet, hogy a győző, hódítása által ne nyerhessen birtokjogot a magánosok vagyoniához. A rómaiak e tekintetben önhasznukat vették mérfokul. Hogy a legyőzött népet vagyonos-tul ki nem irtották, csak az önhasznukra irányult tekintet okozta. Sokszor adta elé magát azon eset a rómaiaknál, hogy egész népségek más vidékekre szállítottak át. Beállottak az új provinciába a római proconsulok, tizedbérlők s pénzköleszők, kik a tartományt kiszitták. Ha Erdély leverte öslakóit megkímélte is Traján szelidsége az általtelepítéstől, mert munkás kezekre, a földmivelés mellett, nagy volt a szükség a roppant jövedelemmel biztató bányaipar, az új provinciát több irányban átszelt útvonalok s városok építése körül; az újabban beállított római hivatalnoksereg zsarolásait nyomasztólag érezte, miként ez alább (11. §.) a császári korszak történelmi rajzolatából szembetűnővé válik. Ha eltekintünk is Erdély azon szertelen kirabolásától, melynek gazdag zsákmányaiból került ki Traján forumának ¹⁾ öszves díszítőnénye; ha számba nem vesszük is, hogy a földbirtok jelentékeny részétől jogos tulajdonosa megfosztatott, mely az új birtokon letelepült hadastyánok közt osztatott ki hadiszolgálatért járó jutalom fejében: már az, hogy a jólét főfő tényezői, a bányák és sóaknak, a rómaiak kezcin

vero.“ Dio Cass. LXVIII, 14. (Decebál pedig, midőn mind királyi palotája, mind pedig az egész tartomány elfoglaltatott—magát megölte,—és így Dacia a rómaiak hatalmába került).

¹⁾ „Singularem sub omni celo structuram.“ Ammian. Marcellin. XVI, 10.—V. ö. Aul. Gell. XIII, 23.

voltak, eléggé megértetheti velünk, minő állapotban nyomorgott a súlyos rabigába kényszerített nép. Ez volt akkor általában a római hódítás gyümölcse. A merre a római sasok diadalmasan előretörték, a római szellemű polgárisodással együtt velök jött a megalázott népek számára a rabszolgaság. Valóban a római provinciák helyzete nem boszantó, de kétségbeejtő volt. Meghódítván valamely tartományt Róma, halát vagy nemeslelkiséget színeelt, s azt egy ideig nemzeti vagy rájok tolt fejedelmek által kormányoztatta; de alig szokott az igaíhoz, elűzvén őket, az országot provinciává alakította át. A bel-szervezet elég szabadelműnek látszott, mind a mellett a nép érzelmeit mélyen sérté, behozva mindenütt római szokásokat és nyelvet, hol a görög nem divatozott. Néhol a vallás is eltöröltetett; vagy ha megtűrték is a régít, a vallási gyülekezetek azonban szigorúan elűltattak. A meghódított tartomány csak függeléknak tekintett, nem pedig a közbiradalom kiegészítő részül, s képviselőt által soha sem engedtetett meg nekik egyetlen társadalmi testet alakítani. Innét érthető azután, miért oly nehéz egyes római provincia külön történelmét összcállítani.

A dák haderő végleges megtörése, Decebál halála, a főváros elfoglalása, s az országnak a székely havasokig s a sarmata határokig történt meghódítása után első gondja volt Trajánusnak, a tetemes véráldozattal birtokba vett új provinciának közbékét s biztonságot szerezni. De tekintettel volt a közhaszonra is. Mirenézve a gyarmatosítást (13. §.) úgy intézte, a helyhatóságok (municipia) s a városok jogviszonyait úgy rendelte el, hogy minél több hasznot nyerhessen ez újabb birtokjárulék-ból a világbiradalom ¹⁾. Főtörekvése oda irányult, hogy szakítson a multtal. E czéljához legbiztosabb közegül tekinté Erdély olyatén átalakítását, hogy az rövid időn a római közelet jelle-gével birjon. Hogy a szervezés fontos műveletében ne háborítassék, tekintélyes haderőket rendelt a meghódított provincia külön részeibe (19. §.). Erre nézve megszabta a közigazgatás

¹⁾ Késlecri, i. m. 10. l.

módját. A provincia kormányára „Legatus Augusti” czímmel egy tartományi helytartót (praeses v. procurator provinciae) állított, ki többször a katonai helyőrség (különösen a leg. XIII. Gemina) parancsnoka volt. Alkalmazta itt is mindazon polgári s katonai intézményeket, melyek a roppant birodalom egyéb tartományaival közösek valának. Szóval megragadott minden eszközt, mit Róma államczéljaira nézve sikeres tényezőnek ismert. Hogy Trajánusnak ezen nem könnyű műve szilárd alapot nyerjen, erdélyi diadalmas hadjáratának bevégeztével még egy ideig az újonnan meghódított tartományban maradt, honnan a kellő intézkedések megtétele után tért csak vissza a birodalmi székvárosba, fényes diadalmenetének megtartására.

Mindez, dacára nagy horderejének, csak fél rendszabály volt. Róma nyelve hódítóbb erejű volt diadalmas fegyveremél. Hogy a nagy birodalom erdélyi új alattvalója rövid időn római erkölcsöket sajátított el, nem fog különösnek tetszeni, ha meggondoljuk, hogy a jelentesebb helyiségek népének többsége eredetileg római (italiai) volt. Az ezekkel való érintkezés, intézményeik s Róma nyelvén fogalmazott törvényeik oda vitték a dolgot, hogy a velők öszszelegyült dákok az ő életszokásaik s rendeleteikhez illeszkedvén, lassankint ősi erkölcsök és szokásaikon, valamint népnyelvükön is túladtak. Mert a népek történetkönyvei azt bizonyítják, hogy műveltség nélküli, vagy annak alatt fokán álló népelem közé vegyült művelt néptáj hatalmas olvasztó erőt gyakorol. Bizonyosság erre az Octavianus Augustus idejében meghódított Pannonia, mely, dacára annak, hogy nem volt még átalakítva római provinciává, negyven év folytán annyira a római nyelvhez szokott, hogy nemesak a római szokások, hanem egyszersmind a nyelv ismeretével is bírtak, sőt némelyek azon olvastak s házi nyelvül is használták¹⁾. Róma nyelve a dák népelem életerét támadta meg. Meg-

¹⁾ Vellej. Patere. II. 110. „In omnibus Pannoniis non disciplina tantummodo, sed linguae quoque notitiam Romanae, plerisque etiam litterarum usum et familiarem animorum fuisse exercitationem.”

szünt az ősi népelet, ősi multja s hagyományaival. A nyelv-
cserével eltűnt az eredeti dák jelleg, mely a rómaiba olvadt át,
majd a góth, gepida befolyás által másként módosult. A győző
nyelvével más eszméket, érzelmeket hozott, keltett, terjesztett.
A meghódított nép nyelve egy ideig a családi élet keskeny
körében vonta meg magát, míg végre a bitor ide is behatván,
átalakítólag működött. Sikerült végre Rómának, mit czélul tű-
zött ki: Dacia meghódolt népe, a római polgárisodás varázs-
fényénél, átalakult nyelvben, érzeményben.

És Traján egyik lényeges szereprészét mesterileg oldá
meg. Erdély Kárpátjaira tűzte a római sást. Fényes nevével e
munka második részében még többször találkozunk. Er-
dély, a további hadműködésekre birni ohajtott alap, meg volt
nyerve. Feladatunk körén kívül esik annak elbeszélése, miként
tudta Traján e nagy véráldozattal szerzett hadműködési alapot
magas terveinek megvalósítására fordítani. Ő egy új provinciá-
val gazdagította a világbirodalmat. Lássuk, mint jelen festmé-
nyünk tüzetes tárgyát, miként tartották azt fenn, s törekedték
boldogítani Traján utódai. Észteni kapcsolatnál fogva szükséges-
nek hittük ezt elbeszélni, mielőtt bel-életének rajzához fogunk.

IV. FEJEZET.

Erdély viszontagságai Trajántól Aureliánig.

10. §. *Erdély Hadrián és az Antoninok alatt.*

1. Traján halála után (117. Kr. u.), annak hadvezére,
egyszersmind syriai helytartója, Hadrián, lépett a kormány-
élére (116—138. Kr. u.). Hű jellemétől nem lehetett várni, hogy
nagy elődének műveit s terveit tovább folytatva, részenkint
megvalósítja. Hadrián, a mint a kormánygyeplőt megragadta,
legott nagy részt felhagyott Traján hódításaival, a nélkül hogy
szerenesetlenül vívott csaták által arra kényszerítettetett volna. Az
újonnan meghódított római provinciában, Erdélyben, ezer meg
ezer római polgár telepedett le. Ez új gyarmatok virágzó álla-

potban voltak. A közlekedés Erdély s az al-dunai tartományok közt igen megélénkült, s ez utóbbiak sokat nyertek az által, hogy többé az éjszaki vad népesordák rabló kalandjainak nem voltak anynyira kitéve. Nem így Erdély. Az ősi hazából kiköltözött dákok folytonos izgatásai, a szolgájáromba kényszerített honn maradt rész elégtelensége, s a szomszéd harezias néptörzsek be-beesapásai Traján új szerzeményét anynyira bizonytalanná tették, hogy Hadrián közel volt annak feladásához, mely szándékától csak a tömérdek római gyarmatosok sorsa tartotta őt vissza¹⁾, kiket az erélyes Turbo²⁾ sikeresen védelmezett. De Armenia, Mesopotamia, Assyria s Afrikából kihúzta seregeit, s így Keleten újra, miként Traján előtt, az Euphrates lön a birodalom határa. Traján dicsőségének kislelkű irigyléséből tette-e ezt vagy böles számításból? nem felel a történelem. Némely alacson tettei az elsőt engedik gyanítanunk. Ugyanis azon színes okból, hogy a barbároknak útját bevágja a virágzó Thraciába, miután a közlekedést a két part közt hajóhidak épen úgy fentarthatják, Traján egyik dicső alkotását, az al-dunai világhírű köhidat, mely — Hadrián felfogása szerint — a vadnépek betöréseit a római provinciákba csak könnyíté, lerontatta³⁾. Romhalmazzá lön tehát a remekmű, mely alig állott még két évtizedig. Csak tömérdek erő s költséggel sikerülhetett lerombolása. Felső része elhordatott s ívezetei lebontattak. Ezután a rideg hídoszlopok meredeztek ki a tekintélyes folyam hullámai közül, mint gyászemlékei az egykori esodaművek. Traján egyéb diszépítményeit is feldúlta volna, ha még jókor önmaga bé nem látja, hogy illetén eszelekvésmódja

¹⁾ Eutrop. VIII, 3.

²⁾ Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 6. — Joann. Seivert, Inscript. monumentor. Romanor. in Dacia mediterr. Viennae, 1772. in 4-o 53. — Turbo magasztalása Dio Cass. LIX, 18.

³⁾ Dio Cass. LXVIII, 13. — Eutrop. VIII, 6. — Rotteck, allgem. Geschicht. Braunschweig, 1844. 8-o. III. Bd. 41. l. — Jo. Engel, l. c. 259. l.

a rómaiak elégedetlenségét idézi elé¹⁾. Traján dicsősége falkasztotta irigység volt a titkos rúgó, hogy mindazon nagy embereket, kik annak kormánya alatt hőstettek s egyéb nyomos állanszolgálat által kiténtették magokat, színes okok miatt üldözte, sőt némelyeket közülük ki is végeztetett. Ezen üldözés érte Apollodorust is, a híres építész, ki az al-dunai köhidnek mestere volt²⁾. Miután Hadrián ennek nagy tehetségeit saját építkezései körül használta volna, végre az építészetben nyegle császári ura gyűlölete s irigységének esett áldozatul³⁾.

Mióta az al-dunai köhid felső része elhordatott, nem tehetett az többé a rómaiaknak szolgálatot⁴⁾. Ennek daczára a helyiség fontos hadi-állomástul szolgált, nem csak a közelében létezett erődök miatt, hanem főleg mert a római útvonalok találkozási pontja volt, melyek a déli dunatartományokat az éjszakiakkal folytonos közlekedésben tartották. A köhid oszlopai mellett egy hajóhid állíttatott fel, s az al-dunai hajóhadnak, mely moesiaai vagy istriainak is neveztetett, tekintélyes része is rendesen itt állomásozott. A hidnál csak hamar egy város keletkezett, mely Moesia legélénkebb piacainak egyike volt, s *Ageta* vagy *Egeta* néven⁵⁾ Ptolemaeusnál a legjelesebb dunai városok közt foglal helyet. Emlékezik róla még az *Itinerarium Antonini*, a *Peutinger-abrosz* és a *Notitia Imperii*.

Hadrián uralkodása alatt Erdély (Dacia) Pannoniával együtt, közösen kormányoztatott R. Marcius Turbo által⁶⁾;

¹⁾ Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 8. „Theatrum, quod ille (Trajanus) in campo Martio posuerat, contra omnium vota destruxit.“

²⁾ Dio Cass. LXIX, 2 és 3.—Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 5 és 7.

³⁾ Dio Cass. LXIX, 4.

⁴⁾ Dio Cass. LXVIII, 13.

⁵⁾ A görög teleplők, kik itt különösen megszállottak, nevezhették e helyet *Εἰς Ἰέρα* (a dák határon); mit később a rómaiak Ad Getas-ra fordítottak s Egeta-ra ferdítették.

⁶⁾ Griselinii, i. m. I. Th. 282, 283, II.—Joh. Chr. Engel, i. m. 260, 261. I.

de amaz később Cn. Pāpirius Aelianus személyiségében külön kormányzót nyert ¹⁾).

Hadserege Hadriánnak oly gyakorlottsággal birt, hogy az úgy nevezett *batavok* lovassága az Al-Dunát tömegesen átúszná. Ezt midőn bámulva szemlélnék a barbárok, anynyira megrettentek, hogy Dacia megtámadásának szándékával rögtön felhagytak. Hadrián szorgalmasan őriztette a birodalom határait keleten és éjszaken a barbárok ellen, kik vágygyal tekintgettek a virágzó római tartományokra, különösen a *roxolánok* és más *sarmata* néptörzsek ellen maga viselt háborút, s őket diadalmasan visszazaverte. Hihetőleg ez az oka, hogy erdélyi egykorú emlékkövek feliratai az ő vitézsége által megvédett Daciát (*Erdélyt*) boldognak hirdetik ²⁾. Egy még kéteshiteľű érmen pedig *Erdély* (Dacia) *helyreállítójának* [restitutor] neveztetik ³⁾.

Halálával, mi 138-ban Kr. u. történt, az Antoninoknak útát nyitott az uralkodásra.

2. Antoninus Pius (138—161. Kr. u.), Hadrián fogadott utóda, egyike a legtiszteltebb s szeretetlebb uralkodóknak, kiket a világtörténelem felmutat. Nem csak fáradhatlan tevékenysége, megvesztegethetlen igazságszeretete, s az egész világot boldogítani törekvő jóakarata, hanem különösen jóságos, feddhetetlen élete által már első fellépésénél a Pius (kegyes) tiszteleczimet kiérdemlette magának. Ámbár némely történetírók tudósításai szerint ⁴⁾, a brittek, germánok s *dákok* zendüléseit hadvezérei ügyessége által elnyomta, mégis az öszves tartományok az ő huszonhárom évre terjedt kormányideje alatt a béke karjain virágzó jólétnek örvendettek ⁵⁾. Derék hadfőnökeinek számában volt Cajus Clodius, a *dákok* s *jászok*

¹⁾ Neigebauer, i. m. 81: 1. — Joh. Christian Engel, i. m. 261. 6.

²⁾ Neigebauer, i. m. 30: 59; 36: 98; 53: 1.

³⁾ J. M. Aekner, die antiken Münzen stb. i. h. 300. l.

⁴⁾ Ael. Spartian. in Antonin. — Jul. Capitolin. in Antonin. cap. 6. — Syncell. 665. l. ed. Niebuhr. — Talán ide tartozik Seivert, i. m. 16.

⁵⁾ Neigebauer, i. m. 20, 21: 9, 10, 11.

ellen működő katonaság parancsnoka ¹⁾, valamint Rustrius Sulpitianus, M. Statius Priscus, L. Antonius Italicus, Surrianus, *Erdély* helytartói Antoninus Pius alatt ²⁾.

3. M. Aurelius Antoninus Kr. u. 161. é. lépett a kormányra, melyre őt Antoninus Pius, Hadrián meghagyása szerint, jeles tulajdonai, valamint ritka szívjósága és kitünő tudományos emelkedettsége tekintetéből kiszemelte. Mint író „philosophus“ (világböles) czímmel tiszteltetett meg. Maiglan fennvan tizenkét könyve *εἰς ἑαυτὸν* (önmagához).

Ezen császár alatt kapta *Erdély* az első erős lökést az éjszaki nyers néptömegektől. Megrohanták alatta Daciát a *bastarnok*, *alánok*, *góthok*, a dunamelléki *sarmata* népfajok, *jászok*, *marcomannok*, *quadok* stb., melyek egyesülve Marcus Aureliusnak majdnem egész kormányidejét (161—180. Kr. u.) szakadatlanul véres küzdelmekkel töltötték el, miknek részint azok megaláztatása, részint szövetség s békekötés által szakadt végük. Hathatós segélyül volt Marcus Aureliusnak a sarmaták elleni ezen küzdelmekben jeles hadvezére, a parthusokat megfékező Avidius Cassius, kit szigorú fegyelem-tartás jellemez. Az egykorú Dio Cass. tanúsága szerint ³⁾ némelyek ezen daciai szomszéd népfajok közül Marcus Aureliussal szövetséget kötöttek, mások pedig tőle pénz-segedelmet nyertek, s ekként frigyestvén őket Rómával, egyik szomszéd fejedelmet, Tarbust, ki Daciába rontván sereget követelt, s vonakodás esetében háborúval fenyegetődött, a dák határoktól elriasztotta. A *jászoknak* megengedte Dacia határain bejűl a *roxolánokkal* való szabad kereskedést, oda útasítván azonban, hogy minden ilyen esetben a tartományi helytartóhoz folyamodjanak engedélyért. — Marcus Aurelius, az első marcomann hadjárat befejezése után (Kr. u. 180. év körül) *quad* és egyéb *germán* törzseket telepített Daciába, melynek igazga-

¹⁾ Köleséri, i. m. 17. l.

²⁾ Felmer, Hist. Transsilv. Cibinii, 1803. 8-o. 56. l.

³⁾ LXXI, 19.

tását Pertinaxra bízta, s a *jászsokkal* kötött béke által annak legalább nyugati részét biztosította ¹⁾. *Erdély* helytartójául, az említett Pertinaxon kívül ²⁾ Clemens említettik és Kr. u. 166. körül Cajus Rutilius Coeles; ez utóbbi mint kittinő bajnok is magasztaltatik, ki a daciai csatákban szerzett magának jeles érdemeket ³⁾. A hajdani *Apulum* helyén felfödözött emlék szerént ⁴⁾ Kr. u. 161. évben Dacia császári helytartója volt Publius Furius Saturninus, mint *propraetor* s *consuljelölt* (COS. DES. = Consul designatus), ámbár ez utóbbi hivatalfokozatáról a „Fasti consulares“ mélyen hallgatnak. Midőn Lucius Verus halála után Marcus Aurelius egyedül uralkodott, Daciát s Felső Moesiát Quirinus Frontonicus mint helytartó s *propraetor* kormányozta ⁵⁾. — Az *astingok*, *kostubokok* (Coisstobocae), *dankringok*; s Dacia közelében lakott egyéb apró néptörzsek sovár pillantásokat vetettek a tartomány termékeny földjére, s a római szorgalom által nyitott sóaknákra.

4. Marcus Aurelius tizenkilencz évi uralkodása után Rómának valódi gyászskora kezdődik. Az utána következő uralkodóknak egyike sem érte el Traján, Antoninus Pius, vagy Marcus Aurelius nagyságát. Sötét Tiberiusok, dühöngő Caligulák, vérszomjas, félénk Nerók, baromi Vitelliusok és kegyetlenségben megtompult Domitiánok váltogatak egymást a nagy Cæsar alapította trónon. Ezen gyászskort Titus Commodus Antoninus, a jeles Marcus Aurelius hozzá méltatlan fiának uralkodása nyitja meg. Nagynevű atyjának Vindobonában történt halála után Rómába visszatért. A helyett, hogy a megalázott *quadok*, *marcomannok* és szövetségeseiken — a hermondurok és sarmatákon — nyert győzelmeket növelve, őket végkép leigázta

¹⁾ LXXI, 17, 19.

²⁾ Jul. Capitolin. in Vit. Pertinac.

³⁾ Dio Cass. LXXI, 12. — Neigebauer, i. m. 72: 1.

⁴⁾ Neigebauer, i. m. 135: 4.

⁵⁾ Neigebauer, i. m. 27: 40.

volnak, velök békeszerződésre lépett. A Duna balpartján állott római erődök őrsegeit eltávolította, s a helyett hogy az atyjától melléje rendelt tekintélyes senatorok tanácsára hallgatott volna, kéjfertőnek s dözseletnek adta magát. Mint kéjencz s viador Rómában töltötte napjait halálaig (192. Kr. u.). És habár egy sereg szökevény s fogoly neki visszaadott is, sőt az ellenség részéről még segélyhadak is ajánlottak, kik egyúttal követek által ígéretet tettek, hogy lakhelyeik- s legelőikkel két mérföldnyi távolra vonulnak Daciától; habár főhadvezérének, Sabiniánusnak, sikerült is Dacia határaitól elköltözött *burri* népségből, részükre Daciában egy kiszakasztott lakhelynek megígérése által, tizenkét ezeret közülük lebeszélni azon szándékjokról, hogy a többieknek segedeimükre siessenek ¹⁾: mindez azonban csak visszahatása volt az atya által melléje rendelt államférfiak bölcs intézkedései mellőzésének; mert nem sokára ismét háború tütvén ki, annak vezérletét tábornokaira bizta, különösen a Dacia határain túl lakó sarmatákkal folytatott harcban Clodius Albinus és Pescennius Niger — utóbb Septimius Severus korában ellenesászárok, — nagy dicsőséget vívtak ki magoknak ²⁾. E kedvező szerencsével folytatott harcok daczára nem sokára ezután mégis kénytelen volt Daciát saját sorsára hagyni, s ez által a szomszéd barbár népek megtámadásainak kitenni. Úgy látszik, hogy a ledér életű Commodus alatt dúlt zavarok közepett *Erdély* dák népeleme Róma irányában független állapotba helyezkedett ³⁾.

11. §. *Erdély a katonai korlátlan uralom korában.*

1. Commodus jelesebb utóda, Pertinax, alacson származásu ugyan, de szilárd jellemű volt. Már Marcus Aurelius kitünő tehetségeket ismert fel benne, melyeknek különböző államhivatali fokozatokon fényes jeleit adta; ennélfogva ügyes-

¹⁾ Dio Cass. LXXII, 3.

²⁾ Dio Cass. LXXII, 8.

³⁾ Ael. Lamprid. in Commod.

sége — az ellene támasztott hamis vádak daczára — kellőleg méltányoltatott is. Alatta Daciában, különböző időkben, kétszer viselt állambivatalt. Először a germaniai hajóhadtól tétetett át ide; de nem sokára gyanuba esvén, visszahivatott ¹⁾. Később Syriából ismét a Duna mellékére, majd másodszor Daciába tétetett, melyet mint helytartó kormányozott. Így érdemeinél fogva mind magasb fokokra jutott, míg végre az állam fejévé választott; sajnos azonban, hogy csak nyolczvanhét napot töltött ezen méltóságban. A lázangó testőrhadak s udvaronezoktól támasztott zendülésben (193. Kr. u.) meggyilkoltatott. Dio Cassius neki örök emléket állított ²⁾.

2. Pertinax megöletése után egészen új jelenet adta elé magát. A testőrhadak kijelenték, hogy a ki többet ígér, annak fogják adni a főhatalmat. Bételjesült tehát, mit Jugurtha megjósolt: Róma vevőre talált. A birodalom árveréséhez láttak. Sulpicianus, a császárnak ipja, ki fejenként ötezer drachmát ³⁾ ajánlott, és egy Didius Julianus nevű, hajlott korú milanói gazdag, jelentkeztek. Ez utóbbi hatezer kétszáz ötven drachmát ígervén, övé lón a császári méltóság. Röpant csapásokat idézett elé e hallatlan esemény, s kimondhatlan bonyodalmakba taszította a római birodalmat. A hadsereg mindenhatósága megpecsételtetett. Táborig pártok s azok folytán ellencsászárok keletkeztek. Csatak, belvillongások vérmezejévé vált Italia s a provinciák, mi sebes haladással siettetten a birodalom bukását. Míg e gyógyíthatlan rákfene tovább rágódott az egykor hatalmas birodalom életerős szervezetén: azalatt a rabigába kényszerített népek merészen ütötték fel fejüket, s minden alkalmat megragadtak ősi függetlenségük kivívására. Innét Daciában is a forradalmak, belzavarok s mind nagyobb mérvben fenyegető nyugtalanságok ijesztő sora.

¹⁾ Jul. Capitolin. in Pertinac.

²⁾ LXXIV, 5.

³⁾ Egy görög drachma körülbelül egyenértékű egy római denariussal. pénzszámításunk szerint ötvenöt o. é. krajczár, tehát összesen mintegy ezer kétszáz hetvenöt forint o. é.

3. Pertinax méltatlan meggyilkoltatása után a pannoniai hadsereg *Carnuntum*-nál (Bécsen alul, *Petronella* és *Német-Óvár* közt) annak hű emberét s hadparancsnokát, az afrikai származásu Septimius Severust választotta császárrá a gyűlölt Julián ellen. A győzhetlen legiók élén egyenesen Rómának tartott. A csak lázangani tudó testőrhadak még nevétől is reszkettek. Julianus ügye veszve volt, kit eltávolítván, a senatustól császárnak ismertetett. Ezután, midőn Britannia helytartóját, Clodiust Albinust, császártárrsá tette, veszélyes ellenfelének, Pescennius Nigernek, fordult, kit megsemmítvén, amazt is elmozdította a kormánytól. — Severus is érezte a testőrhadak mindenhatóságát, melynek főnöke oly tekintélyre verekedett, hogy nem csak a legfőbb hadügyek, hanem egyszersmind az állampénztár és polgári hatalomnak kezelője volt. Mirenézve tovább is a hadseregre támaszkodott, melylyel háláját nagy mértékben éreztette; zsoldjokat fölemelte, az aranygyűrű-hordhatást megengedte, s így közvetve a fénytűzést és elpuhulást körében élémozdította; minek következménye lőn a fegyelem tágulása, a tiszték pompa- s kéjvadászata, mi a közhadászokat is kényelemre csábította. — Az ő kormányra-emeltetésekor hozzá csatlakozott legiókat Septim. Severus legott első kormányévében érmein feltűntette, részint hogy ezen tény által elismerést és hálát tanúsítson, részint hogy őket a hűségben még inkább megszilárdítsa. E kittintetés érte az Erdélyben állomásozott V. és XIII. legiókat, minthogy azok is öszmüködtek Septim. Severus trónra-segítésében, később pedig őt Julián, majd meg Pescennius Niger ellen hatatosan gyámolították. — Ezen császár alatt L. Annius Fabianus, mint császári helytartó, kormányozta Erdélyt ¹⁾, ki később (201. Kr. u.) M. Nonius Mucianussal mint consul ²⁾ jelen meg a „Fasti consulares“-ben. — Kittinő figyelmet érdemel az, mit e császárról Ulpian följegyzett ³⁾, hogy tudniillik ő

¹⁾ Neigebauer, i. m. 22: 14. — Seivert, i. m. Nr. XXVIII, XLIV.

²⁾ Neigebauer, i. m. 173: 1.

³⁾ Digest. de Censib. Libr. I. §§. 8 et 9.

vetette meg alapját a *Patavissa* (a mai Kolozsvár) gyarmatnak (14. §.). E császárra egy Tordán felfödözött emlékkő is vonatkozik¹⁾. Tízennyolcz esztendei uralkodása után (193—211. Kr. u.) meghalt Elboracumban (York). Atyjokat a trónon követték Caracalla és Geta.

4. Mindkettő független hatalommal birt. Caracalla anyja karjai közt ölte meg testvérét, Getát. Ennek hívei közül húsz-ezeret végeztetett ki. E vérengzés után egy évre oda hagyta a világvárost. Hadrián példáját követve, a birodalom tartományait beütazta. Mindenütt vér patakzott nyomain. Egy ideig *Daciában* is tartózkodott²⁾. E mellett tanúskodik több kiadatlan érdekes emlékkő fehér márványból, melyek ott ásattak ki³⁾. Lényeges változáson ment át *Erdély* Caracalla alatt (211—217. Kr. u.), részint belsőleg, a római polgárjognak minden belföldire kiterjesztése, részint külsőleg a *góthok*-nak az Al-Dunánál nagykövetkezményű megjelenése által. Midőn Caracalla a polgárjogot minden alattvalójára kiterjesztette, ezt jótéteménynek nevezni nem lehet; mert ő a tartománybelieket alávetette a polgárok minden terheinek, kik saját kiváltságaiukat (kizárólagos hivatalképesség, a népgyűlés általi elítéltetés, adómentesség, a háború s béke feletti határozás-jog) már elvesztették. Pénzügyi műtétel volt ez, hogy az államjövedelmet ezen úton is nevelje. Neki, ki szemfényvesztők, kocsisok, bohócok, s viadorokra pazarolta a pénzt; ki szabadosokat, bohócokat s herélteket emelt legfőbb méltóságokra, hadseregére kellett támaszkodnia egyedül, melyre még atyjánál is többet költött. Évenként hetven millió drachmát osztott ki közte, ide nem számítva a már elébb fölemelt zsoldot. Természetes dolog volt tehát, hogy pénzforrásokról kellett gondoskodnia anynyival inkább, minthogy a birodalom al-dunai részét komor vészfelhők

¹⁾ Neigebauer, i. m. 200: 2; 67: 2.

²⁾ Ael. Spartian. in Caracall. 89, 6.

³⁾ J. K. Schuller, Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit stb. I. Bd. II. Heft. 313. I.

fenyegették a góthokban, kik ellen hadserege ragaszkodása s lelkesültségére kiáltó szüksége volt. E hatalmas germán eredetű nép, ősi lakhelyén a Feketetenger mellett, a rómaiak előhaldása által Keleten fenyegettetve, s eddig is talán csak azoknak évi adófizetése által tartóztatva vissza, most megkísérlé Daciát hatalmába ejteni¹⁾. Hogy ez neki legalább részben sikerült is, onnét sejtethetjük, mert később (250—251. Kr. u.) Decius egy részét hódítmányainak visszaszerezte, s a feldúlt gyarmatokat helyreállította²⁾. Maga Caracalla is több apró csatában megvagdalkozott a góthokkal s néhány kisebbszerű győzelmet nyert³⁾. *Erdélyből* Thracián keresztül Keletre utazott s *Daciát* sorsára hagyta⁴⁾, melyet ezen időtájatt Castinus igazgatott mint helytartó, a császárhoz híven ragaszkodó s bátor férfiú⁵⁾. Caracalla ezen utazásából nem térhetett vissza a székvárosba, útjában Edessa és Carrhae közt, a testőrhad parancsnokáuk, Macrinusnak, bujtogatására Tul. Martialisztól megsebesítettett, s a testőrség két tisztjétől megöletett.

5. Macrinus, ismeretlen szüléktől származott mór Afrikából. Septim. Severus alatt különféle hivatalokra alkalmaztatott. Caracalla őt a testőrsereg parancsnokává nevezte, kit erőszakos halála után a császárságban követett, s fiát, Diadumenianust, kormánytársnak nyilatkoztatta. A szigorú hadifegyelemért, melyet szorosan megtartott, s még inkább azért, hogy némelyeket alsó hivatalok s alacson származásból hirte-

¹⁾ J. E. F. Manso, *Gesch. des ostgothischen Reiches in Italien*. Breslau. 1821. 8-o.—Aschbach, *Gesch. der Westgothen*. Frankf. a. M. 1827. 8-o. Gothenstener. — Excerpt. Petr. Patric. 124. l.

²⁾ Innét a „restitutur Daciarum“ nevezet az emlékköveken. Neigebauer, i. m. 126: 9, és „Dacia capta“ felirat az érmeken. J. M. Ackner, *die antiken Münzen*, i. h. 327. l.

³⁾ Ael. Spart. in Caracall. i. h.

⁴⁾ Dio Cass. LXXVII, 16.

⁵⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13.

len consulságra s tartományi helytartóságra emelt, vételtetett. Ezt tette különösen Marcius Agrippa és Decius Tricciannussal, amazt Pannoniában, majd *Daciában*, emezt pedig *Pannoniában* nevezvén helytartónak; ellenben az eddig tekintélyes férfiakat, Sabinust és Castinust kitűnő állomásaikról elmozdította ¹⁾).

Rövid kormányideje alatt (mert alig uralkodott tizennégy hónapig, 217—118. Kr. u.), a külligyek elintézése mellett, a *dák* zavarokat is lecsendesítette, megfékezte a *dacringokat*, kik *Dacia* némely vidékeire pusztítva átesaptak s az ellenségeskedést tovább akarták folytatni, kiadván nekik azon túszoikat, kiket azok az ő elődének, Caracallának, hatalma alá bocsátottak hűségük biztosításaül ²⁾).

6. A tizennégy éves Heliogabalus követte Macrinust az uralkodásban (218—222. Kr. u.), valamint az Antoninusok nevének (M. Aurel. Antoninus Heliogabalus), úgy a császári trónnak is gyalázatjára. Három év s kilenez hónap folytán élete mind fajtalanság, mind egyéb kiesapongásokban éktelen. Csak néhány vonást a baromilag alá süllyedt szörnyetegről, hogy fogalmunk legyen azon megdöbbenő büntetőről, melybe a császárság ezen rémidőkben merült. Nem egészen négy év alatt hat felesége volt, kiket részint elhajtott magától, részint meggyilkolt, s köztük, mi eddig hallatlan, egy Vesta-szűz is volt. Kocsijába félig meztelen nőket fogatott s ő maga meztelentül hágott fel oda. Asztalok s edények ezüstből készültek szemérmetlen alakokra. A legundokabb fajtalanságokra hívta meg barátait palotájába. A fajtalanságban vele versenyző kedvenceit a birodalom legfőbb méltóságaira emelte. Hirtelen elhajtá hölgyeit, ifjakkal helyettesítvén őket. A fajtalanságot baromilag nyilvánosan üzte. Anyját egy kedvencz szolgájához akarta nőül adni, s őt caesarnak tenni. Istentelenség, pazarlás, szemtelenség és kegyetlenség tekintetében valamenynyi szörnyetege-

¹⁾ Dio Cass. i. h. és Engel, i. m. 270. l.

²⁾ Dio Cass. LXXVIII, 27.

lödeit fölülmulta ¹⁾. E rémalaktól, ocsmány életmódja miatt, minden nemesen érző római utálattal fordult el ²⁾; s hol a nemeslelkűek minden államhivataaltól, s magától különösen a császári udvartól elidegenednek, ott a történelem kevés vigasztalót nyújthat *Daciáról* is. Valószínűleg ezen időszakban is, miként Commodus és Caracalla alatt, Róma parancsait számba sem vették a magokra hagyott s a barbárok fenyegető berohadásai ellen magokat védelmező hatalmas helytartói *Daciának*. Egyébaránt e császárnak *Erdélyben* talált ezüst érmei nem ritkák, mi oda mutat, hogy a főhatalom gondját e tartománytól végkép még sem vonta meg.

7. Minckutána a testőrsereg megszabadította volna a világot e nem-embertől, unokaöcsese, a vonzó külsejű, szelíd erkölcsű s finom görög műveltségű alig tizennégy éves ifjonez, *Alexianus*, állott a kormány élére, *Alexander Severus* név alatt. Romlatlan fiatal szíve megnyílt bölcs államférfiak tanácsainak, s őt rendszeren tizenhat legtekintélyesebb senator környezé, mint megannyi segéd az államügyek vezetésében. Életrealósága csak hamar kitűnt mind önviselete, mind kormányfogásaiból. Szükség is volt ily fejedelemre, ki a negyven évi zsarnokság alatt kimerült birodalomba új életet öntsön. Tizenhárom év s kilencz hónapra terjedt kormánya áldás volt *Daciára* is, mely alatta békenapokat élvezett. A helytartók meggyőződve arról, hogy csak az alattvalóknak szeretete által nyerhetik meg a császár tetszését, a tartományokat virágzásra segítették. Legtöbb gondott okozott a kormányra termett államfőnek a fegyelem teljes hiánya a hadseregnél, mi főleg Commodus és Heliogabalus megromlott kora szellemének tulajdonítható. Midőn a testőresapaton kezdte volna meg a szigorú fegyelmezést, bösz fellobbanásuknak majd áldozatul esett. Nagy forrongás volt észlelhető a legiókban is, melyekkel a germánok

¹⁾ Világtörténelem. *Irtu Cantu Caesar*. A VII. turini olasz kiadás után. VI.-d. köt. Kiadja a Sz.-István-Társulat. Pest. 1860. 8r. 393, 394. ll.

²⁾ *Dio Cass.* LIX, 1.

ellen a Rajnához sietett. A terhes hadút fáradalmait, fegyelmet és szigort, melylyel a császár útközben minden elkövetett kihágást sújtott, megunó hadseregben könnyű volt a góth eredetű Maximinusnak pártot alakítva a császár életére törni, ki Mainz közelében, huszonhetedik évében (marciusban, 235. Kr. u.), anyjával, Mammaeával, együtt meggyilkoltatott. Gyilkosain a sereg vérboszút vett ugyan, de a főnököt életben hagyta, ki azután trónra jutott. — Alexander Severus érmei, főleg a réz és ezüst-veretűek, *Erdélyben* gyakran jönnek napfényre.

8. Maximinus, Alexander Severusnak közvetítőleg gyilkosa s utódja, alacson származású volt Thraciából, góth atyától s alán anyától. Ifjú korát pásztoréletben töltötte. Óriástartalkata s rendkívüli ereje a hadi-szolgálatban őt fokankint nagyobb hivatalokra emelte. Már Septim. Severus korában praetori ranggal *Dacia* helytartója volt ¹⁾. Egy másik emlék ²⁾ meg úgy tünteti őt fel, mint ki a sarmaták s *dákokon* győzedelmeskedett; mi azt látszik tanúsítani, hogy a *dákok* ez idétt Róma uralma alól függetleníték magokat, azért Maximinus őket haddal fenyegette meg s több útközetben az eléjük szabott föltételek elfogadására kényszeríté; innét támadhattak ezen tiszteleteztímci: Sarmaticus Maximus, Dacicus Maximus.

Ámbár a történelem, különösen pedig Jul. Capitolinus és Herodianus, hallgat is e császárnak a *dákok* és *sarmaták* ellen intézett hadjáratairól; annyit értesítést mégis nyerünk, hogy Maximinusnak terve volt, az említett népeken kívül, minden barbárokat az északi tengerig meghódítani, mit végre is hajtott, ha sorsa őt utól nem éri ³⁾. A mint ugyanis a főhatalmat erőszakkal magához ragadta, úgy el is vesztette azt. Fiát C. Jul. Verus Maximinust, ki az érmeiken mint császár tűnik fel, az

¹⁾ Neigebauer, i. m. 143: 132; 146: 157; 161: 268.

²⁾ Steph. Schönvisner, iter Romanor. per Pannon. Budaë. 1780. 8-o. 67. l.

³⁾ Jul. Capitolin. in Maximin. patre. — Herodian. Hist. Roman. VII. cap. 1 és 2.

atyjához hasonló sors érte, tudniillik atyjával együtt Aquileja előtt egy böszült testőresapattól meggyilkoltatott, 238-d. é. Kr. után marc. 7-d.

9. Maximinus, kegyetlensége s kapzsisága miatt, általános gyűlölt személyiség volt. Kik a közjót szívökön hordozták, túladni kívántak rajta, még Áfrikában is, hol a nyolczvan éves Gordianus kiáltatott ki császárrá fiával együtt; Rómában pedig a senatustól ez időtt két öreg senator, Maximus Pupienus és Balbinus: egy időben tehát hat császár; hogy lehetett volna nyugalom s boldogságban a világbirodalom! Ezen számhoz még egy járult, hogy hét legyen. A nép zajongott, hogy választói jogával nem élhetett; a maga részéről tehát a tizenhárom éves legifjabb Gordianust kívánta még császárnak felvételni. A mily hirtelen emelkedtek fel, oly gyorsan tűntek le. Áfrikában Capelianus, Mauretania helytartója s Gordianusnak személyes ellensége, az új császárokat egész erejével megtámadta (238. Kr. u.). Az ifju a csatatéren maradt. Az öreg, harminczhat napi uralkodás után, e gyászhirre megfojtotta magát. Rómában zokon vévén a testőrsereg, hogy az általa választott császárok meggyilkoltattak, a senatus választottait palotájokban megrohanta, a két császárt meggyilkolta, s az ifju III. Gordianust táborába vivén, őt egyedüli uralkodónak kikiáltotta.

10. Mint honáldás jelent meg ezen fejedelem a császári díszpolczon. Nép és hadseregtől egyaránt szerettette, a közbé két viszszaidezni törekedett a fenekestül felforgatott birodalomra. E nagy feladat megoldásában hathatós segédtársa volt Mithrens, növelője, később ipja s testőrsereg-parancsnok.— Keleten, a perzsák részéről, Sapor (schah-pour = a király fia) vezérlete alatt, háborúval fenyegettetett. Gordianus ellenök indulván, a góthokat és sarmatákat, kik Moesiában útját állották, leverte; az eddig elé jelentéktelen Viminaciumot a Duna jobb partján Felső-Moesiában (a mai Szerbországban), kedvező fekvése tekintetéből növelte, erődrel jól ellátta, bené-

pesitette s a római gyarmatok rangjára emelte¹⁾); mindezt azért, hogy védbástyaül szolgáljon a szomszéd barbárok gyakori betűtése ellen, mi által nem csak Moesiának, hanem a balparti római birtoknak, különösen *Daciának*, nyugalnát biztosította úgy, hogy rövid uralkodása alatt *Erdély* mind kültámadások, mind belzavaroktól ment volt. Emlékét honban egy Tordán fölföldözött felirat tartotta fen²⁾, valamint *Viminacium*-ban vert azon érme, melyek példányaival gyakran találkozunk *Erdélyben*³⁾. — A hosszabb életre érdemes fiatal császár is örgyilok áldozatja lön. Elhalván ugyanis *Misitheus*, a testőrsereg vezérlete *Marc. Jul. Philippus*-ra bízott, ki nem sokára ezután (244. marc. 10-d. Kr. u.) urát az *Euphrates* partjain meggyilkolta.

11. A Gordianus méltatlan kivegeztetése után következő év elején Philippus, ki szülőföldjétől *arab* nevet is viselt, a hadsereg és senatustól uralkodónak nyilvánítatván, Perzsiából Rómába viszzatért. Hasonnevű fiát már az előtt császárrá nevezte, Sapor perzsa királylyal pedig béke s baráti frigyre lépett, mit az ezen eseményekre vert s a római évkönyvekkel egészen öszhangzó érmek eléggé bizonyítanak⁴⁾.

Császársága második évében (245. Kr. u.) kezdődött a háború a *carpokkal* (scythia v. góth népfaj Podoliában), kik az *Al-Duna* melletti római provinciákat, leginkább pedig *Daciát*, áradatként előzönlötték s nyugtalanították. Ezeket Philippus több ütközet által békére kényszerítette. Azonban meddig tarthatott a *carpok* ellen intézett ezen hadjárat, nem egészen bizonyos; egyébaránt bizvást az érintett (245. Kr. u.) s a két következő

¹⁾ Ezt Gordianusnak *Viminacium*-ban vert egyik érme, melynek példányai Erdélyben gyakoriak, következő felirátával bizonyítja: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS, AVG. — Gordianus borostyán-koszorús feje. — P. M. S. COL. VIM. (Provinciae Moesiæ Superioris COLonia VIMinacium).

²⁾ Neigebauer, i. m. 201: 3.

³⁾ J. M. Ackner, die antiken Münzen stb. i. h. 319. l.

⁴⁾ Eckhel, Doctrin. Numor. Veter. VIII, 320, 321. ll.

esztendőre (246, 247. Kr. u.) tehetjük. Ezen utolsó évről (247. Kr. u.) szóló érmen „VICTORIA CARPICA“ olvasható; egy másikon pedig az atya és fia „GERM. MAX. CARPICI. MAX.“ (Germanici Maximi, Carpiei Maximi.)¹⁾

Ezen szép érmekből tanuljuk, hogy Philippus és hasonnevű fia nem csak a carpok, hanem a germanokkal is esztázott, innét a Germanicus Maximus, Carpius Maximus tiszteletezímek. Hogy a *dákok* különösen a carpok meglepő támadásaitól sokat szenvedtek, egy *Apulum*-nál felfödözött emlékkő tanúsítja, melyet a carpoktól megszabadult G. Valerius állított Serapisnak²⁾. Innét elegendő bizonyossággal következtethetjük, hogy ez utóbbi esztendőben, mely Philippus harmadik kormányéve volt, *Dacia* egészen fel volt szabadítva s végkép megtisztítva az ellenségtől, egy ideig ismét békenapokat élvezett, s minekutánna saját belügyeit kellő rendbe hozta volna, a Róma építésének épen ezen időre esett évezredes ünnepélye alkalmából, miként ez a III. Gordianus alatt római gyarmatrangra emelt Viminaciummal néhány évvel ez előtt történt, új időszakot kezdett, mi azonban csak Valerianus és Gallienusig (tiz évi időköz) tartott. Ezen Philippusnak Daciában vert érmein eléforduló D. F. (*Dacia Felix*), a dákok hála-kifejezésére utal, hogy a császár e provinciát az ellenség háborgatásaitól megszabadította.

12. A mai Szerémségnek (Sirmium) egy helységéből, *Bubaliából*, származott derék Messius Decius miként jutott kitünő polezra, nem tudjuk. Hihető, hogy jeles hadi érdemek törtek útát neki a fokozatos emelkedésre. Philippusnak kegyét s bizalmát oly mértékben birta, hogy a Marinus által Moesiában, Pannoniában s hihetőleg *Daciában* is a legiők közt támasztott lázadás elnyomására történt választás reá esett. De midőn a hadszakaszok őt megpillantották, egy szívvel császár-

¹⁾ J. M. Ackner, die antiken Münzen stb. i. h. 322. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 151: 196; 162: 262. — V. ö. Gruter, i. m. 85. l. Nr. 9.

nak kiáltották ki. Philippus haddal ment ellene; de Veronánál, hol a két tábor találkozott, érte őt a kérlelhetlen Nemesis boszuló karja, január elején, 149. é. Kr. u.

Philippus legyőzése után Decius a trónra lépett, s fiát Herennius Etruscust, kormánytárrsá nevezvén, előre küldötte őt a góthoktól erősen megtámadott Illyricumba, kit nem sokára maga is követett. Az ellenségen fényes győzelmet nyert: megvédte a balesetek ellen s megszabadította a nyers népek folytonos támadásaitól az al-dunai provinciákat s ezek közt *Daciát* is; mindezek által magának nagy hír-nevet vívott ki. Innét úgy tűnik fel ő az *Erdélyben* lelt római emlékeken, mint *Dacia* megszabadítója, helyreállítója, boldogítója ¹⁾. A történelem bűvára előtt nem lehatt titok azon ok, miért viselkedett oly szíves hajlam s előszeretettel az említett provinciák s az ott szállásoló legiók iránt Decius. Az ő ragaszkodásuk s vitézségüknek köszöné ő főméltóságát: ennél fogva nem kételkedett érettük életét s trónját kockáztatni, nem épen minden gyanúja nélkül Trebonius Gallus árulásának. Midőn Thráciában a góthok ellen egy kétségbeesett csatát vívna, Abriciumnál fiával együtt az ütközetben elesett (251. Kr. u.).

12. §. A római uralom bukása Erdélyben.

Vészfelhők tornyosultak a római birodalom fölé; főleg a harcziás góthok áradata fenyegette azt végső enyészettel. A barbár népek dúlásait elésegítették a mind nagyobb mérvben terjedő belviszályok. A világbirodalom trónját vértöltök undokították. Egyik császár a másik után esett örgyilkos kezek áldozatául. Azonban e rémületgerjesztő vérfestmény leleplezése nem esik szerepünk körébe. A világtörténelem leltárában szemlélheti mindaz, ki e borzasztó korszak szomorú képével közelebbről meg akar ismerkedni. Nekünk e korrajzunk körül nem lehet egyéb célunk, mint kijelölni azon mozzanatokat, melyek *Erdély* sorsára befolyással voltak, s annak akkori életviszonyaiból fejlődtek ki.

¹⁾ Neigebauer, i. m. 126: 9.

Minekutána Decius, bajnokgyermekével együtt, a becsület mezején életét bevégezte volna, Trebonianus Gallus emelkedett a hadsereg karján trónra. A góthokkal gyalázatos békét kötött, sőt évenkénti adót is ígért nekik. Az Al-Dunánál állomásozó hadsereg pedig Aemilius Aemilianust kiáltotta ki császárnak, s hirtelen Italiában teremvén, a kéljelésbe mertült Gallust meglepte, kit fiával együtt saját katonái meggyilkoltak (májusb. 253. Kr. u.). De három hónapig tartott uralkodása után Aemilianus is a hadsereg önkényének esett áldozatul¹⁾. Utána a római fegyverre támaszkodott Licinius Valerianus vette fel a császári czímet. Ez Róma legjelesebb uralkodóinak egyikévé válhatik, ha szelidséggel párosult bölcseségéhez több erély csatlakozik. Kormányideje alatt Galliától Armeniáig minden idegen népelem forrongott. A velők viselt harcokban Valerianus szerencsés volt ugyan, de nem Sapor ellenében, ki őt legyőzte s foglyul ejtette, utóbb néhány évig tartott gyaláztatás után borzasztó módon végeztetett ki. A trónon elpuhult s romlott fia, Gallienus, követte, ki alatt Róma öszves ellenségei feltámadtak; közülük a quadok és sarmaták *Daciát* elfoglalták, Pannoniával együtt. A veszély nagysága erélyre tüzelvén a senatust, nevezetes haderőket szegezett a barbár hadak ellen, s ekkor Dacia ismét római hatalom alá jutott. A zaklatott provinciák népei mentőszerekről gondoskodtak, miket tevékeny uralkodóktól reméltek: mirenezve Illyricumban Ingenus, Moesiában a Decebál fejedelmi házával rokonult Nonius Regillus vagy Regillianus²⁾, — mi nem épen homályosan sejtet velünk egy újabban ismételt kísérletet a dákok hajdani függetlensége visszaszanyerására, — Galliában pedig Posthumius kiáltatott ki császárnak. Gallienus most nem, miként eddigelé a senatorok, hanem a katonaság irányában gyakorolta kegyetlenségét. Ez olaj volt a tűzre. Egymásután ütötte fel fejét

¹⁾ Eutrop. IX, 5. — Aurel. Vict.

²⁾ „Decebali ipsius, ut fertur, affinis. Trebell. Poll. XXX. tyranni. cap. 9.

a sok bitorló, kik a történelemben harmincz zsarnok (triginta tyranni) nevezet alatt ismeretesek. Nagyon bajos volna unalom és zavar nélkül követni valamenynyit rövid pályájokon, a tróntól a sírig ¹⁾.

Enynyi bel- s kül-ellenségei ellen kényszerítve lön Gallienus szünet nélkül harcolni, kinek életét harminczötödik évében öszszeesküvés oltotta el (268. Kr. u.). Kora egyike volt a legszerencsétlenebbeknek, melyekről a történelem emlékezik. A birodalom minden része forrongott. Ekkor veszték el *Daciá*-ban is Trajának öszves hóditmányai.

Az enynyifélekép megzavart birodalomnak fel kell oszlania, ha még néhány vitéz császár erős karja a szétbomlást egy ideig nem késlelteti. A hadsereg választottja Mark. Aurel. Claudius ragadta meg a sülyedező államhajó kormányrudját (268. marc. 24-d. Kr. u.). A következő évben háromszáz húsz-ezer főnyi góth táborral állott szemközt, melyet Aurelián hadvezére s később császári utódja segélyével ismételt csatában lever, s két ezer vitorlás hajóhadát megsemmítette. Hogy e roppant hadsereg nem jelentéktelen részét alkották a *dákok*, bizton feltehetjük, miután történelmi adatok tanúsítják ²⁾, hogy a góthok minden dunamelléki népeket fegyverre riasztottak közös zsarnokaik, a rómaiak, ellen. De Claudius fegyverét most is szerencse követte, újabb győzelmet nyert, melynek következtében sikerült *Daciát* újra a római járom alá hódítani ³⁾. Ez azonban nem gátolta, hogy halála után vérszemet ne kapjanak. Claudius alig két évi uralkodása után ragályos nyavalyában meghalt (270. Kr. u.). A római hadesapatok, melyek a Haemus szorosait s a Duna mindkét partját megszállva tartották, a polgárháború kitörése miatti félelemből, visszavonattak. A góth s vandal törzsek valószínűleg felhasználták e kedvező alkalmat, övéiket hátrahagyván, pusztító soraikat újabb

¹⁾ Trebell. Poll. XXX. tyranni.

²⁾ Trebell. Poll. in vit. Claud. — Flav. Vopisc. in Aurelian.

³⁾ Pompon. Laetus, in vita Claudii.

haderőkkel szaporították. Aurelián az ellenséges tömegre csapott. A kétes kimenetelű viadalnak a beállott éjszaka vetett véget. A sok baleset, mely a húsz évi folytonos csatázás alatt érte a rómaiak s góthok haderőit, végre állandó s jótékony békére ítálta őket. Claudius halála után ugyanis egyhangúlag Marc. Aurel. Quintillus választatott meg utódaul; ki azonban tizenheted napra vagy a sereg által gyilkoltatván meg, vagy önmaga vetvén véget életének, helyébe Aurelianus kiáltatott ki császárnak. A megrémült góthok nála békeért esedeztek. A legiók elhatározása alá bocsátott úgy örömmel fogadtatott. A góth nép kötelezte magát a római hadsereg számára két ezer lovashból álló segélycsapatot állítani, a miért békés visszavonulást s a Duna mellett saját földrészt követelt. A szerződés oly szentül megtartatott, hogy, midőn egyszer egy ötszáz emberből álló hadszakasz a frigy ellenére zsákmányolni rándult volna, a góth fővezér e merénylet indítóját megnyilaztatta. Aurelián előrelátása eredményezé, hogy e harcziás faj enynyire szem előtt tartotta a békekötés pontjait; mert biztonság végett a góth hadfőnök fiait s leányait kívánta magához túsokul. Az ifjak az ő körében harcziás szellemű nevelést kaptak, a leányokat római szellemben képeztette, némelyeket közülük hadvezéreivel összeházásított, miáltal a két népet mindinkább összeharátokoztatta. Magasb állampolitikai számításból eredő fogása volt ez Aureliánnak. A viszonyok mélyébe ható lelke jól látta, hogy *Erdély* az Al-Duna balparti részével tarthatlanná vált; módrról kellett tehát, míg nem vala késő, komolyan gondoskodnia, mikép menthesse meg a Dacia területén lévő római elemet a hatalmas barbár nép áradatától. E célra kisegítő eszközül a színlett barátságot hitte legsikeresebnek. Mert hogy a római nép és barbárok közt szívélyes őszinte belviszony létezhessék, az minden rómainak eszmekörén kívül eső képzelem volt. A béke tartama alatt Aurelián Daciából a római telepítvényeket az Al-Duna jobb partjára szállította, a haderőket belőle esendesen kivonta s a virágzó állapotra emelt tartományt a góthok és vandaloknak hagyta. Az ő fenkelt lelke

ennek előnyeit belátta, s a birodalom határait szűkebbre venni nem tartá gyaláztatnak; mert a rómaiak midőn a birodalom létét meg akarták hosszabítani, feladták azon birtokaikat, melyeket nem védhettek: Germaniát, Galliát, Hispaniát és *Daciát*. E lépésre Róma most annál készebb volt magát elszánni, minthogy a veszélyes góth áradat mellett Italiát a nyugati népek tömegesen fenyegették; sőt daczára minden erélyes intézkedésnek, oda be is nyomultak, s Aureliánt Piacenza mellett megszaszaltván, egyenesen Rómának tartottak. Ekkor a rémület tetőpontját érte. A dunai tartományok haderőinek jelentős részét a komolyan fenyegetett ügy védtetére szőlította, s az így fődüzet nélkül hagyott *Daciát* (Erdélyt s Havasalföldet) végkép sorsára hagyta. Hogy Aureliánnak Daciára irányzott ezen előintézkedése mennyire való eszéyes, a következmény nem sokára igazolta. A szorongatott világváros aggasztó helyzetét ugyanis megértvén a csak imént meghunyászkodott góthok, ismét talpon voltak, kik a Duna balpartjának kitritett tartományán kívül *Erdélyt* is megszállották, melynek ezzel új életszakasza kezdődött. A belvillongásokon kívül kültámadások által is erősen megrendített római birodalom sokkal gyengébb volt, hogysém a góth hadak diadalmas előhaladásainak gátot vetni képestülhetett volna. A római világbirodalom nem csak az Al-Duna mellékén, hanem Pannoniában is elbukott. Új faj állott a győzni tanult római legiók vérszerzeménycibe. A góth birodalom megalkult. De egy századnál tovább ez sem tarthatta fenn magát (274—370. Kr. u.). Az Al-Duna nevezetes völgyén, messzse Ázsia belsejéből, egy hatalmas néptörzset látunk diadalmasan Kelet-Europába törni Balambér vezére alatt, mely a góthok hatalmának megdöntése után, a római birodalmat alapjában rázkódtatta meg, s adófizetőjévé tevén, a Rajnától a Volgáig, a Baltitengertől az adriai partokig s messzse keletre a Balkán hegységig terjedt hún birodalmat alkotta. A góth igából szabadult Erdély hún befolyásnak nyílt meg. Erdély életében a római uralomra következett ezen két külön időszak eseményeinek rajza munka alatt levő festménytink keretén kívül

esvén, azt érintetlenül hagyjuk, s figyelmünket azon térre vezetjük vissza, melynek határain belül jelen korrajzunk eddigi alakulását nyerte.

A római Daciából (Erdély s Havasalföldről) ki-költözött gyarmatosokat Aurelián Moesiában telepítette le¹⁾. E tartományból azután ama vonal, mely az Al-Dunával határos, mint külön provincia elszakasztatván, Parti-Daciának (Dacia Ripensis v. Dacia Ripariensis v. Dacia Ripuaria), vagy Aurelián Daciájának (Dacia Aureliani v. Dacia Aureliana) neveztetett²⁾. Ez által az Al-Duna jobb partján, Felső- és Alsó-Moesiában, fekvő városok dák városokká lettek. Honnét a Traján-hidnál létezett Egeta város sem tartozott többé Felső-Moesiához, hanem Parti-Daciához. E helyiség még ezután is soká fontos hadi állomás volt. A hajóhid ugyan elvitetett onnan;

¹⁾ „Provinciam Daciam, quam Trajanus ultra Danubium fecerat, (Aurelianus) intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri: abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit, et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in leva.“ Eutrop. IX, 9.— „Dacia Gallieno Imperatore amissa est, et per Aurelianum translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae et Dardaniae factae sunt.“ Sext. Ruf. Fest. brev. VIII.— „Quum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret Aurelianus, provinciam trans Danubium Daciam a Trajano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesiam collocavit, appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.“ Vopisc. in Aurelian. 39.— „Daces autem posthaec iam sub imperio suo Trajanus — in provinciam redegit. Sed Gallienus eos, dum regnaret, amisit, Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Moesia collocavit, ibique aliquam partem Daciam mediterrancam, Daciamque ripensem constituit, et Dardaniam conjunxit.“ Jornandes, de regn. succ. 51.— „Ὁ δὲ αὐτὸς Αὐρηλιανὸς καὶ Δακίαν ἐποίησεν ἑπαρχίαν τὴν παραποταμίαν, πλησίον οὐδὲν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ.“ (Továbbá ugyanazon Aurelianus a folyam mellett levő Daciát is tartományává tette, a mely közel vala a Duna folyamhoz.) Malalas, XII. 301. l. Boun.

²⁾ Antonini Itinerar. — Ammian. Marcellin. XXVI, 5, 7.— Sext. Ruf. l. h. — Eutrop. i. h.

de az al-dunai erődök védelme alatt folyvást ott tanyázott az istriai hajóhad s az Ulpia Trajana Sarmizegethusa gyarmatból, hol az előtt állomásozott, ide átszállított Leg. XIII. Gemina, néhány lovasosztály és segélycsapattal. A Duna tulsó (bal) partján, közel a kis Cserna torkolatához, még Transdierna (a mai Csernetz) is védhelylyé alakítottát a rómaiak által, a régi híd fö s egy megerősített vár segélyével, úgy hogy Egeta még mindig átszálló pontot képezett a Dunán, hol könnyű volt az ellenséges tartományba átkelni. — Az ekként átköltözött erdélyi s havasalföldi gyarmatosok, kik a reájok özönlő vadnépek nyers erejének ellen nem állhattak s folytonos háborgatásaik miatt a földművelést is igen hanyagúl vitték, növelték a népszámot s munkaerőt az Al-Duna déli vidékén. Az új haza termékeny földje, melyet a barbárok ismételt betörései majd végkép elpusztítottak, szorgalmuknak engedett, s ezután ez új Dacia tartá fenn a Traján által meghódítottnak emlékezetét. Mindazáltal jelentős számmal maradtak a lakosok közül őseik hazájában, kik jobban irtóztak a kivándorlástól, mint a legkegyetlenebb góth kényúr vas-veszszéjétől. E helyt maradt gyarmatosok azért nem szűntek meg tovább is az anyaországhoz vonzódni, melynek első hódítói által a földművelés, ipar, szorgalom s nemesebb élet kellemeinek magvai szerencsésen elhintettek. Lassankint kereskedési viszony s nyelvközlés alakult az Al-Duna két partja közt, s még akkor is, miután Dacia független tartományná lett, az éjszaki vadesordák berohanásai ellen a római birodalom fegyvertársának bizonyította magát. A barbárokat, kik állandó lakhelylyel bírtak, saját érdekek érzete kötötte Róma szövetségéhez, s az állandó érdek igen gyakran őszinte s jótékony barátságot szerez¹⁾. Hogy Róma sem vette le minden gondját a Traján által nagy véráldozattal szerzett dák földről, azon heves csaták tanúsítják,

¹⁾ Sporschil, Gibbon's Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches. 233, 234. II.

melyeket a római hadsereg később a góthokkal vívott¹⁾: de minthogy ez időszak a kitűzött pályakérdés hatán túlesik, azt itt elég volt csak érintenünk.

Ezekben foglalvák össze vékony adatszálai Róma fegyvertényeinek Erdély határain. Tanulságul azoknak szövedékén feltűnik, hogy a hősiességgel párosult szellemfenség diadalmasodik a nyers erőn; de az erkölcsi súlyedést, zsarnok-önkényt később-korább végpusztulás fenyegeti. Róma, süjtölve a kettős csapástól enyészte felé rohant. Sorban szakadtak el tőle drága véráron szerzett provinciái. Erdély látköréről is végkép lealkonyult hatalmi fensége. De mély nyomait hagyta maga után Erdélyben is dieső alkotásainak, s ezekkel e szép ország római korszakbeli bel-életének rajzában ismerkedünk meg, melyet történelmi alapon híven adni, jelen korrajzunk második részének jutott feladatúl.

¹⁾ Eutrop. X, 4.—Idatius, ad ann. 332. „Victi Gothi ab exercitu Romano in terris Sarmatarum“ — Julianus, in Cæsarib. Koszta (Constantin) császárt mint beszélgetőt állítja elő: „Eam, quam acquisierat (Trajanus), provinciam recuperavi.“

MÁSODIK RÉSZ.

ERDÉLY BEL-ÉLETE A RÓMAIAK ALATT.

V. FEJEZET.

13. §. *Gyarmatosítás.*

A római világbirodalom tartományai (provinciae) sem a közhatalom, sem alkotmányos szabadság áldásaiban nem részesültek. A római senatus egyik főgondja volt felosztalni minden veszélyes szövethatárokat, melyek az embereket arra utálhatták volna, hogy a római fegyvereknek, melyek a népek közt szakadást eszközölve szoktak győzedelmeskedni, egyesülés által ellenszegülni lehet. Ha Róma hála vagy nagylelkűségéből tűrte is egy ideig némely fejedelmek kezében a kormánypálcát; bukásuk mindazonáltal legott bekövetkezett, a mint ők az eléjük szabott feladatot megoldák, s a legyőzött népet járomba édesgették. A szabad államok s községek, melyek Róma ügyéhez csatlakoztak, mintha némi szövetségbe vonattak volna, valósággal pedig lassankint szolgaságba süllyesztettek. A közhatalom mindentűt a senatus és császárok hivatalnokai által gyakoroltatott, s e hatalom minden ellenőrzés nélkül korlátlan volt. Egyébaránt azon üdvös kormányelvek, melyek Italiában békét s engedelmisséget eredményeztek, a meghódolt legtávolabbi tartományokra is alkalmaztattak. Lassankint a provinciákban

a rómaiakból egy nemzet alakult, melyet a gyarmatosítás s a római polgárjognak a hű s érdemes alattvalókra kiterjesztése eszközölt.

„Bárhol hódított a római, ott lakott is egyszersmind,“ -- helyes és a történelem valamint a tapasztalat által igazolt megjegyzése Senecának ¹⁾. Italia lakói, életgyönyörök vagy érdektől édesgetve, siettek a diadal előnyeit élvezni. A meghódított földeken tömegestül telepedtek le, s figyelemre' méltó tény, hogy Ázsia leigázása után negyven év múlva, Mithridates parancsára egy nap nyolczvanezer római mészároltatott le. Ez önkényes kiköltözöttek leginkább a tisztségek, földmivelés, adóbérlés, de különösen a kereskedelem által, melyben Italiának életerejé állott mindenkor, vonzattak. Csak miután a császárok állandó lakhelyeket jelöltek ki a legióknak, kezdettek a meghódított provinciák római hadászok családjaival benépesedni; mert a hadastyánok, kik szolgálati díj fejében pénzt s földeket kaptak, családjaikkal rendszeren azon provinciában települtek le, hol ifjuságukat becsülettel töltötték. Az egész birodalomban, főleg pedig annak nyugati részeiben, a legtermékenyebb vidékek s legjobb helyek folyvást a polgári s hadi-szellemű gyarmatok számára tartattak fenn. Szembetűnő itt Rómának azon politikai fogása, hogy míg egy részt a polgárisodást saját közegei által terjeszteni törekedett, más részt a kétes hűségű új provincia fékentartását is czélozta. Később azonban más alakot öltött a gyarmatosítás. A provinciák fogadták magokba Rómának minden szegényeit. Maga Cicero is megvetéssel szólott a világvárosnak eme söpredékéről, a mezitelen, éhes *plebsről* ²⁾. Ez volt egyik lényeges oka utóbb a gyarmatok hanyatlásának, mit igen elősegített az is, hogy a jövedelmezőbb birtokok a lovagok kezeire kerülván, ezek a szabad földmivelők helyett rabszolgákat használtak.

¹⁾ „Ubicumque vicit romanus, habitat.“ De Consol. ad Helv. cap. 6.

²⁾ „Fex et sordes urbis; concionalis hirudo ærarii; misera ac jejuna plebs.“

A mi az erkölcsöket s belpolitikát illeti, a gyarmatok hű másai voltak a nagyszerű mintaképnek ¹⁾, míg a birodalom di-csőségének sugárözönében ragyogott. A gyarmatosok barátság s atyafiság által kapcsolódtak egymáshoz, s a római név tiszteletét nem csak terjesztették, hanem arra is törekedtek, hogy idővel azon tiszteletben magok is részesüljenek. A helyhatósági városok (municipium) lassankint a gyarmatok (colonia) rangjára emelkedtek; vita folyt ugyanis Hadrián uralkodása alatt, melyiket illeti előjog, azt-e, melyet Róma telepített, vagy mely annak védkarjai közé fogadtatott? Az úgynevezett latium-jog a városoknak, melyek benne részesültek, különös kedvezményt nyújtott. Ugyanis a hivatalnokok tisztségek után római polgárokká lettek; minthogy pedig a hivatalnokok évenként változtak, néhány év múlva a legelőkelőbb családok közé számoltattak. Azon rokon provinciák, melyek a legiók közé fölvétettek, valamint a kik polgári hivatalokat viseltek, szóval mindazok, kik államszolgálatot tettek, vagy kitűnő személyes tehetségeket fejtettek ki, díjul bizonyos jutalmat nyertek, melynek erkölcsi jelentéke a császárok folyvást növekedő adékonysága miatt nem keveset csökkent. Azonban az Antoninok korában, midőn a római polgárjog az alattvalók nagyobb részére kiterjesztetett, az még mindig lényeges előjogokkal volt összekapcsolva. A néptömeg az által a római törvények jótéteményében részesült, főleg a házassági, végrendeleti s örökösödési jogra nézve, eltekintve attól, hogy a szerencse útja mindazoknak nyitva állott, kiknek igényei kedvezés vagy érdemek által gyámoltattak. Unokái azon gallusoknak, kiket Julius Cæsar Alesiában ostromolt, utóbb legiókat vezényeltek, provinciákat kormányoztak, s Rómában mint a senatus tagjai szerepeltek. Az ő nagyravágyásuk, a helyett hogy az állam nyugalma háborgatta volna, annak nagysága s biztonságával a legbensőbb kapcsolatban volt. — Általában a gyarmatosításra vonatkozó ezen eszmék után tekintsük közelebből a gyarmatokat s azoknak belső szervezetét.

¹⁾ „Coloniae, populi Romani quasi effigies.“ Aul. Gellius. XVI, 13.

Gyarmatnak, római érdeményben, olyatén helyiség neveztetett, hozzá tartozó területével, melyet a római államhatalom népesített meg saját alattvalóival, s ajándékozott meg törvényekkel. Róma érdekében volt saját területén kívül is római jellegű polgárokat alkotni, hogy ezen úton is saját hatalmát növelje, és saját növekedése által a népek szövetségére verekedjék fel. — Az illetén új szállók közt sorsolás útján földbirtokok osztattak ki. Erdély meghódítása után ezen bételeplők rendszeren mindenütt annak őslakóival vegyesen laktak, s ezek is a gyarmat római törvényei alatt állottak. E gyarmatosítás a római birodalomban államezélok végett gyakoroltatott; hogy tudniillik ily módon a meghódított tartomány népe fékeztessek, a külellenség betöréseinek gát vettessék¹⁾ s hogy a római népfaj szaporodjék²⁾, a városi rüpökök (proletarii) száma fogyasztsassék, a római népforrongások gyérittessenek, s a hadastyánok ezúton megjutalmaztathassanak.

E népszállítványt az e végett választott triumvirek vezették a meghódított telkekre, hol a birtokfelosztás után kezdetét vette a földmivelés.

A gyarmatok közéleté polgári s vallási színezettel bírt. A községek polgári ügyeit egy tanács látta el, mely oda működött, hogy minden gyarmat Róma hű képmása legyen. Törvényeik a rómaiakéitól különböztek ugyan, de a triumvirek szabták; s ezeken kívül voltak még saját helyhatósági rendelvényeik is. Minden gyarmat népe tizedekre volt osztva, melyeknek főnökei voltak a decuriók; az egészet pedig az egy évre választott duumvirek kormányozták; utánok a censorok (becslők, becsübirák) következtek; az aedilisek a rendőrséget, a quaestorok pedig a közjövödelmeket kezelték; volt végre a gyarmatoknak mind saját keblökben, mind pedig Ró-

¹⁾ Azért mondja Cicero: „Coloniae sic idoneis locis sunt collocatae, ut non oppida Italiae, sed propugnacula Imperii esse viderentur.“ — Orat. de leg. agrar. in Rullum.

²⁾ „Stirpis augendae causa,“ — írja Livius, libr. VII. dec. 3.

mában védnökük (patronus), ki szükség esetén, mint gyarmatügynök, a község fontosabb ügyeit Rómába szokta terjeszteni.

A vallás-ügy élén a pontifex állott; hozzá legközelebb állott volt az augur (jós); ezután következett a három flamen (*dialis*, Jupiter; *martialis*, Mars; és *quirinalis*, Romulus papja); ezek a pontifex elnöklete alatt vallási ügyekben bíráskodtak. Idő folytával, több istenséghez képest, a papok ezen száma is növekedett; mert egy istenségnek csak egy pap szolgálhatott, minden idegen beavatkozás kizárásával.

A polgári s vallásilag így rendezett gyarmatok összege vagyis az egész provincia felett, mint az idő szerénti császár képviselője, a helytartó (*legatus, propraetor, proconsul* címmel) állott, ki Erdélyben rendesen a Leg. XIII. Gem. parancsnoka volt. Ennek rendelkezése alatt állott a tartományi haderő is, valamint őt illette a bányászat, közjövedelmek, s minden egyéb tartományi ügyek fő-felügyeleti joga.

Mindezek után Erdélynek a római főhatalom által eszközölt közigazgatási felosztását kell figyelemre méltatnunk.

E fontos kérdés megoldása, úgy látszik, a késő kornak van fentartva.

Az ide vonatkozó, eddigelé ismert történelmi adatok oly csekélyek, tartalmukra nézve pedig egymástól annyira eltérők, hogy belőlük a kérdés megfejtésének biztos alapjául szolgáló egészet alkotni majd teljes lehetetlen.

Történelmi feljegyzések kétségen kívül helyezik, hogy Traján Erdély meghódítása után még egy ideig azon tartományban maradt, hogy a közigazgatás könnyebbítése tekintetéből azt észszerűleg feloszssa, az újonnan szervezett gyarmatvárosokat bételepítse, földbirtok-osztályt eszközöljön, diadalmas hadseregének fő- és al-vezéreit s magokat a vitéz közhadászokat is külön minőségű dísz koszorúkkal (*corona ovalis, civica, muralis, vallaris*), lándzsák- (*hasta pura*), kar- s nyakékekkel (*armillae, catellae, torques*), s egyéb diszjelekkel (mint *phalerae*) kitüntesse, az új utakat s erődöket, melyekbe tekintélyes helyőrségek szállítottak, az újabban meghódított tartomány átalakításához képest elrendezze.

A római telepeket magában foglaló provincia, a mint az fenyegető s hadi, vagy nyugott s csendes állapotban volt, első esetben magától a császártól, különben a római senatustól kormányoztatott. Hogy Erdélyre nézve az első eset állott, nem csak egykorú érmeek, hanem számos fogadalmi oltárok s feliratok is bizonyítják ¹⁾. Hogy Erdély *Consularis Provincia* volt, Capitolinusból tanuljuk, ki Pertinaxról (193. Kr. e.) állítja, hogy annak kormánya alatt négy *consularis provincia* állott: Felső- s Alsó-Moesia, Syria és *Dacia* ²⁾.

A római emlékeken többször eléforduló *III. Daciarum* felirat az újabb kor tudósai közül többeket azon téves nézetre vezetett, mintha Dacia a rómaiak alatt három részből állott volna: *Havasalji-* (Alpestris), *Közép-* (Mediterranea), s *Partmelléki-Daciából* (Dacia Ripensis); holott illetlen felosztásnak a régi íróknál semmi nyoma. Még kevésbbé igazolható ez feliratok s egyéb bizonyítékok által. A *Partmelléki-Dacia* említettik ugyan később; de semmi kétség, hogy e nevezet az Aurelián császárnak Felső- s Alsó-Moesiát magában foglalt, s az Al-Duna déli vagyis jobb partján lenyúlt Daciajára vonatkozik, miként Mannert is állítja s kimutatja ³⁾.

Csábítóbb alakban tűnik fel azok véleménye, kik a Felső- s Alsó-Pannonia, Felső- s Alsó-Moesia hasonlatból, talán nem épen helytelenül, következtetnek egy *Felső- s Alsó-Dacia* hajtani lételére; ugyanis Hadrián alatt (129. Kr. u.) említettik *Dacia inferior* (Alsó-Dacia) ⁴⁾: de hol marad így a három Daciára való beosztás, mi teljeshitelű emlékekkel szintén igazolható?

¹⁾ Kétségtelenné teszik ezt Erdély kormányzóinak ezen czímeik: Legati Caesarum, Legati Augustales, Consulares, Proconsules, Procuratores Caesarum, Augustales Praefecti, Praetores. — M. J. Ackner, Die Colonien u. militärischen Standlager der Römer in Dacien. Jahrb. der. k. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale II, Bd. Dr. Gustav Heider. Wien. 1856. 4-o. 70. l.

²⁾ Jul. Capitolin. in Pertin. II, 3.

³⁾ Geographie der Griechen und Römer. 4. The. 1820.

⁴⁾ „et sunt in Dacia inferiore sub Plautio Cæsiano.“ — Arneht, Militärdiplom. 54 és 56. l.

Eddigi nyomokon azok látszanak legközelebb jární a történelmi valóhoz, kik a *Trium Daciarum* nevezet alatt Erdély három külön területét (regio) vélik rejleni, minthogy a *Procurator trium Daciarum Apulensis, Aurariae, Malvensis* felirat több emléken olvasható ¹⁾. A három közül *Apulum* kerülete legtöbbször fordul elé ²⁾. A hármasszám napjainkban egy negyeddikkal szaporodott, mely sáncz- vagy völgyön túl eső területet (regio trans vallum v. vallem) sejtet ³⁾.

E rövid vázlat után, mi Erdély római felosztása s gyarmatosításának tisztább felfogásához ismeretalapúl okvetlenül szükségesnek mutatkozik, most már kétségbevonhatlan hitelű emlékek alapján adhatjuk a rómaiak másfél évszázadnál tovább terjedt uralmoknak folytán Erdélyben szervezett gyarmatok hű rajzolatát.

14. §. Római gyarmatok Erdélyben.

Erdély meghódítójának még távollétében is gondja volt erős viadalokba került újabb szerzeményére. Látva ugyanis, hogy a szép hon a természet minden adományaival gazdagon el van látva, s hogy sokkal több lakost tarthatna el, mint a menyinyitől a kemény harcok s többszöri kivándorlás által megfosztatott: az egész római birodalomból nagy népsokaságot szállított át a föld mivélésére s városok építésére; mert Dacia Decebál hűzamos hadjárata alatt főleg férfiakban igen megfogyatkozott ⁴⁾. Ezek mindazon kiváltságok s mentességek élve-

¹⁾ Különös figyelmet érdemel az ide vonatkozó azon nyomós három emlékfelirat, melyek láthatók Ackner M. J. felebb idézett értekezésében: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. i. h. 71, 72 ll.

²⁾ „PROCURATOR AUGUSTI DACIAE APULENSIS.“ Orelli, i. m. 3888. sz.—Septimius Severus korából (193—211. Kr. u.) egy emlékköven fenmaradt: „Proc. Daciae Apulensis bis vice praesidis.“ Zeitschr. f. Alterthumswiss. 1847. sz. 38.

³⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély északi részeiben. Az Erdélyi Muz.-Egylet Évkönyv. II. Füv. Kolozsvár, 1860. 4r. 37, 38. ll.

⁴⁾ „Trajanus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias transtulerat, ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta.“ Eutrop. VIII, 3.

zetében részesültek, melyeket élveztek a *jus italicum*mal bíró gyarmatok s municipiumok. — A Traján intézkedése folytán Daciába szállított gyarmatok ezek:

1. *Zernensium* (Zernensis) *Colonia*¹⁾. Hihetőleg már az első dák hadjáratkor alapított Trajántól a Cserna folyónál, a Decebál ellen állított egyéb védhelyek közt. Ez okból látszik Ulpian, ki e gyarmat emlékezetét fenhagyta²⁾, róla különösen megjegyezni, hogy Traján telepítette, mert az ugyancsak általa felemlített többiről semmi kétely sem forog fenn.

2. *Colonia Sarmizegethusa*. Ez is Trajánnak köszöni eredetét. Egykorú római emlékek roppant száma tanuskodik e mellett³⁾. Valamint a dák, úgy a római uralom idején Dacia fővárosa (metropolis). Az erdélyi első hadjárat bevégezte után, a győzedelmes Traján tiszteletére *Ulpia Trajana* (Augusta Dacia) nevet nyert. A Vaskapu hegyszorosától keletirányban másfél mérföldnyire fekvő történelmi fontosságú római erődnök nagyszérségére engednek következtetnünk a romokban is érdekes azon gazdag maradványok, melyek itt a szabad ég alatt, kitéve az idő romboló viszontagságainak, szemlélhetők voltak, néhány évtizeddel ezelőtt, s részben ma is láthatók, mint régi büszke épületek, imolák, szinkör, szobrok, oszlopok, talajfaragványok, emlékkövek, fogadalmi oltárok, történelmi ábrázolatok mozaik-

¹⁾ Sokan e két nevet: *Dierna* és *Colonia Zernensis* összeszevadják. Ptolemaeusnál s a Peutinger-féle táblán *Dierna* néven fordul elő.

²⁾ *Digesta de Censib. Libr. I. §. 8 et 9.* „in Dacia quoque Zernensium Colonia a Divo Trajano deducta, juris italici est. Sarmizegethusa quoque eiusdem juris est, item Napocensis colonia et Apulensis, et Patavicensium (Patavissensium) vicus, qui a D. Severo jus coloniae impetravit.—Griselini, i. m. I. Th. 265. l. egy Mehádián talált emlékkövet hoz fel; melyen szerént *Tsierna* áll.—V. Ö. Neigebauer, i. m. 10: 6.

³⁾ Neigebauer, i. m. 17.—45. ll. — E gyarmatnak önálló rajza olvasható: W. Zumpt, *Honorum gradus sub Hadr. et Anton. Pio. Rhein. Muzemn. 1843. foly. 253. s köv. ll.*

ból, mozaiktalajok¹⁾, koporsók, hamvvedrek, különféle ezélokra készített edények, korsók stb. vízvezetékek, s az itt elvonult római útnak még egészen ép részlete. Meglepő itt a régi fény s gazdagság azon jele, mely a gyönyörű fehér márványfaragványokban mutatkozik. Minden öröklje, bármily csekély legyen az, a rómaiak pompaszeretetének nagyságára útal, s kételkednünk nem enged, hogy a tartomány hajdani fővárosa egészben csillámpalotája volt a római dicsőségnek²⁾. Itt székelt Dacia császári helytartója, s a Leg. XIII. Gem. parancsnoka, ki a tartományban második tekintély volt, valamint a pénzverde triumvirei (27. §.). — E gyarmat hajdan nagy területtel birt, mely a ma hozzá közel eső helységek közül többnek határát foglalta magában tizenél; legalább azon helyeken régi építmények, s ódon tárgyak római maradványai jönnek elé. E helységhatárokhöz főleg a következők számlálhatók: Hobicza-Várhely, Brazova, Gurény, Ostrovel, Nagy- és Kis-Pestény, Nagy- és Kis-Ostró, Klopotiva, Kernyesd, Malomvíz (Rudinora) s talán még Demsus, melynek kisdéd szentegyháza hibásan tartatott Mars imolájának, mi semmi egyéb mint góth-byzanti modorban öszszetákoltt építmény a XIII. v. XIV. századból³⁾. Az anyagszerek igenis római eredetűek, de korán sem e célra készítve, hanem a szomszéd Várhelyről (Ulpia Trajana) vagy bárhonnan, minden választék nélkül öszszehordva, s e templom alkatrészeiül felhasználva.— Pestényben, hol ma a helység elterül, számos római épít-

¹⁾ Abbildungen von zwei Mosaiken, welche im Jahr 1823 zu Várhely im Hunyader Com. entdeckt wurden. 1825. Ivr. — Transsilvania. 1, 2. 273. l. und der von Bedeus beschriebene Mosaikeboden. — Hohenhausen, i. m. 22, 23. ll.

²⁾ M. J. Ackner, Römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenkm. Wien. 1856. 4-to. 7, 8. ll. — Archiv für siebenbürg. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 24—26. ll. — Neigebaur, i. h.

³⁾ A magyar tud. Társ. Évkönyv. I. köt. — Hohenhausen, i. m. 107—118. ll.

mények maradványai mutatkoznak jelenleg is¹⁾. Al-Pestes közelében romok s épületmaradványok²⁾, Klopotiva és Várhely közt régi római építmények romjai szétszórva hevernek³⁾, s ez az utóbbi helytől Ohába-Várhelyig észlelhető.

3. Apulum (Gyula- v. Károly-Fehérvár). Minden oda mutat, hogy egyike volt ez az Erdélyben alapított legelőkelőbb gyarmatoknak, mit nem csak számtalan emlék igazol⁴⁾, hanem az is, hogy némely márvány-emléklapon mint municipium említettik⁵⁾. A mai Károly-Fehérvár és Maros-Portus közt terült el ezen gazdag gyarmat, hol egykori nagyságának maradványai a föld mélyéből még napjainkban is nagy számmal kerülnek felszínre, valamint a közelebb felfödözött vízvezeték. Egy Decius korába szolgáló emlékkő új gyarmatnak nevezi Apulumot⁶⁾. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a Traján alkotta Apulum Deciusig (103—249. Kr. u.) municipium volt⁷⁾, s ez tette gyarmattá (innét a *colonia nova* nevezet); vagy — a mi hihetőbb — eredetileg gyarmat volt ez, de Philippus és Decius császárok idejében (244—251. Kr. u.), a carpok és góthok által okozott daciai zavarok folytán e jelentékét elvesztette, s csak Decius, mint *restitutor Daciae*, kegyességéből sikerült neki azt újra viszszyarnenie. Bartalis pedig azt állítja, hogy Caracalla idejében (211—217. Kr. u.) Apulumot a góthok földig rontották, melyet később Decius újra építtetett⁸⁾. Bármelyik tekintet bir is szilárd alappal, annyira kétségtelen, hogy

¹⁾ Neigebaur, i. m. 46. l.

²⁾ Neigebaur, i. m. 51. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 70. l. 3. sz.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 124—166. ll.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 132: 44; 153: 209; 159: 256.

⁶⁾ Neigebaur, i. m. 126: 9.

⁷⁾ Két emlékkő „MVN. SEPT. APVL.“ (Municipium septimum Apulum) tüntet fel. Neigebaur, i. h. 153: 209; 159: 256.

⁸⁾ Antonii Bartalis Ortus et occasus Imperii Romanorum in Dacia. Posonii, 1787. 8-o. §. III. 30. l.

fekvésénél fogva — a nyugati érczhegyek torkolatánál — a dák-római uralommal egyidejűleg nagyjelentékű telepítvény volt ¹⁾.

4. *Napoca* (Szamosujvár). A Traján által beszállított római gyarmatok ezen egyike a mai Szamosujvár déli részén, a Kolozsvár felé vivő országút s az úgy nevezett Malomárka között létezett ²⁾. Hogy a *jus italicum* élvezetében volt e gyarmat is, Ulpian bizonyítja ³⁾. Jelentékeny helyiségnek bélyegzi az itt felütött állandó hadi-szállás (*castrum stativum*) s a rendőrségi ügyek nagy részét igazgató *aedilis*nek itten tartózkodása. (*Aedilis Coloniae Napocae* ⁴⁾).

5. A kitünőbb gyarmatok ötödike az volt Daciában, melyet Ulpian kihagyott, de Ptolemaeus *Parolissum*, a Peutinger-féle tábla *Parolissum*, régi felirat pedig *Paralisum* néven említi ⁵⁾. Hogy Traján telepítvénye volna, azt egy írónál sem találhatjuk följegyezve; de minthogy más császárnak sem tulajdonították, igen hihető, miszerént ennek is Traján vetette meg alapját. Hogy gyarmat volt, azt egy emlékkö bizonyítja ⁶⁾, melyen *decurio*, *augur* és *pontifex* emlittetik. Ide járul még, hogy a Peutinger-féle abroszon kettős toronynyal jelöltetik, mi kitünőbb helyek, jelesen városok ismérve, miként régi feliratok majd *civitas* ⁷⁾, majd *municipium*, majd meg *Colonia Paravlisensium* neveken emlegetik. Hihetőleg a Maros mellékén feküdt azon vidéken, hol a Moldvából a Gyimes szoroson át jövő út a szomszéd hegyszorosok útjaival hajdan egyesült. Ezt még valószínűbbé teszik a Mikházánál maiglan is jól kivethető római

¹⁾ E nevezetes gyarmatra céloz Ovidius is, midőn így ír:

„Danubius rapax et Dacicus orbe remoto Apulus.“

²⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély északi részeiben. Az Erdélyi Muz.-Egylet Évkönyvei. II-d. Füzet. Kolozsvár, 1860. 4r. 30—32 és 37, 38. ll.

³⁾ Digestor. Libr. I. §§. 8, 9. de Censib.

⁴⁾ Torma Károly, i. h. 37. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 24: 26.

⁶⁾ Neigebaur, i. m. 172: 1.

⁷⁾ „Civitas Paralisensium.“ Neigebaur, i. m. 172: 1.

útmaradványok. E vidékre útál a Ptolemaeus mérése is, mely azt jobban keletre, nem igen nagy távolban helyezi Napocától. A Peutinger-abrosz is a két helyiség közti tért LIX. római, vagyis közel tizenkét földirati mérföldre teszi ¹⁾.

6. Trajánának eddigelé rajzolt telepítvényein kívül csak egyetlenegyét ismerünk, melynek alapját más császár, névszerént Septimius Severus, vetette meg (193—211. Kr. u.). Mind magának a gyarmatnak, mind alapítójának nevét Ulpian tartotta fenn ²⁾. De másúman is eléggé ismert e helyiségnek mind neve, mind fekvése. A Pentinger-abroszon *Patavissa* néven fordul elé, Ptolemaeusnál pedig kissé elferdítve *Patruissa* olvasható. Mannert s utána Ackner a Maros mellékére, Radnóttól kevéssé nyugatra helyezi. De, ha a Peutinger-abroszra szegezzük figyelmünket, hol a Patavissa és Napoca közti távolság huszonnégy római, tehát körülbelül öt földirati mérföldre tétetik: t. Torma Károly véleményét kell, mint biztos alapon nyugvót, elfogadnunk, mely szerént *Patavissa* a mai Kolozsvárnak felel meg ³⁾, s ezt annál inkább, minthogy Ackner megjegyzése szerént ⁴⁾, a római út Patavissától Napocának tart.

Daciának a római uralom alatt szervezett s történelmi emlékek által igazolható gyarmatai ezek; számra ugyan csekélyek, de teljes hitelű tantú a rómaiak azon alkotó szellemének, miszerént a meghódított új provinciát átalakítani törekedtek. Világos nyomok mutatkoznak, hogy az elszámáltakon kívül léteztek Erdély határain belül még több római telepítvények, melyeket azonban anynyira feldúlt a romboló idő, hogy az ápoló

¹⁾ Conrad. Mannert, i m. 82. l.— M. J. Ackner, die Peutingerische Tafel mit besonderer Beziehung auf Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1845. I. Bd. III. Heft. 31. l.

²⁾ „*Patavicensium* (alii *Patavissensium*) vicus a Divo Severo jus coloniae obtinuit.“ i. l.

³⁾ Torma Károly, i. h. 31. l.

⁴⁾ Archiv für siebenb. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 30. l.

anyaföld kebléből napvilágra került egyes maradványokból lehet csak hajdani lételökre következtetnünk. Ptolemaeus negyvennél több jelentékeny városát említi Daciának ¹⁾, melyek közül napjainkban számosnak még csak hajdani helyét sem tudjuk megállapítani. Azonban egyes korok buvárszellemei többről eloszlatták mégis a sűrű homályt. Erdély római korszakát illetőleg e téren örök fényben ragyogó érdemeket szerzett magának a bérczes hon páratlan régiségbuvára s tudósaink Nesztora, Ackner, kinek biztos nyomain haladva adjuk Erdély egyéb római telepítvényeinek lényeges vázlatát.

15. §. *Római telepítvények nyomai Erdély területén.*

A rómaiak által Erdélyben alapított telepítvények rendesen annak nyílt völgyeiben, ritkán magaslatokon vagy meredek bérczetőkön tűnnek fel. Általában a Maros, Szamos, Olt, Sztrigy (*Sargetia*, Strehl) és Nagy-Küküllő szelíd völgyhajlásaiban észlelhetők azok legnagyobb számban.

A Maros balpartján, Déván kívül, a Szászváros felé vonuló országút mellékén, több mint egy órányi területen látható egy mező, melynek rommaradványai kétségtelenül egy meglehetősen nagyságu s hajdan virágzó városra mutatnak; *Nándor*, *Al-Pestes* és *Vajda-Hunyadnál* pedig nagymenyyniségű maradványai római edények s hamvvedreknek találhatnak ²⁾. Éjszakkeleti irányban, a Csernának a Marosba szakadásától nem messze álló híd körületén római téglák, cserépszindelyek, edények, hamvvedrek s római út maradványai szemlélhetők, s ez utóbbiak különösen *Dédácsnál* tűnnek szembe ³⁾. A magyar Sily balpartján, *Meleja* előtt régi építmények, nagy faragványok, cserépszindelyek s római edények maradványaira akadunk, úgy szintén *Banicza* helysége nál. *Púj* helységen alól, a krivadiai őrtoronytól (18. §.) mintegy két mérföldnyire, a baniczaihoz hasonló

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 7, 8. ll.

²⁾ M. J. Ackner, die römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. stb. 1856. 4r. 6. l. — ³⁾ U. o.

római maradványokkal találkozunk, hasonlólag *Csopeától Óralja-Boldogfárvára* vezető úton is¹⁾. *Bosorod* és *Rusnád* hajdani római városok romjai jelenkeznek, *Kis-Kalán* (Ad Aquas) és a Sztrigyen túl *Szent-György* határain is. A Sztrigy-völgyben *Petrény*nél feltűnő nyomait leljük római telepítvényeknek az ott látható téglá, edény, hamvveder és köfal-maradványokban. *Tordasnál*, a szőlőhegyen emelkedő ormon (*Várhely*) találtató minden maradvány a római kor jelentős telepére útál²⁾. Fél mérföldnyire az al-gyógyi (Hydata) meleg forrásoktól (32. §.), délnyugatra a Maros-völgy szegélyén, több nyomaira akadhatni egy nagy római telepítvénynek. Hasonlólag *Alvincz* alatt, hol az aranyrészecsek magában hordó oláh-piáni patak a Marossal egyesül, egy régi római telepítvény (*Blandiana*) romjai észlelhetők³⁾. *Kis- és Nagy-Ápold* s *Szerdahely* közt szembetűnő jelei egy nagyobb római városnak, minek ezen fölül bizonyítéka az itt elvonult római út is. — Nagy-Enyed tájékán régi római építmények olyatén maradványai szemlélhetők, melyek itt hajdan virágzó városok létre engednek következtetnünk⁴⁾. A *Csáklya*-hegy alján elterülő mezőn található nagyszámú romok, hamvvedrek s különféle siri edények, egy legújabb római telepítvényt sejtetnek. A hajdan Ó-Tordának magaslatán állott római erőd körül terült el egy nagy virágzó város (*Salinae*), melynek alapfalai, sánczai s egyéb erősítvényei a feldúlt s elenyészett egykori nem jelentéktelen telepítvénynek szétszórva romokban hevernek⁵⁾. Hogy *municipium* volt, bizonyítja egy ott lelt emlékkő, melyen ez olvasható: VAL. CELSVS. FLAMEN. MVNII. CIPII. ⁶⁾. Ezt még inkább megerősíti az augur nevezet, mely egy itt lelt római emléken látható⁷⁾.

Malomfalvánál, a Maros jobb partján, római építmények maradványai, s a maros-vásárhelyi szőlőknél, a

¹⁾ Ackner, i. h. 10. l. ²⁾ U. o. 10, 11. ll. — ³⁾ U. o. 13. l. — Archiv für siebenb. Landeskunde. 1845, I. Bd. III. Heft. 27. l. — ⁴⁾ Ackner, i. h. 21. l. — Archiv stb. 32. l. — ⁵⁾ Ackner, i. h. 22, 23. ll. — Archiv stb. 28—30. ll. — ⁶⁾ Neugebauer, i. m. 201: 8. — ⁷⁾ U. o. 205: 36. —

római út körében feltűnő világos nyomok hajdani dák vagy római városokra engednek következtetnünk ¹⁾. Nagy-Szeben és Szent-Erzsébet gyönyörű fekvését a bájos Szeben-völgyben, havasi heglánctól kőszorúként körülvéve, ha tekintjük, lehetetlen ott egy hajdani nagyobb római várost nem képzelnünk, melynek romjait az utóbbi német gyarmat eltakarta. Azonban hajdani nevét mind maig el nem oszlatható homály fűdi, ámbar több tudós kísérle meg annak meghatározását, s majd *Ziridava*, majd *Cedonie*, majd meg *Praetorium* vagy *Castra Tragana* (Trajana) stb. neveken emlegetik ²⁾. Fenyőfalva helyére, vagy néhány ezer lépéssel fölebb, az Olt jobb partján Szakadát felé kell tennünk, a Peutinger-abrosz mérföld-száma után, a hajdani *Castra Trajana* népes római gyarmat fekvését. Ma az Olt hullámai lejtének el maradványai felett; de a kézrekerült számos római emlék ingatlanul tanuskodik itteni létezése mellett. Erre nézve minden kétséget eloszlat az innét félórányi távolban felfödözött római temető (Nekropolis), mely egy tölggyessel fűdött hegynyergén terül el, s a százados tölggyek sötét árnya alól némán tekint le a bájos Olt-völgybe. Az egész területen háromszáz körídomú sírdomb könnyen felismerhető. Közel negyven ezek közül különböző időben felnyitott, s benők hullarészekén kívül több ódon tárgyak, ékszerek, karperecek és gyűrűk, ércz és bronzsérnek, rómaiak s görögök (Antoninus Pius [138—161. Kr. u.], Coreyra felirattal) találtattak ³⁾. — A Bene és Köhalom közt fekvő Sövényység nevű helységben római gyarmat nyomain felismerhetők ⁴⁾. Alig száz lépésnyire az ilosvai négyszögű sáncztól, a patak balpartján föltúl, egy régi gyarmat meszszeterjedő maradványai tapasztalhatók. A magaslat alatti völgyben is mutatkoznak még ódon épületek romjai, hol különösen hamvvedrek találatnak. Érdekességöknél fogva meglepők azon római maradványok, me-

¹⁾ Ackner, i. h. 23. l. — ²⁾ U. o. 27. l. — Archiv stb. i. h. 38. l. — ³⁾ Ackner, i. h. 27, 28. ll. — ⁴⁾ Ackner, i. h. 32. l.

lyek e vidéken koronkint felszínre jöttek. A buzgó Torma Károly helyesnek látszó véleménye szerint ¹⁾ ez a Peutinger-abroszon eléforduló *Largiana* ²⁾.

Ennyi az, mit a rómaiak erdélyi gyarmatairól fővonalokban adhatunk. Roppant munka vár még e téren Erdély régiségbarátira. Mert hogy a római gyarmatosítás Kelet-Európa e nevezetes részén csak enynyire és nem többre terjedt volna, egyetlen pillantás a Székelyföldre s az éjszaki havasok alján elterülő termékeny vidékre, kétkednünk enged. Igaz ugyan, hogy a római erődöket, melyekről alább (18. §.) tüzetesen szólunk, ugyanannyi népes telepítvényekkel hozhatjuk s kell is hoznunk kapcsolatba: de így is csekélyebb számát nyerjük Erdély öszves római telepeinek, mint a menyinyit a hatalmasan terjeszkedett Róma erélyétől várni jogosultak vagyunk. Soknak kell tehát még Erdély területén ismeretlenségben rejlenie a római korból, főleg a két kijelölt védéken, hol az új provincia biztonságának tekintetéből leginkább meg kellett erősíteni a határokat az éjszaki nyers sarmata népfajok ellen. Ennek tudatában azután megérthetjük azt is, menyinyire fontos Erdélyre, de általában a tudományra nézve, a Múzeum-Egylet létele, s annak hazafias áldozatokkal gyámolítása.

Minthogy Erdély római telepítvényeivel egyidejűleg kezdtek minden irányban e szép hazát átszeldelni a maiglan is egyes részleteiben létező útvonalok, melyek — miként testben a véredények — a gyarmatok közt közlekedést és élénk életmozgalmat eszközöltek: ósztani összszefüggésben itt van illetékes helye azoknak történelmi hű vázlatával megismerkednünk.

16. §. *Római útvonalok Erdélyben.*

Az ó kor útjaiban, vízvezetékeiben, emlékköveiben hatalmas kellékeinek egyik legérvényesebbikét látta. Az athenaei tanács önmagának tartá fenn az útászat kezelését, melyben még a

¹⁾ I. h. 29, 30, 44. II. — ²⁾ Archiv für siebenb. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 31. I.

vallás is közreműködött; az utak Hermes (Mercur) pártfogása alá lőnek helyezve, s ez isten szobra kitűzött helyenkint az országút szélén állott és pályáját a vándornak kijelölé. Rómában a praetor edictuma az utak, folyók, víz és tengerpartokról minden magán vállalatot eltiltott. Minden római helyhatóságnak megvoltak saját hivatalnokai, kik kizárólag az utak szabályozásával foglalkodtak, *curatores viarum*. Legnagyobb polgárok, mint Lepidus, Balbus, Julius Caesar, Augustus, nem átalák Róma útásza lenni. Az útászat, a folyók és patakok rendőrsége, s a vízvezetékek a római törvényhozás első rendű cikkek közé tartoztak.

A római birodalom városai egymás közt s a fővárossal az összeköttetést az országutak által tartották fenn, melyek Rómából, a *milliarium aureumtól*, ágazván szét, egész Italiát s a tartományokat keresztlükasul szeldelték, s a birodalom határainál végződtek. Mérföldkövek (cippus) által voltak felosztva¹⁾, s csekély figyelemmel a természeti akadályok vagy magán birtokra, egyenes irányban vonultak egyik várostól a másikig. E végett hegyek furattak át, s a legszélesebb és sebesen rohanó folyamok felett merész ívek emelkedtek. A legalsó vagyis alaprétég (statumen) mész vagy puteoli-földdel össze-forrasztott kődarabokból állott; a második réteget törmelék (rudus) képezé; a harmadik (nucleus) mindenféle földvegyület volt. Ezen harmadik rétegre jött a negyedik vagyis burkolat (summum dorsum, summa crusta) kavicsokból, szabálytalan több szögek vagy négyszögekre vagdalt síma kövekből. Gyakran a negyedik réteg (burkolat) igen apró kavics és mészvegyület volt, s a rétegek vas-súlyokkal verettek le, hogy szilárdak s kemények legyenek. Az emelkedettebb útnak lejtőit falazattal is megtámogatták. Bizonyos helyeken, főleg pedig Róma közelében, szabályszerű kövezettel is bevonták.

A római utak fő sajátása volt a tartósság. Ennek tulajdonítható, hogy közel két évezred romboló ereje sem birta meg-

¹⁾ Hohenhausen, i. m. 92. l.

semmiteni, s különösen Erdély egyes vidékein jelenleg is oly karban vannak, hogy egy kis egyengetés után bizvást át lehetne adni a közforgalomnak. E czélszerűen épített útvonalok tartották folytonos összeköttetésben a legtávolabb eső tartományok lakóit is szakadatlan s kényelmes közlekedés által. Eredeti czéljuk azonban a legiók átkelésének vagyis hadi-útazásuknak könnyítése volt. Róma csak úgy tartott bármely tartományt meghódítottak, ha az minden irányban a győző fegyverei s törvényeinek megközelíthetővé vált.

Hogy gyorsabban vehessenek a császárok tudósításokat, s intézményeiknek annál hamarabb legyen sikerök, arról is gondoskodtak, hogy az egész birodalmon át szabályszerű posta-állomások szerveztessenek. Bizonyos, öt vagy legfőlebb hat mérföldnyi távolban mindenfelé házak emelkedtek, melyek közül mindegyik állandólag negyven lóval volt ellátva úgy, hogy rendszer váltással egy nap alatt száz római, vagyis húsz földirati mérföldet könnyen bé lehetett utazni. A postákat sajátlag az használhatta, ki erre nézve császári engedélyvel bírt, s eredetileg csak államügyekben vétethettek igénybe; néha azonban magán személyeknek is megengedettett, hogy saját dolgaikban vagy kényelem tekintetéből használhassák ¹⁾.

Sarmizegethusától két útvonal indult el. Az első nyugatnak tartott a Vaskapu hegyszoros felé, s azt átlépven, a mai Krassó-megyén és határőr-vidéken át az Al-Dunáig haladt. A második bizonyos távolságig keletirányban a Sztrigy balpartjáig, négyszögű faragott kövekkel kirakva; onnét Apulum felé tartott ²⁾.

Hogy a szomszéd Temesi-Bánátból a Maros mellékén egy tábori-út nyúlt Déva felé, melyen a legiók s cohorsok a dákok ellen irányzott hadjáratok idején elényomultak s Veczelnél (*Tiriscum*) hadi-állást foglalva táboroztak, a t. Hohenhausen

¹⁾ Plin. Epist. X, 121, 122.

²⁾ Szamosközi István, *Analect. lapid. vetustor. et nonnullar. in Dacia antiquitat.* Francofurt. 1598. Fol. 78. l.

tanítja ¹⁾. Maradványai itt-ott még felismerhetők, ámbár az azon vonuló újabb országút nagy részét maga alá temette. Dévától Dédácsig, fölfelé a Maros balpartján, valószínűleg római út vonult. — A Sztrigy balpartján halad lefelé a Hátszeg-völgyből, részenkint még jó karban lévő s igen külsmerhető tábori-út, mely a Duna mellékéről sugárzott Erdélybe, a gyönyörű Hátszegvidékre, hová Traján első hadjáratakor berontott s Sarmizegethusának nyomult. Ha ezen utat nyugatirányban követjük, *Banczárnál* régi sáncznyomokra akadunk, s az innét alig egy mérföldre fekvő *Bukovánnál* falművek, téglák s cserépedények tördékeire.

A római utat, mely Erdélyben „Traján-út“ név alatt többször előfordul ²⁾ tovább követve, annak világosan szemlélhető nyomaira akadunk, Sarmizegethusa romjaitól kezdve, Nagy-Osztró, Poklisa, és Kernyesdnél, honnét Totesd és Naláczon át Óralja-Boldogfalváig halad. Innét egy ág a Vulkán hegyszorosig nyúlik ki, melyen Traján, második hadjáratában, a római hadsereg zömét hozta be, miután a világhírű al-dunai köhid elkészült.

Rus helységnél több helyen észlelhetők római út maradványai. A Sztrigy torkolatánál egyesül a Hátszegvidék s Déváról a Maros mellékére tartó két római útvonal, s egyesülések után tovább halad fölfelé az említett folyam balpartján.

Alvincz és Váradja közt találkozik a római főútvonallal egy a Verestorony hegyszorostól jövő mellékpálya. Ez utóbbi részben Tolmácsnál, Nagy-Szeben és Szent-Erzsébet közt, Kis-Csűr, Kis-Ápold, Szerdahely, Rebo, Szász-Sebes és Hoszszúfalunál látható.

Valószínűleg Fehérvártól valamint ma, úgy a rómaiak korában is, út vezetett a bányahelyiségekhez. Fehérvárnál, a Maros mellékén, elvonult római úttal egyesült egy másik fő-

¹⁾ I. m. 36, 37. ll.

²⁾ Érdekesen jellemzi a román népköltészetet, hogy a magyar tejút (via lactea), nyelvén „Drumulu lui Trajanu“ = Traján-út nevezetben él.

út, mely a Nagy-Küküllő völgyébe vezetett. Mikesztől Monora felé római út maradványa, valamint Karkó és Alsó-Gáld közt is, amattól félórányra éjszaknyugatnak, s ez utóbbi „via lapidea“ nevezet alatt egy XIV-d. századi honi okmányban említettik. — Földvártól, Gerend határán fölfelé, a Maros mellékén római út észlelhető, valamint egy másik még inkább szembetűnő, mely innét Harasztoson át Torda vagy Várfalváig nyúlt fel, s a földvári erőddel látszott a közlekedést fentartani. Mind a mellett mehetett még egy vonal Felvincz vagy Miriszlótól Várfalván át egyenesen Tordára. Innét hihetőleg a Maros- és Szamos-völgyet összekötő út a kettő közt emelkedő vízválasztékon Kolozsvárnak tartott. Ezen mellékútnak közepe táján, Ajton körül, találtatott egy római feliratú emlékkő ¹⁾.

A Maros jobb partján, Maros-Bogát és Földvár közt, római út maradványai szemlélhetők, különösen Gecze határán. A Marosnak ugyanazon részén, de jóval fölebb, Malomfalvánál is észlelhető, különösen ez utóbbi helység s Nyárádtó közt a folyam mindkét partján Maros-Vásárhelyig, hol ennek átellenében, a Maros jobb partján, s a másik a balparton, a város szöleinél, tűnik leginkább szembe. Innét a római útvonal, még ma is jól felismerhetőleg, Jobb-ágyfalván, Csikfalván, Szent-Mártonon, Buzaházán át Mikházának tart, hol a vidék népe azt maiglan Traján útjának nevezi. — Ez oldalonaltól visszatérve a főútra, úgy találjuk, hogy az a Maros jobb partján Pókától fölfelé Szász-Régenig nyúlik, s különösen Vajda-Szent-Ivánnál észlelhető. Úgy szintén a Maros balpartján is, Petelétől Szász-Régenig, hasonló római út nyomaira akadunk. Egy óranegyednyire Szász-Régen alatt, a Maros jobb partján, mintegy félórányi vonalban, még ma is használatban lévő római út létezik, melyet a vidék népe köburkolatú útnak nevez.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 222: 1.

A római út Szász-Régentől Vécsig követhető a Maros mellékén fölfelé, s a Szász-Régentől egy órányira eső sótelepek- és sós forrásoknál, sőt a Maros partján Régentől negyedfél mérföldnyire eső Dédánál igen kivehető. Vécstől Szász-Régenig a római korban út vonult, s hogy köburokkal birt, az utánasás kétségtelenné tette.

Elvitázhatlan, hogy a Peutinger-abroszon kijelölt római útvonal, mely a világhírű Traján-hídon át Cladova és Czernecz (*Egeta* és *Drubetis*) közt Kis-Oláhországnak tartott, a Verestorony hegyszorost áthágva, az Olt mellékén fölfelé haladt. Tolmács, Nagy-Szeben és Szent-Erzsébetnél—miként főlebb már említők, még láthatók nyomai. Innét Kis-Ápold, Szerdahely és Szász-Sebesen át Váradjának irányúl, hol a Várhelyről (Ulpia Trajana) jövő fő-úttal egyesülve Károly-Fehérvárnak tart. Ezen egész déli vonal hajdan köburkolattal birt.

A Nádas patak Kolozsváron alúl szakad a Kis-Szamosba. Innét fölfelé a patak mellett, az úgy nevezett Nádas-völgyben, fűdöztetett föl 1856. marc. 30-d. az úgy nevezett Traján-út, mely Bács, Magyar-Nádas, Magyar-Sárd, Oláh-Köblös, és Magyar-Nagy-Zsombor felé tart, egy jókora ül széles s nagy négyszögű kövekkel burkolt; mindazonáltal legtöbb helyen, de kivált a síkon, már több láb magasságyira földdel van borítva.

A Nagy-Szamos jobb partján fölfelé Alsó-Ilosváig vonult egy római út, melynek szembetűnő nyomai a Cziblesről eredő Ilosva-patak jobb partján, az innét félórányira eső Szamosig észlelhetők. Belső-Szolnok-megyében Alsó-Ilosvától Csicsó-Keresztúrnak, továbbá Betlentől Kócs és Somkeréknek vivő római út maradványai tűnnek fel; valamint Ilosvától harmadfél órányira fekvő Szeszárna mellett római út és váraes. A Sajó folyó balpartján is, Betlentől Somkerék és Sajó-Udvarhely felé tartó irányban, félmérföldnyi távolra, jó karban lévő római út szemlélhető, mely az onnét három mérföldnyire eső Beszterczére, vagy

a kilenez mérföldnyire lévő Vécsre vezethetett. Nyomok mutatják ugyanis, hogy Besztercze határán az őshajdanban római út vonult.

Az alsó-kosályi erőtől (*Optatiana*) a Nagy-Szamoson keresztül Dézs felé vivő római út maradványai könnyen felismerhetők ¹⁾).

Az eddigi rajzolatban, történelmi egykorú emlékek nyomán, hű képét adtuk mind a gyarmatosításnak általában, mind a római uralom folytán Erdély földjén szervezett telepítvényeknek. Jelen fejezet kiegészítéseül ide csatoljuk a hatalmas Róma azon közhivatalnokainak névsorát, kiknek emlékezetét Erdély római maradványai az enyészettől megőrizték.

17. §. *Erdély polgári közigazgatásának közegei a római uralom korában.*

A.) **Dacia helytartói.**

Q. M. Turbo. Praef. Praet. Imp. Caes. Trajani Hadriani Augusti ²⁾).

Cn. Papirius Aelianus. Pr. Pr. Hadrián korában ³⁾).

Q. Axius Aelianus. Proc. Aug. Traján alatt ⁴⁾).

M. Statius Priscus. Legatus Pius. Pr. Pr. ⁵⁾).

M. Surrianus. Pr. Pr. Antoninus Pius idejében ⁶⁾).

Publius Furius Saturninus. Pr. Pr. ⁷⁾).

L. Annius Fabius. ⁸⁾).

M. Veracilius Verus. Legat. Augusti ⁹⁾).

¹⁾ Torma Károly, i. m. 43. l.

²⁾ Neigebaur, i. m. 76: 2. — Ael. Spartian. in Hadrian.

³⁾ Neigebaur, i. m. 81: 1. — ⁴⁾ U. o. 71, 72: 1. — Köleséri, i. m. 12, 19. ll.

⁵⁾ Ackner, Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. 1856. 4r. 12. l.

⁶⁾ Neigebaur, i. m. 21: 10; 74: 16. — Hohenhausen, i. m. 49. l.

⁷⁾ Neigebaur, i. m. 125: 4; 258: 2.

⁸⁾ Anton. Bartalis, i. m. 41. l.

⁹⁾ Torma Károly, i. m. 33. l. —

- M. Aurelius. Consularis ¹⁾.
 Lannus Fabianus. Propr. Provinc. Dac. ²⁾.
 C. Marius Drusus. Pr. Pr. dictus ex Provincia Dacica.
 Trib. Laticlavalis. Praef. Leg. XIII. Gem. ³⁾.
 Tiberius Julius Flaecius. Legatus Augustae Provinciae in Colonia Ulpia Trajana Augusta Dacica ⁴⁾.
 C. Julius Maximinus. Leg. Augg. Pr. Pr. ⁵⁾.
 M. Ulpinus. Propractor. Előbb bányagazgató volt ⁶⁾.
 Aurel. Rusticius. L. Au. (Legatus Augusti) ⁷⁾.
 P. Septimius Geta. Leg. Aug. Pr. Pr. ⁸⁾.
 Valerius Catullinus. Proc. Aug. ⁹⁾.
 C. Publicius Antonius Probus. Proc. Aug. ¹⁰⁾.
 Gemin. Aelianus. Leg. Aug. ¹¹⁾.
 L. Aemilius Carus. Leg. Aug. Pr. Pr. III. Daciarum ¹²⁾.
 Cajus Curtius. Legatus Imperat. Antonini Augusti Pii in Coloniis Romanis Provinciae Dacicae ¹³⁾.
 L. Marius. Perpetuus Consul Daciae ¹⁴⁾.
 Antoninus Pius alatt, mint Legatusok és Propractorok,
 Daciát kormányozták: Rustrius, Sulpitianus,
 C. Clodius, L. Annius Italicus ¹⁵⁾
 Quirinus Frontonicus. Leg. Aug. Pr. Pr. Trium
 Daciarum et Moesiae superioris ¹⁶⁾.
 Clemens. Marcus Aurelius alatt ¹⁷⁾.
 Pertinax. Ugyanazon időtájatt ¹⁸⁾.

¹⁾ Torma Károly, i. m. 37. l.

²⁾ Neigebaur, i. m. 22: 14. — ³⁾ U. o. 22: 13.

⁴⁾ Hohenhausen, i. m. 54. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 143: 132; 146: 157; 161: 268. — ⁶⁾ U. o. 171: 1; 194: 2. — ⁷⁾ U. o. 200: 1. — ⁸⁾ U. o. 200: 2. — ⁹⁾ U. o. 225: 12. —

¹⁰⁾ U. o. 226: 18. — ¹¹⁾ U. o. 257: 1. — ¹²⁾ U. o. 283: 3.

¹³⁾ Hohenhausen, i. m. 58, 59. ll. — ¹⁴⁾ U. o. 137. l.

¹⁵⁾ Seivert, i. m. Nr. 14, 15, 19, 20.

¹⁶⁾ Neigebaur, i. m. 27: 40.

¹⁷⁾ Dio Cass. LXXI, 12.

¹⁸⁾ Jul. Capitolin. in vita Pertinac.

Castinus. Caracalla idejében ¹⁾.
 Marcius Agrippa. Előbb fodrász Rómában ²⁾, majd
 M. Opelius Macrinus császár alatt (217, 218 Kr. u.)
 Pannonia, azután pedig Dacia helytartója ³⁾.
 Rutilius Cocles ⁴⁾.
 Jul. Flaccus. Leg. Aug. Provinc. ⁵⁾
 Simonius Julianus. V. C. Praeses Daciarum ⁶⁾

B.) Duumvirek.

C. Clodius Secundinus. II. Viralis Col(oniae) ⁷⁾.
 C. Jul. Valens. II. Vir. Col. Apul. ⁸⁾.
 C. Pomp. Fuscus. II. Vir. Col. Apul. ⁹⁾.
 M. Opelius. Adiutor II. Vir. Col. ¹⁰⁾.

C.) Decuriók.

C. Jul. Pap. Valens. Dec. Col. Sarmiz. Aedilis II.
 Viralis. Praef. Colleg. Fabr. ¹¹⁾.
 C. Ant. C. F. Pap. Ursinus. Dec. Col. Daciae Sarmiz. ¹²⁾.
 M. Ulpius Maius. Dec. Col. Sarm. Metr. ¹³⁾
 Valerius Rufus. Decurio. Coloniae Quaestor. II. Vir. ¹⁴⁾.
 L. Coelius Delianus. Dec. Col. Sarm. Metrop. Aedil. ¹⁵⁾.
 P. Aelius Rufinus. Dec. Mun. et Patronus Coll. Fabrum
 Col. Apul. ¹⁶⁾.
 C. Sinnius Anicetus. Dec. Col. Sar. Patron. Col.
 Fabr. Mun. Sept. Apul. ¹⁷⁾.

¹⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13.

²⁾ Jo. Christian. Engel, commentatio de expeditionib. Trajan. 270. l.

³⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13. —

⁴⁾ Anton. Bartialis, i. m. 41. l.

⁵⁾ Neigebaur, 22: 15. — ⁶⁾ U. o. 10: 3. — ⁷⁾ U. o. 90, 91: 2. —
 Hohenhausen, i. m. 103. l., hol Collegii kiegészítés fordul elé.

⁸⁾ Neigebaur, i. m. 153: 211. — ⁹⁾ U. o. 179: 48. — ¹⁰⁾ U. o. 194: 2. —

¹¹⁾ U. o. 24: 26. — ¹²⁾ U. o. 47: 5; 80: 1. — ¹³⁾ U. o. 47: 6; 69: 1. —

¹⁴⁾ U. o. 74: 15. — ¹⁵⁾ U. o. 79: 1. — ¹⁶⁾ U. o. 150; 190. — ¹⁷⁾ U. o.
 153: 209.

P. Aelius. Provincialis Dec. Col. ¹⁾.
 C. Sennius Anicetus. Dec. Col. Sar. ²⁾
 T. Fabius Ibiomarus. Dec. Coll. Aurariar. ³⁾.
 M. Antoninus. Dec. Coll. Aur. ⁴⁾
 L. Aelius Maximianus. Dec. Col. ⁵⁾
 P. Ael. Dacianus. De.(curio) et Aedil. Col. ⁶⁾
 L. Lael. Terentianus. Dec. Col. ⁷⁾
 P. Aelius Valerianus. Patronus et Dec. Col. Fabrum ⁸⁾.

D.) **Aedilisek.**

Valerius Valentinus. Aedilis ⁹⁾.
 Cn. Sosias Marcellin. Aedil. ¹⁰⁾.

E.) **Quaestorok.**

M. Arrius. Q R. (Quaestor) Col. Ulpiae Traj. Zarmitz. ¹¹⁾.
 Ulpianus Salviianus. Quaestor Ulp. ¹²⁾.
 T. Laelius. Q. Col. Apul. ¹³⁾.
 Ulp. Astimidorus et Aur. Maximus. Quaestores ¹⁴⁾.
 L. Livius Victorinus. Quaestor. ¹⁵⁾.
 Drus. Veprid. Pollianus. Quaest. et Coll. Salinari. ¹⁶⁾.
 Terentius Gentianus ¹⁷⁾.
 P. Ael. Decianus ¹⁸⁾.
 C. Curtius. Quaestor Urbanus ¹⁹⁾.

¹⁾ U. o. 155: 225; 180: 50.

²⁾ Neigebaur, i. m. 159: 256. — ³⁾ U. o. 182: 1. — ⁴⁾ U. o. 182: 2. — Kőle-séri, i. m. 23. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 193: 1. — ⁶⁾ U. o. 223: 2. — ⁷⁾ U. o. 226: 17. — ⁸⁾ U. o. 250: 3.

⁹⁾ Torma Károly, i. h. 37. l.

¹⁰⁾ Neigebaur, i. m. 201: 5. — Bartalis, i. m. 48. l. Sosius áll.

¹¹⁾ Neigebaur, i. m. 36: 98; 53: 4. — Hohenhausen, i. m. 47. l.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 133: 52. — ¹³⁾ U. o. 143: 131. — ¹⁴⁾ U. o. 148: 176.

¹⁵⁾ U. o. 202: 14. — ¹⁶⁾ U. o. 205: 34.

¹⁷⁾ Anton. Bartalis, i. m. 47. l. — ¹⁸⁾ U. o. — ¹⁹⁾ U. o.

VI. FEJEZET.

Római helyőrség Erdélyben.

18. §. *Római erődök maradványai Erdély földjén.*

A foglalási hadjáratok bevégezte után a római gyarmatosok még soká nem érezték bizton magokat az új provinciában. Kivülről az őshazából kiköltözött dákok támadásai, benn a függetlenségét veszített őslakók elégedetlensége folyvást fenyegette a betelepült rómaiak személy s vagyonbátorságát. Jókor kellett tehát ótalomról gondoskodniok, s ezt az új provincia külön vidékein rakott erődökben hitték elérhetni. Semmi kétség, hogy a gyarmatok mindannyi megerősített helyiségeket képeztek, miként később Europa középkori jelentős városai. Ezekon kívül szerte Erdély földjén számos erődök s hadműtanilag jól védett helyek nyomaira akadunk, melyek körében hogy mindjárt kezdetben római telepítvények is alakultak, nem fogjuk kétségbe vonni, ha meggondoljuk, hogy az egyén siet tulajdonával védelem alá vonátni, főleg mozgalmas időkben, midőn az egész társadalom fenyegettetik, mint ezt a rómaiak erdélyi fegyvertényeinek rajzán keresztül láthattuk. Erdély római telepítvényeinek ezen mentsváraival meg kell ismerkednünk már csak azon szerep fontosságánál fogva is, mely nekik a meghódított tartományban jutott; különben is, mint a római hatalom erdélyi alkotásai, nem maradhattak ki korrajzunk körétéből. Adjuk tehát azokat eddigi buvárlatok nyomán¹⁾, a munka szük határaihoz képest inkább csak érintve s tollhegygyel megjelölve, mint részletesen rajzolva.

¹⁾ M. J. Ackner, die römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der Centr.-Commiss. stb. Wien. 1856. 4r. — Neugebauer, Dacien. -- Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben, i. h. 27—45. l.

Ha Ulpia Trajánától a Vulkán-szorosba tekintünk, balra tőlünk Krivádia őrtornyát pillantjuk meg. Az egész, még romjaiban is rendkívül erős építmény, köralakkal bír¹⁾. A palacsi moesár (a rómaiaknál *Palus Hülca*) és Kologyvár-ról (a római korban *Cibalis*, Verőcze-megyében) adott rajz²⁾ kétségen kívül teszi, hogy a krivadiai őrtorony római építmény; mert Kologyvár (szlávul *kolo* = kör) egész külalakja, miként az említett rajzon láthatni, teljesen egy Krivádia őrtornyáéval. Amazt Probus császár (282. Kr. u.) építtette, midőn egy egész hadtest alkalmazásával a palacsi moesár lecsapolását erőfeszítve végrehajtani törekedett: de a veszedelmes és túlterhelő munkát katonái meguntván, fölök megöletett. A kettőnek egy építészeti modora következtetnünk engedi, hogy mindkettő egy időszakban épült, s aligha csalogódunk, midőn annak keletkezését a Decius és Aurelián közt lefolyt évekre (250—270. Kr. u.) tesszük, azon időszakra tudniillik, melyben a római hatalmat Erdélyben a túlnépes göth sarj végveszélyvel fenyegette, s előle visszavonulni is kényszerült. Ezt még inkább megerősíti az, hogy mindkettő igen hasonlít azon építményhez, mely Rómában Hadrián-vár (moles Hadriani, ma Sant-Angelo-várda) néven ismeretes. De a római erődítvények ilyenén alakjáról szóló tudósítással is bírunk³⁾. Ezen köralakú toronyhoz hasonló római maradvánnyal találkozunk Hátszeg alatt, a Sztrigy balpartja felett emelkedő hegytetőn, Óralja-Váraljánál. A Sztrigytől a Maros mellékére térve Déva felé, ezen alól hevernek a hajdani *Tiriscum* (Veczel) római erőd s gyarmatváros omladékai, mely a Maros hosszában nyúlt el, s hajdan Maros-Németiig terjedt, melynek részét alkotta⁴⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 84, 85. ll.

²⁾ Magyar Néplap. Pest, 1857. sz. 49.

³⁾ „Multa munimenta Romanorum una tantum ex turri constabant, unde merito monopyrgia dicebantur, nec nisi perpaucis stationariis instructi erant, idque tunc ad incutiendum barbaris terrorem, quo refugerent, Romanos aggregandi.“ — Procop. De aedific. Justinian. cap. V.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 52—66. ll.

Károly-Fehérvár közelében, Krakótól éjszaknyugatnak egy órányira, Tibor helységbe vezető út mellett egy hajdani római vár szembetűnő maradványai vannak ¹⁾. Hasonlólag Székely-Földvárnál, az úgy nevezett Liki-völgyben, egy nagyterjedelmű szántóföldön, négyszögű római hadiszállásnak nyomai láthatók, melyek ez előtt csak harmincz évvel is még jobban szembetűntek. Főlebb, Várfalvánál, római erőd bemehoszáult fekvetére utalnak a „Leg. V. M.” (Legio Quinta Macedonica) bélyegű ott lelt téglák. O-Tordán is állott a római korban egy erőd, emelkedettebb hosszszűdad alaptéren. — Viszszatérve a Sztrigy mellékére, ha Kis-Kalántól a Valia-Sztuperi patak mellől, egy igen fárasztó s nem kis veszélylyel fenyegető ösvényen a Gredistye béreznek tartunk, a lunkányi magas hegyháton áthaladva, a Piatra-Rosie komor bérezletűn egy régi erőd romjaira akadunk, hol faltöredékek, faragott kövek, téglák s égett agyagesővek, valamint különféle edények eserepei is találtatnak ²⁾.

Alsó-Város viz alatt, a patak balpartján, egy hatalmas római erősség. Az e fölött meszsze nyúló Várhegy (Gredistye) hegylánczolatnak kiágazásai: Vurtope, Sub-Kununen (v. Sub-Piatra), Csate, Oklos, Muncsel és Meleja, a gyönyörű Hátszeg-vidék és Nagy-Szeben közt eső sűrű őserdőséggel fődött zordon bérezek, melyeknek ma néptelen vidéke az ó korban más színben tűnt fel. Mindenütt a nevezett pontokon, hajdani népes telepítvények maradványaira, s oly várfalak, oszlopok, szobrok, kapuzatok tömör faragványaira akadunk, mintha óriások építették volna. Ma buján tenyész felettük vagy közvetlen körükben az őstölgyes vagy bükkös. Minden romdarab arra mutat, hogy itt egy a római kort jóval megelőző hatalmas népet lefejtette ki alkotásai nagyszerűségét. A faragványok jelleme itt egészen más, mint a római korból

¹⁾ Ackner, i. h. — Ilyetén erőd magának Krakónak határán is észlelhető. Neigebaur, i. m. 169: 6.

²⁾ Neigebaur, i. m. 95: 22.

fennmaradottaké. A feliratok gyérek, ezek is csak egyes római s görög betűkben mutatkoznak. Az érmek a rómaiak korán túl messzre szolgálnak be a már előttünk egészen elsötétült múltba. Nagy menyinyisége fődztetett fel itt a Koson aranyoknak ¹⁾.

Letérve a Maros jobb partjára, Csikmó (Ptolemaeusnál *Zeugma*) mellett római vár nyomaival találkozunk. A két Küküllő vidékén a Hodos erdejénél, Kis-Selyk és Csicsó-Holdvilágnál nagy sánczok, árkok, épületek, többféle római régiségek jelei mutatkoznak.

Tolmácsnál is létezett hajdan római erőd. Négyszögének csak egyik oldala látszik még; a többi három oldalát egy rendkívüli vízáradás elseperte. A verestoronyi hegyszorosban is több régi várromok hevernek, melyek dák alapon emelkedett hajdani római erődök maradványai; de közülük az újabb kor építményeinek romjait szemesen meg kell különböztetnünk az ősrégi várromoktól, melyek római eredetűek. Így római jelleggel bírnak az Olt balpartján, majdnem a hon határán, „Traján kapuja“ névvel megjelölt romok, valamint azon tömör torony, mely az Olt jobb partján a Latorvárpataknak abba folyásánál, egy órányira Verestoronytól, fákkal fődött sziklatetőről néz a völgybe alá, s hosszszúdan nyúlik el az Olt mentében.

Kis-Sinken fölül félórányira, az Olt partján fölfelé, termékeny vidékben, egy szelid emelkedésű napos halmon római erőd maradványai észlelhetők. A föld fölületén kissé kiemelkedő szeglettornyok még folyvást daczolnak a szántóvas és ásó pusztításaival.

Fogarastól Ugra és Hévizig, közel négy mérföldnyire az Olt mellékén, ennek kanyarultától kezdve, Erdély legszebb térvölgyeinek egyike fejtekezik ki, délszokról meredek mészhegyektől, tarka márvány s bazaltcsúcsoktól kerítve. Elég jó állapotban s még jól láthatólag tűnnek itt fel, Ugránál, az

¹⁾ Neigebaur, i. m. 96 és 104. ll.

Olt mindkét partján, két hajdani római erőd maradványai, s egy köből rakott szilárd hídfe, a hajdan mindkét erődöt s iker-várost összefoglaló Ó-hidből (Pons Vetus); a másik hídfe azonban szép téglái s egyéb használható anyagszerelért szét-rontatott¹⁾. Hévíz határán, az Olt balpartján elterülő sikon, még embermagasságnyi sánczok, melyek egy háromszáz hosszú s mintegy kétszáz harminczhárom láb széles erődöt kerit-
nek. A folyóra néző sánczoldal közepén nagy romhalmaz tűnik fel, mely egy hajdan itt állott kapu-építmény maradványának látszik. Ehhez hasonló halmaz észlelhető az ezen bemeneteltől jobbra eső keskeny oldal közepén is, miként ez a római erődök körül rendesen tapasztalható. A t. Aekner ide helyezi a hajdani római Praetorium nevű várat²⁾; t. Müller Frigyes pedig a Peutinger-féle Ponte-Vetere telepítvényt³⁾. Ezen erőd s az Olt közt, jobbra az említett kapu-építmény-
nyel, egy kerek épület nyomai mutatkoznak; közvetlen a folyó-
nál pedig egy kétszáz negyven láb hosszú kőfaléi. E régi erőd
terén eszközlött egyik ásatáskor mindenütt erős kőfalak, téglák,
mész, sok cserépszindely, de bélyeg nélkül, jött napfényre.

Bibarczfalvánál régi római erőd létezett⁴⁾, Olt s ze-
me határán is egy ily római erőd létezését erősíti Benkő. Az
ojtozi szoroshoz közel eső Bereczk mezőváros határán több
rég sánczok s árkok láthatók, melyekben római bélyegzett
téglák ásatnak ki. Mikházánál egy dombtetőn hajdani római
várnak nyomai tűnnek a régiségbuvár szemébe, mint falromok,
sánczalakú mélyedések stb. Bartalis tudósítása szerint, az ő
idejében (1787.) a Bekecs hegy ormán még láthatók voltak
egy római erőd maradványai; ma azonban gyepp borítja a ro-

¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskund. I. Bd. 1845. III. Heft.
38—40. II.

²⁾ I. h. 30. I.

³⁾ Römerspuren im Osten Siebenbürgens. Mittheilungen der k. k. Centr.-Com-
miss. zur Erforsch. u. Erhalt. stb. 1859. 4r. 73. I.

⁴⁾ Transsilv. Tom. I. 548. I.

mokat s a horpaszokat, melyek mintegy hatezer láb négyszögű tért kerítnek ¹⁾). A t. Ackner a görgény-szent-imrei vár helyére régi római erődöt állít, s azt mondja, hogy az újabb kori vár régi római alapépítményre rakott ²⁾). Görgény-Szent-Imre és Görgény-Hodok közt, a Görgény folyó mellett egy kis mérföldnyire fölfelé, földsánczok, melyek itt-ott még több láb magasak s három bejárattal ellátvák, egy hosszszúdad táborállást vagy erődöt képeznek, melybe még most is igen jól felismerhető régi út szolgál. — Vécs, középkorbeli várával, harmadfél órányira fekszik Szász-Régen felett a Maros jobb partján. A váron kívül napjainkban is igen szembetűnő nyomai mutatkoznak a római uralom korában ott létezett erődnek, melyből egy kétszáz tizenhárom lépés oldal s mindkét végén egy-egy toronynak alapépítményei, s a közepén egy nagyobb épület nyomai felismerhetők. Az 1847-ben itt rendezett ásatás alkalmával, az említett erődnek sánczában mindenütt római téglák töredékei, különösen az ezen tartománynak csak ősrégi városainál észlelhető eszerépsindelyekéi s egyéb ódon tárgyak találtak. E vár kertjén át vezet a még jól látható római út Szász-Régenbe, hol az ásatás kétségenkívül helyezte, hogy az hajdan kövel volt burkolva. A közel eső erdőben jöttek nyomára ezen jeles telepítvény temetőjének (Nekropolis). Az ősrégi főtörzsek gyökei alól ásatott ki több évvel ezelőtt több mint negyven hamvveder, megtöltve hamvakkal, melyeket azonban, sajnos, avatatlan kezek szétfördeltek ³⁾). Vécsről két mérföldnyire esik éjszakkeletnek a Maros mellékén Déda régi vára, mely római erőd alapfalaira látszik rakva lenni.

Az Hosva patak balpartján, Csiesó-Keresztúrtól éjszakkelet irányban félóránnyira, az ilosvai vár s Keresztúr közt, egy még igen könnyen felismerhető, néhány embermagasságú sáncz találtatik, elborítva fal, tégladarabok s omla-

¹⁾ Neigebaur, i. m. 248: 1.

²⁾ I. h. 24. l.

³⁾ Ackner, i. h. 26. l.

dékokkal. A négyszögben kétszáz lépésnyi sáncz négy szögletén nagyobb szerű építmények romjai vehetők észre. Ehhez hasonlót láthatni a nyugatnak forduló oldal közepén, hol a kapu állhatott. Sőt belül jobbra, a délszaki sáncznak közepén, hasonló nyomok szemléltethetők, mik föltételezik, hogy ott egy nagyobb szerű építménynek kellett léteznie¹⁾.

Mojgrád, Vármező és Romlott helységek közti Tihó falunál, egy lankás magaslaton római erőd szembevető nyomaira találhatunk. Egy négyszögű, kiterjedt sánczból áll ez a fal s egyéb építményadványokkal elborítva. Az oszloptörödek, faragott kövek stb. ezt kétségtelenné teszik. E vármegye helyiségeire bizton tehetők Ptolemacus Ulpianum, Doricum (jobbán Docirana) és Rhucconium nevezetű helyei²⁾.

Alsó-Kosály és Kapjon közt, Dézstől egy mérföldnyire éjszaknak, épen a Nagy-Szamos mellett, a Magyarországra vivő országúttól balra területnek el egy római állandó táborhely (castrum stativum) maradványai. Ezt az Erdély régészetének s történelmi kincseinek dús gazdag terén nagy reményekre jogosító t. Torma Károly úr fűdözte fel. Róla eddigelé enynyit ír a t. férfiú: „Maga a castrum az itten sebes és kanyargó Nagy-Szamostól még csak mintegy harmincz ölnyre fekszik: a castrum mellett létező Nekropolis azonban — a Szamos vize akadálytalan normbolásának ki levén téve, — csaknem kétharmad részben el van már mosva“ stb.³⁾. „A Pentinger-féle földabrosz Optatiana-ja a mai alsó-kosályi castrum stativummal ugyanegy“⁴⁾.

Ez kisded körbe szorított leltára azon római erődöknek, melyeket buvárszellemek kitartó nyomozásainak eddigelé Erdély területén sikerült felfűdözniük. Kétségkívül sok pihen még a föld mélyében ismeretlenül; de e nem jelentéktelen szám is meggyőzi a t. olvasót, menynyire igyekezett a hatalmas Róma véráldozata szerzeményeit magának biztosítani.

¹⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben, i. h. 28. l.—

²⁾ U. o. 29, 44. ll.— ³⁾ U. o. 35 s köv. ll.— ⁴⁾ U. o. 38. l.

19. §. *Római haderők Erdélyben.*

A gyarmatokban két legiónál több sohasem állomásozott. Megtelepülésük oka volt, hogy a húzamos hadjáratok fáradalmait kipihenhessék, vitézségükért megjutalmaztathassanak, a netalán támadó mozgalmat legott keletkeztében elnyomhassák, a legyőzött népet engedelmességben s féken tartsák.

Minden kétségen fölül áll, hogy a Traján által meghódított Erdélyt, a római uralomnak erdélyi enyészteig, a Legio V. Macedonica és Legio XIII. Gemina tartotta megszállva. Egykorú emlékek nyomán az látszik bebizonyítani, hogy Erdély délszaki felét ez, éjszaki részét pedig amaz tartotta féken. A római uralom korából Erdély számtalan emlékét bírja e két legiónak. A hajdani Apulum helyén felfödözöttek közül csak egyetlen tömbben hat közöltetik ¹⁾, melyek az egykor ott állomásozott Leg. XIII. Gem.-ra vonatkoznak. A Leg. V. Mac. a mai Nagy-Enyedtől fel a Nagy-Szamos felső vidékeig állomásozott. Ugyanis Felvineznél a Maros partján, Várfalvánál, a hajdani római erőd helyén, és Kapjonban talált téglákon s egyéb emléken Leg. V. Mac. és Leg. V. pie (Legionis V. pie) bélyegek olvashatók ²⁾. Hogy valami Leg. VI. His. (Legio sexta Hispanica-féle) hadtest Erdélyben, különösen Székely-Udvarhely körül tanyázott volna, miként azt a most említett várostól három órányira eső Szent-Mihályon talált tégláknak „Leg. VI. His.” s egy fogadalmi oltárnak „MIL. LEG. VI.” felirataiból ³⁾ némelyek ki akarnák erőszakolni ⁴⁾, alig emelhető történelmi érvényre, miután a jelzett emlékek

¹⁾ Neigebaur, i. m. 129: 23, 25, 27, 28, 29, 30.

²⁾ Neigebaur, i. m. 203: 19. — Torma Károl, i. h. 36 és 42 ll.

³⁾ Neigebaur, i. m. 257: 23; 26: 33.

⁴⁾ Wolfgang. Lazius, commentat. Reip. Rom. in exteris Provinciis bello acquisit. stb. Libr. XII. Antverp. 1698. Fol. — Szamosközi István, i. m. — Seivert, i. m. Nr. 198.

kétes hitelűeknek mutatkoznak¹⁾; az Erdélyben valaha megfordult vagy itt bizonyos ideig állomásozott hadosztályok közt különben sem említetik soha is ily nevezetű római csapat. Igaz, hogy Erdélynek épen érintett része volt eddigelé legkevesbbé tanulmányozva; ha tehát oly tekintély, minőnek ősz régészünket, a halhatatlan érdemű Acknert, a tudós világ méltán tiszteli, súlyt kölesönöz az általa is közlött²⁾ feliratnak (a szentmihályi téglabélyegnek), úgy nincs okunk a Leg. VI. His. római hadtestnek hajdan Erdélyben léteztéről kételkednünk, főleg ha hozzá még azt tudhatnók, hogy a kérdéses téglabélyeget önmaga látta, vagy épen bírja is. De ha ő is azon forrásból merített, melyből előtte Neigebaur, Seivert, Gruter merítettek, kik mind a két feliratot a Szamosközi István szerint is gyanús Lazius után közlik: úgy engedjen meg nekünk a fáradhatlan aggastyán, ha a derék Mannerttel mi is erősen kételkedünk mindkét felirat hitelességében. Hogy a Coh. III. Hisp. (Cohors quarta Hispanica) a kérdéses két emlék lelhelyén tanyázott, valamint hogy a Legio XIII. Gem. hadtesthez tartozott Coh. II. Hispanorum Traján erdélyi hadjárataiban szerepelt, teljes hitelt érdemlő emlékek bizonyítják³⁾: de a Cohors II. és III. Hispanorum még nem azonos a Leg. VI. His. hadtesttel. A kérdést, mely munkánk jelen részletének lényegét érinti, helyre kellett igazítanunk, mielőtt történelmi elbeszélésünk szövegét tovább fűzhettük volna.

A római hadászatban a segély-hadcsapatok (auxiliares cohortes) rendesen legtekintélyesebb erősítvényeit képezték a legióknak, s általában legterhesebb munkákkal voltak elfoglalva, főleg a határőrizettel. A menyynyire eddigelé ismereteink terjednek, a legtávolabb eső állomások s erődöknél csak legesekélyebb nyomaira sem akadunk a legiók hadászai-

¹⁾ Conr. Mannert, i. m. 18. l.

²⁾ Die römischen Alterthüm. i. h. 19. l.

³⁾ Ackner, i. h. 35. l. — Neigebaur, i. h. 242. l. — Dr. Aschbach, i. h. 215. l.

nak. Az ilyen pontokon mindenütt a segély-hadesapatok állottak főnökeik (praefectus) alatt. Eddigi nyomozások szerint kelet felé Segesvárig (valószínűleg a hajdani Stenarum) lehet csak vinni a legiók állomását, mit az itt lelt téglakon megjelenő legióbélyeg igazol. Honnét egész bizonyossággal következtethető, hogy azon pontok, melyeken legiók nyomai ismerhetők fel, az ellenség nyugtalanításának nem voltak kitéve. Segesvár Erdély keleti részén úgy tűnik fel, mint támpontja a Székely-Udvarhely és Szász-Ugra közti vidéknek. Mi annál nagyobb érvvel bír, minthogy egy itt felfödözött római emlékkő a mérnökar (collegium fabrum) egy osztályáról emlékezik. Mert ez nem polgári, hanem hadi testületet képezett, köztudomás szerint, Rómában is ¹⁾. Egyébaránt a hadsereghez tartozó mérnökök úgy tűnnek fel, mint *centuriae fabrum* ²⁾.

A Leg. XIII. Gemina segély-hadesapatai közül Alsó-Pannóniából, hol ezen legio Erdély meghódítása előtt állomásozott, ezek indíttattak Daciába: Alae I. és II. Aravacorum ³⁾, I. Civium Romanorum és Siliana ⁴⁾. A cohorsok közül pedig a következők: I. Noricorum ⁵⁾, I. Lepidiana, I. Lusitanorum ⁶⁾, I. Augusta Ituraeorum, I. Lucensium, II. Hispanorum, V. Breucorum, VII. Breucorum ⁷⁾, VIII. Raetorum ⁸⁾. Az Ala I. Frontoniana Tungrorum ⁹⁾ és Ala Praetoria, valamint az afrikai, hispaniai, galliai és thraciai cohorsok később tűntek fel Daciában ¹⁰⁾. Régészeti buvárlatok nyomán ezek közül némelyeknek állomáshelyeit bizton kijelölhetjük. Így a cohors Britannica

¹⁾ Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer. III, 2, 377. l.

²⁾ Rückert (Schulze), Das römische Kriegswesen. 1854, 2.

³⁾ Egy, Somogy megyében, Festetics Antal belegi jószágán, 1842-ben felfödözött bronztáblának szövegében *Arvacorum* olvasható. Neigebaur, i. m. 239. l. — ⁴⁾ U. o. — ⁵⁾ U. o. — ⁶⁾ U. o. — ⁷⁾ U. o. és 37: 108. — ⁸⁾ U. o. 77: 6 és 239. l. — ⁹⁾ U. o. és Torma Károly, i. h. 29, 44. ll.

¹⁰⁾ Dr. Aschbach, i. h. 215. l.

Szász-Ugra és Héviz, a Cohors III. Civium Romanorum pedig a Cohors III. Hispanorum Erdély legszélső keleti hadállomásán, a Cohors II. Hispanorum valószínűleg Bánffy-Hunyad vidékén tett szolgálatot¹⁾. Az Ala I. Tungrorum Frontoniana lovas-osztály, Caracalla idejétől Alexander Severusig (196—235. Kr. u.) az Alsó-Ilosva és Csicsó-Keresztúr közt létezett római állandó táborhelyen (castrum stativum) állomásozott²⁾. Hogy a most említett helyen, de minden bizonynyal Erdélyben tett hadi-szolgálatot a Cohors II. Britannica milliaria hadosztály is, melyről eddigelé Erdély római emlékei mélyen hallgattak, bizonyítja egy a főlebb kijelölt táborhelyen talált téglá bélyege³⁾. A már leirt (14. §.) Napoca gyarmat romjai közt 1859-ben felfödözött járdatégla darabján szemlélhető bélyeg AL. II. P. Ala secunda Praetoria olvasása azt teszi kétségtelenné, hogy a lovas-osztály a most nevezett gyarmatnál állomásozott⁴⁾. Kapjonban, az Eszterházi gróf udvarán, létező római emlékkövön Cohors I. Britannica milliaria áll, mely egy a „pedites singulares britannici” hadászok osztályával, melyet hogy Traján hozott Daciába, ennek Kr. u. 110-ben kelt hadi-okmányából tudva van⁵⁾. Nyoma van Bartalisnál is⁶⁾. Minthogy az érintett emlék Alsó-Kosályban találtatott; okunk van hinni, hogy az említett hadosztály a római uralom alatt ennek határán létezett erődben (Optatiana) tanyázott, valamint a Cohors II. Britannica milliaria Alsó-Ilosván (Largiana), miként főlebb láttuk⁷⁾. — Emél többre nem terjednek Erdély helyőrségi hadosztályainak állomásait illető ismereteink. De hiszszük, hogy a megnevezett többi segélyhadosapatok állomáshelyeiről is eloszlattja idővel a kitartó tudományos fürkészés buzgalom a sürtü homályt.

¹⁾ Müller Frigyes, Römerspuren im Osten Siebenbürgens. i. h. 107, 108. ll. — Aekner, die röm. Alterthüm. in Siebenbürg. i. h. 35. l.

²⁾ Torma Károly, i. h. 28, 29, 44. ll. — ³⁾ U. o. — ⁴⁾ U. o. 34. l.

⁵⁾ Arneht, zwölf Militärdipl. VI.

⁶⁾ Anton. Bartalis, i. m. 43. l.

⁷⁾ Torma Károly, i. h. 40, 41. ll.

Az Erdélyt megszállva tartott római hadseregnél sem hiányzott a hadszertár körül nélkülözhetlen olyatén személyzet, minőt az újabb kor hadászata a mérnökök, utászok, hidászok, ácsok, kovácsok, szabók s egyéb ezekhez hasonlóknak felmutat. Erdély római emlékein többször említettnek fel *fabri* (mérnökök s tábori kovácsok), *dendrophori* (ácsok, építésszek), *centonarii* (a hadsereg ruházatával foglalkodók), kik védnökökkel (*patronus*) ellátott testületeket (társodákat, *collegium*) képeztek; voltak *decurio*ik (tizedes), sőt közös védaszszonyuk is (*mater*)¹⁾. Szolgálati körtükhöz tartozott a táborállást és telepítvényeket fölmérve kijelölni, útvonalokat húzni, folyókat szabályozni, hidakat verni, a tábor szükségleteire megkívántató faneműeket előállítani, hadi gépeket, társzekereket készíteni, a hadsereg számára ruhakelmét, valamint a hajókra vitorlákat szőni, hadi sátorokat s egyéb tábori építményeket megalkotni; a tábori kovácsok a hadsereg fegyverzetét készítették el, mindezt kellő rendben s haladéktalanul²⁾. Efféle társodák nyomaira majd minden római telepen akadunk Erdélyben.

Minthogy az Erdélyben állomásozott római legiók segélyhadesapatairól értekeztünk, eszmetársulat útján e helyt említjük fel, hogy Erdély meghódítása után a fegyverképes dák erők is, más római provinciákban gyakorlott szokás szerint, illetén segélyhadesapatokba soroztattak. Így említettik az Ala I. Dacorum Orellinál, sz. 4968 és 5669; az Ala I. Ulpia Dacorum (igen hihető a bájos Hátszeg-vidék szép fiatalságából), Kellerman, Virgil. sz. 243 és Orelli, sz. 6049; a Cohors I. Aelia Dacorum előfordul Orellinál, sz. 5889 és 6688. An-

¹⁾ Neigebaur, i. m. 26: 32; 25: 26. „Præf. Colleg. Fabr.“ (Præfectus Collegii Fabrorum). — 35: 95; 47: 4; 73: 7; „Coll. Fabr. Dec. III.“ — 81: 4; 133: 50; 136: 73; 142: 123; 153: 209; 159: 256. „Patron. Collegior. Fabr. Centonar.“ 161: 269. — Köleséri, Auraria Romano-Dacica. 18. l., hol a társoda védnökei közt, mint védaszszony, Fabia Lucilla is említettik.

²⁾ Jo. Christian. Engel, commentat. de expeditionib. Trajan. ad Danub. 251, 252. ll.

toniniana melléknévvél, sz. 6690; Postumiana, sz. 6690; Tetricianorum melléknévvél sz. 6692. Nem bír tehát történelmi alappal azon állítás, hogy a *geta* vagy *dák* nevezet Traján korán innen nem fordul elő többé a történelemben¹⁾; miután a fennidézett dák hadszakaszokon kívül Britanniában is jön elő egy Cohors I. Dacorum²⁾ és Armeniában Hadrián alatt, egy Ala Getarum³⁾. E két utolsó hadosztály aligha nem Traján teljes győzelme s Dacia végleges leigázása után alakított rögtön a lefegyverzett vagy hadképes dákokból, s indított messze eső országok szolgájaromba erőszakolt népeinek megfékezésére, hogy a meghódított új provinciában tartaniok ne kelljen a római bétéleplőknek az önállását veszített, s élet-erős részétől megfosztott nép támadásától. A többi dák segélyhadoszatok, melyeket főlebb részleteztünk, hol szolgáltak a római világbirodalom nagy czéljainak, a koriratok hallgatnak. Hogy őshazájok határain kívül alkalmaztattak, hinnünk engedi Róma politikája. Ugyanis még képzelné sem lehet, hogy levert nép fölfegyverezett fiait a hódító hatalom a szülőföld kebelén hagyja, reményeül az elárvult hazának, támaszául földig sújtott véreiknek.

20. §. Erdély római helyőrségének tisztjei.

Az Erdélyben tanyázott római helyőrségről adott rajzunkat, annak tisztjeiről szerkesztett lajstromunk zárja be. Kevés, alig ezered része ez azoknak, kik valaha e szép honban megfordultak. Tizenhat évszázad dűlősei, csoda, hogy még csak ennyi emléket is megkimélték Erdélynek a római uralom időszakából. Sokan csak rövid ideig tettek katonai szolgálatot e legújabb római provinciában, s a honvágy erős ösztöne Italia

¹⁾ „A Trajani temporibus utrumque nomen (*Getarum* et *Dacorum*) in historia non amplius legitur.“ Conrad. Mannert, res Trajan. Imperator. ad Danub. gestæ. 92. l.

²⁾ Petric. Mon. hist. Brit. 118. l. 115. sz.

³⁾ Dr. Aschbach, über Trajans steinerne Donaubrücke, i. h. 216. l.

szelíd éghajlata alá édesgette őket; csak kevésnek jutott tehát szerencse, magok után emléket hagyni Erdélyben, melytől végbúcsút vettek. Legtöbbet pedig közülük a hon határain ellenséges állást foglaló barbár népek dúló csatái emésztették el, kiket a központon hamar felejtettek. Mi tehát történelmi alapon csak azokat sorolhatjuk itt fel, kiknek emlékei a nagy időt túlélve, korunkra jutottak. Ilyenek ezek:

Q. Caecilius Laetus. Leg. Leg. XIII. G. ¹⁾.

C. Julius Julianus. Praef. Coh. III. Hisp. ²⁾.

Donatus. Praefectus ³⁾.

Aelius Celer. Praef. Al. I. Tungror. Fronton. ⁴⁾.

M. Papirius. Praef. Coh. I. Pan. in Dacia ⁵⁾.

C. Rustilius Coeles. Leg. XIII. G. Praefectus donatus
sacra corona murali ob rem fortiter gestam in expeditione Dacica ⁶⁾.

M. Valerius Longinus. V. C. Legat. Leg. XIII. G. Severianae ⁷⁾.

Alginus (*Birk* olvasása szerint: M. Alcinus) Rufinus Marianus. Leg. Leg. XIII. G. ⁸⁾.

Pistorius Rugianus. V. C. Legat. Leg. XIII. Gord. ⁹⁾.

L. Veratius Speratus. B. P. Praef. Leg. XIII. G. ¹⁰⁾.

T. Ael. Cres(cen)tiannus. Praef. Coh. III. Hisp. ¹¹⁾.

Aurelius Valentinus. Praefect ¹²⁾.

Donatus. Praef. Leg. V. Mac. Piae. Fidelis. ¹³⁾.

Optatus. Praef. Leg. V. ¹⁴⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 129: 24; 145: 146. — Hohenhausen, i. m. 88. l.

²⁾ Ackner, i. m. 19. l. — ³⁾ U. o. 30. l. és Archiv. 1845. I. Bd. III. Heft. 39. l.

⁴⁾ Torma Károly, i. m. 28. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 23: 16. — ⁶⁾ U. o. 72: 4. — ⁷⁾ U. o. 129: 28, 29. —

⁸⁾ U. o. 129: 30. — ⁹⁾ U. o. 130: 31. — ¹⁰⁾ U. o. 144: 137.

¹¹⁾ Transsilv. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 44. l. 174.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 201: 4. — ¹³⁾ U. o. 203: 17. — ¹⁴⁾ U. o. 283: 5.

- L. Calpurnius Honoratus. Praef. Alae Fronton.¹⁾
 C. Clodius, az erdélyi bányatelepek katonai helyőrségének parancsnoka a hajdani Auraria major helyiségen²⁾.
 Falerius. Praef. Leg. XIII. G.³⁾.
 C. Marius Drusus. Praef. Leg. XIII. G.⁴⁾.
 Aulus Crispus. Praef. Leg. XIII. Gem.⁵⁾.
 Claudius Paulus. Trib. Milit. Leg. XIII. Gemin.⁶⁾.
 Caius Aurelius Sicilius. Trib. Milit. Leg. XIII. Geminae Antoninianae, Erdélyben, Caracalla idejében⁷⁾.
 C. Curtius. Tribunus Laticl. Leg. XIII. Gem.⁸⁾.
 C. Javolenus Modestus. T.(rib.) Leg. XIII. Gem.⁹⁾.
 Caerellius Sabinus. Trib. Leg. Aug. Leg. XIII. G.¹⁰⁾.
 Maximinus. Trib. Militum.¹¹⁾.
 C. Jul. Theuestinus. Trib. Coh. I. Britannicae.¹²⁾.
 M. Caelius Julianus. TRIB.L.C.DD. (Tribunus Laticlavialis Dat. Dicat)¹³⁾.
 P. Ael. Antipater. Trib. Milit.¹⁴⁾.
 Cominus Celeirinus. Trib. Leg.¹⁵⁾.
 P. Valentinus Sabinianus. Trib. Militum¹⁶⁾.
 Aurelius Sabinus. Primipilaris¹⁷⁾.

¹⁾ Müller Frigyes, Römerspuren im Osten Siebenbürgens. i. h. 18. l. — V. ö. Köleséri, i. m. 18. l.

²⁾ Neugebauer, i. m. 20: 9. — Köleséri, i. m. 17. l.

³⁾ Anton. Bartalis, i. m. 42. l. — ⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Neugebauer, i. m. 72: 5.

⁶⁾ Dr. Aschbach, i. m. 216. l. — ⁷⁾ U. o. — Neugebauer, i. m. 125: 5. — ⁸⁾ U. o. 23: 17. — ⁹⁾ U. o. 23: 18. — ¹⁰⁾ U. o. 129: 26. — ¹¹⁾ U. o. 207: 51.

¹²⁾ Anton. Bartalis, i. m. 43. l.

¹³⁾ J. M. Ackner, Die Colonien u. militärischen Ständlager der Römer in Dacien. — Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmale. II. Bd. Dr. Gustav Heider. Wien. 1856. 4-o. 71. l.

¹⁴⁾ Anton. Bartalis, i. m. 43. l. — ¹⁵⁾ U. o. — ¹⁶⁾ U. o.

¹⁷⁾ Ackner, i. m. 24. l. — Neugebauer, i. m. 251: 1.

- C. Censorius Serenus. Cent. Leg. XIV (XIII?) G.¹⁾.
 C. Numius Certus. Patron. Colleg. Fabr. et Dendrophoror.²⁾.
 L. Aurelius Chrestus. }
 L. Septimius Nigrinus. } Patroni Collegii
 L. Flavius Valens. }
 C. Julius Papia Valens. } Fabrorum³⁾.
 C. Julius Valentinus. }
 C. Numius Certus. }
 L. Annius Italicus. Praef. Aerarii Militaris⁴⁾.
 D. Julius Rusonius. Custos armorum⁵⁾.
 M. Licinius Mucianus, donis donatus ob virtutem et
 fortitudinem bello Dacico ab Trajano, corona victrici
 pura, hasta, torquibus, armillis, phaleris⁶⁾.
 Aurelius Ulpius. Adjutor Officii Corniculariorum⁷⁾.
 Aurelius Victor. Librarius Leg. V. Mac.⁸⁾.

VII. FEJEZET.

Cultus-ügy.

21. §. *Róma istenei Erdélyben.*

A merre Róma diadalmas fegyverei útát törtek az akkor közkeletű világbirodalmi polgárisodásnak; a győző nép minden-
 hová magával vitte nyelvét, törvényeit, szokásait, közcultusát.
 Így látjuk Daciában is, legott a hódító hadjáratok sikeres be-
 végzése után, Róma isteneit feltűnni. Az ő politikai fogásukhoz
 tartozott, meghagyni a leigázott népeket saját vallásukban. Sőt

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 44. l.

²⁾ Köleséri, i. m. 18. l. — ³⁾ U. o.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 125: 3; 128: 19.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 145: 150. — ⁶⁾ U. o. 76: 3; 153: 249.

⁷⁾ Neigebaur, 283: 6. — ⁸⁾ U. o. 203: 19.

a római járomba szegezett barbárok istenségei közül nem egyet iktattak magok is saját honi isteneik sorába. Jól tudták ők, hogy ha egyszer a római nyelv, törvények s köz-szokások megteendették a érzelt beolvasztó hatást, a barbár cultus sem foghatja magát soká tartani. Kétségkívül a dákok római szellemű polgári átalakulása lassankint maga után vonta az ősi cultusnak végényészetét, habár erről az egykorú történelmi följegyzések mélyen hallgatnak is.

Nem czélunk itt a római cultus-ügyet elemeire felosztva ismertetni. Egyezett az a hellen istentisztelet balgaságaival; sok esztelenség, sőt durvaságra tévedt. Az egész valóság a pogány Rómában állam-rendtartási intézetnek tekintett, s mint ilyent a legvastagabb babonáság sőt kuruzsolásig is hajlandó volt a közhatalom védve ápolni, habár a madárjósok stb. téteményeit minden előkelők és miveltek titkon nevették is. A dák s egyéb meghódított népek erkölcsi nemésítésére erősebben nem hathatott, mint magoknak a rómaiaknak kedélyvilágára. Ez pedig hogy minő fejlettségi fokon állott, tanítja a világtörténelem. Mi tehát itt a római cultus azon nyilatkozványaira szoritkozunk, miknek emlékei a római uralom korából Erdélyben napjainkig fenmaradtak. Ilyenek először Róma istenei, s különféle eszméket személyesítő szellemei, a kiknek szentelt emlékekkel Erdély földjén gyakran találkozunk.

Dii Consentes (*Dii majorum gentium*, a romaiaknál s jelesen: Jupiter, Neptunus, Vulcanus, Apollo, Mars, Mercurius, Juno, Minerva, Vesta, Ceres, Diana, Venus ¹⁾).

Jupiter Tavianus ²⁾.

Apollo ³⁾.

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 39. l.

²⁾ Ackner, die römisch. Alterthüm. Siebenbürgens. i. h. 35. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 145: 150. „Pythius“ melléknévvel.

Mars ¹⁾.
 Mercurius ²⁾.
 Juno és Minerva ³⁾.
 Ceres ⁴⁾.
 Venus ⁵⁾.
 Diana ⁶⁾.
 Liber Pater (Bacchus) ⁷⁾.
 Mitras (invictus) és Sol (a kettő egy) ⁸⁾.
 Hercules ⁹⁾.
 Aesculapius és Hygea ¹⁰⁾.
 Castor és Pollux ¹¹⁾.
 Silvanus ¹²⁾.
 Fortuna ¹³⁾.
 Dea Nemesis ¹⁴⁾.
 Luna (lucifera) ¹⁵⁾.
 Dea Isis, Isis és Serapis, Isis és Osiris ¹⁶⁾.
 Spes. Virtus. Victoria ¹⁷⁾.
 Penates ¹⁸⁾.
 Genius ¹⁹⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 21: 12. — ²⁾ U. o. 88: 1. — ³⁾ U. o. 50: 1; 88: 1; 127: 12; 128: 19. — ⁴⁾ U. o. 224: 6. — ⁵⁾ U. o. 144: 135. — ⁶⁾ U. o. 30: 61. — ⁷⁾ 132: 44.

⁸⁾ Neigebaur, i. m. 194: 1. „Invictus“ melléknévvel, 128: 20; 21: 22; 129: 25.

⁹⁾ Conr. Mannert, i. m. 73. l. — Torma Károly, i. h. 33. l.

¹⁰⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. 1845. I. Bd. III. Heft. 39. l.

¹¹⁾ Neigebaur, i. m. 26: 36. — A 174: 1 alatt levő emléken „Castoribus“ olvasható. — ¹²⁾ U. o. 79: 1; 82: 6. „domesticus“ melléknévvel.

¹³⁾ Torma Károly, i. m. 28. l. — ¹⁴⁾ U. o. 37. l. — Neigebaur, i. m. 28: 45. — ¹⁵⁾ U. o. 152: 203. — ¹⁶⁾ U. o. 25: 27; 162: 279; 205: 38. — Köleséri, i. m. 16. l.

¹⁷⁾ Neigebaur, i. m. 71: 1. — ¹⁸⁾ U. o. 126: 10.

¹⁹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 39. l. — *Genius Leg. XIII. G.* — J. M. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, i. h. 71. l.

Fugia ¹⁾.
 Mens ²⁾.
 Fides ³⁾.
 Roma ⁴⁾.
 Febris ⁵⁾.
 Deus Azizus ⁶⁾.
 Deus Sarmandus ⁷⁾.
 Zamolxis ⁸⁾.

22. §. *A római papság Erdélyben.*

C. Julius Metrobitanus, sacer Dei eiusdem (Aesculapii) Pontifex. QQ. II. Vir. Col. Apul. ⁹⁾.
 L. Ael. Lupus. EQ. R. Pontif. et II. Viral. (Coloniae Apulensis ¹⁰⁾.
 M. Lucilius Lucilianus. Aug.(ur) Col.(oniae) ¹¹⁾.
 Q. R. F. C. Num. Certus. EQ. Rom. Augur Col. Apul. ¹²⁾.
 T. Cl. Anicetus. Aug. Coloniarius ¹³⁾.

¹⁾ Az ellenség szaladásán nevető istennő. Némelyek vélekedése szerint, a hadi szökevények védszelleme. Anton. Bartalis, i. m. 39, 40. ll. —
²⁾ U. o. 39. l. — ³⁾ U. o. — ⁴⁾ U. o. „aeterna“ melléknévvel, kinek a meghódított népek áldoztak.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 73: 9. „diva, sancta, magna“ jelzőkkel. — ⁶⁾ U. o. 203: 17. Ez Róma isteneinek sorában nincs. Erdély ősrégi lakói tisztelték, s a rómaiak, úgy látszik, Erdélyben elfogadták. — ⁷⁾ U. o. 253: l. — Ackner, i. h. 20. l. — Seivert, i. m. Nr. 251. *Mars*, Syriában. Az ennek tisztetére építtetni kezdett imolát Donatus, a Leg. V. Mac. parancsnoka, bevégeztette. Talán mert eredetére ő is syriai volt. — Engel, i. m. 247. l.

⁸⁾ M. J. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, i. h. 90. l.

⁹⁾ Neigebaur, i. m. 89: 3. A 147: 165. számu omléken ez olvasható: „C. Jul. Metrobianus. (igy). Col. Zarmiz. Sacerdos Dei.“ — ¹⁰⁾ U. o. 134: 60. — ¹¹⁾ U. o. 93: l. — ¹²⁾ U. o. 135: 62. — ¹³⁾ U. o. 135: 64

- Ael. Julianus. Aug. Col. Apul.¹⁾.
 C. Jul. Valens. Haruspex Col. et Antistes²⁾.
 P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus. EQ. P. Sacerd. Arae
 Aug. Augur et II. Viral. Col. Sarm. Augur Col. Apul.
 Patron. Collegior. Fabr. Centonar. et Nautar. Salinar.
 et Commercior.³⁾.
 P. Aelius. P. F. Fab. Augur. Dec. Mun. Apul.⁴⁾.
 Cocceius Umbrianus. Decur. Augur item pontifex
 civitatis Paralisenis Provinciae Daciae⁵⁾.
 Ulp. Sabin. Arusp. Maximus⁶⁾.
 M. Fulv. Serapus. Augur Aug. Praetorii⁷⁾.
 M. Ulp. Caec. Bassianus. M. Aug. Augustalis Col.
 Nap.⁸⁾.
 M. Cominius. Pontif. et bis QQ. Sarmiz. Metrop. Sacer-
 dos Arae Aug.⁹⁾.
 Q. Vibius Camillus. Aug.(ur) Col. Dac.¹⁰⁾.
 M. Cornelius Primus. Aug. Col.¹¹⁾.
 M. Licinius. II. Vir. Col. Dac. Zarmitz. et Flamen
 Dialis¹²⁾.
 Tib. Cl. Rufus. Dec. Col. et Flam. Mun. Apul.¹³⁾.
 M. Munatius cum Balbino. Quaestionum Causarum-
 que Judex. Flam. Dial. Mun. Col. Apul.¹⁴⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 143: 128. — ²⁾ U. o. 153: 212; 168: 2. — ³⁾ U. o. 161: 269. — ⁴⁾ U. o. 161: 274. — ⁵⁾ U. o. 172: 1.

⁶⁾ Transsilv. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 48.

⁷⁾ Neigebaur, i. m. 205: 36. — ⁸⁾ U. o. 223: 3. — ⁹⁾ U. o. 261: 3; 284: 8; 285: 14. — ¹⁰⁾ U. o. 284: 9.

¹¹⁾ Azon emlék, melyen e római jós neve olvasható, Várhely éjszak-nyugati határán, szántás közben földöztetett fel Dumitru Ardietanu földész-től, s jelenleg ugyanott nemes Tornyai Sámuel úr birtokában van. Betűi oly tiszták s épek, mintha csak most vésettek volna. A mészkö-tőmeg hátsó része nem lévén kisimitva, sejteti, hogy falba volt illesztve.
V. J.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 36: 97; 89: 1. — ¹³⁾ U. o. 132: 44. — ¹⁴⁾ U. o. 133: 54.

P. Ael. Julian. EQ. R. Flam. et II. Viral. Col. Apul. ¹⁾.
Val. Celsus. Flamen Municipii ²⁾.

C. Spedius Hermias. Flam. Col. Sarm. ³⁾.

Ermidius Sigavus ⁴⁾.

VIII. FEJEZET.

A római népszorgalom Erdélyben.

23. §. *Földészet. Kézművek. Ipar. Kereskedés a rómaiak
alatt Erdélyben.*

Róma, állammá alakulása óta, a szabadoknak csak két nemét engedte meg a foglalkodásnak: a földművelést és hadi szolgálatot. A mesterséget űzők nem számíttathattak a polgárok közé. Később, Róma túlfokozott gazdagságának korában, a földművelés ősjelentékéből sokat veszített. A henyélő rüpkők eltölték a főváros utcáit, kiknek iker-jelszavuk volt a kenyér és játék. Fárasztó munkát rabszolgák végeztek. A rómaiak, ha egy tartományt vagy országot elfoglaltak, minden földet és telket birtokukba vettek, s ilyenkor természetesen a senatus biztosai s a megszálló hadtest parancsnoka sem fedkeztek meg önmagokról. Nem csak hogy az egész ország *ager publicus* volt, még adó követeltetett, tizede, ötöde a gabonának. A földészet illetén helyzetében bőven jövedelmező gazdaszat, különösen földművelésről hogy szó sem lehetett, magában érthető. Ehhez járult még Erdélyben, a római nralom korában, a dák nép engesztelhetetlen gyűlölete szívtelen elnyomói irányában, s a szomszéd barbár népek folytonos zaklatásai, meg a földművelésre fordított rabkezek, mik nem engedték, hogy az az áldott föld termő erejéhez mért arányban emelkedhessék.

¹⁾ Negebauer, i. m. 135: 67.— ²⁾ U. o. 201: 8.— ³⁾ U. o. 33: 79.

⁴⁾ Zamolxis, dák isten, papja. — M. J. Ackner, die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, i. h. 90. l.

De hogy ily viszonyok közt is, a római provinciák sorsához képest, a gazdasátnak ezen nagy horderejű ága, Erdélyben legalább tűrhető állapotban volt s a belsükséget fődözte, már Traján egy érme sejténünk engedi, melyen *Ceres*, mint a földészet istennője, s a bőségszarú, Dacia termékenyséjét, különösen pedig gabonafajok művelését jelképezik ¹⁾. Hogy a búza Erdélyben már a római uralom tartama alatt termesztetett, azon korból hozzánk szolgáló nyomok tanúsítják. Ugyanis *Ulpia Trajana* hajdani fekhelyén, *Várhegy* (Gredistye) nagyszerű romjai közt is, nem mélyen a föld felszínétől, valamint a római *Salinae* (Torda) erődjének omladványai alatt szénné vált búza bőven találtatott ²⁾.

A földművelés föltételez baromtenyésztest. Hogy e gazdasági fontos ág, szövetkezve a juhászattal, már tárgyalt időszakunkban a hon lakói által felkaroltatott, ha Erdély földirati fekvése s természeti minősége nem igazolná is, egykorú hiteles emlék teszi kétségtelenné. Az Al-Gyógy vidékén egykor létezett római telep (Hydata) emlékei közt egynek oldalán szőlőtő, másikon pedig pásztor, vagy az erdélyi római emlékeken oly gyakran eléforduló fin-alak, kajmós bottal, szemlélhető, mi általában a pásztorélet, különösen pedig a juhászat díszletére enged következtetnünk ³⁾.

Hogy az erdélyi szőlőművelés virágzó állapotban volt a rómaiak idejében, azt az emléklapok s érmeken megjelenő szőlőfürtök gyaníttatják; hozzájuk néha még lant (lyra) is járul, mi életkedvet, vidámságot látszik jelképezni. Büjti esend áll ott be, hol kenyér, hús, bor — mint az ősmagyar élet jelképei — oltúnak. Hogy e háromnak a római Erdélyben együtt kellett lennie, minden kételyen fölül helyezi az, hogy e szép hazát már a római érmek boldognak (felix) hirdetik ⁴⁾. De

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen. i. h. I. Bd. I. Heft. 88. l.

²⁾ Neigebaur, i. m. 39: 118; 102: 30; 199: 7; 214: 185.

³⁾ Hohenhausen, i. m. 103. l. — Neigebaur, i. m. 107: 10.

⁴⁾ Ackner, die röm. Alterthüm. in Siebenbürg. i. h. 23. l. — Hohenhausen, i. m. 73, 75. ll. — Köleséri, i. m. 13. l.

miként lehetne ott boldog élet, hol még kenyér sincs a háznál? Valamint később (275. Kr. u.) Probus császár alatt Pannoniába, úgy hihetőleg ha nem is legott Traján kormányvéiben, bizonyára az Antoninok korában szállíttattak Erdélybe az első jobb fajtú szőlőveszszők Italia szelíd éghajlata alól. Nyomos okunk van hinni, hogy az Apulum közvetlen szomszédságába eső úgy nevezett Hegyalja (Sárd, Krakó stb.) tűzes és zamatos italai, valamint a Küküllő mellékén s Medgyes vidékén eső halmok borágai kezdetben Itáliából, a római gyarmatosok útján, vették ide származásukat. Hogy nagy mérvben folyt a szőlőmivelés a római korban Erdélynek borairól nevezetes más részében, a Szilágyságban is, erre utalni látszik azon 1797-ben Szilágy-Somlyó határán talált s kétszáz három arany-nehézségű aranyláncz, melyről ékitményekül, a szőlőmivelésben használt eszközök aranyképletei csüngtek alá ¹⁾.

Ott, hol az iparost a társadalom lenézi, s a főhatalom gyámkarjait tőle megvonja, a kézimesterségek csak nehezen bontakozhatnak ki pályájokból. A római kényszerült kilépni a polgári osztályból, ha mesterséghez fogott. Ilyetén helyzetben a kézműiparnak hogy Erdélyben a római uralom alatt észlelhető lendületet nyertek volna a kézimesterségek, gondolni is képtelenség. A dák nép, s vele talán az új haza ege alá költözött római gyarmatosok is, ebbeli életszükségleteit, miként napjainkban, úgy azon korban is, maga a család fődözte. Az épületek s gazdaszat anyagszereinek kiállítása a háznép férfait; a szövés, varrás, mosás pedig a némbereket illette. A katonai helyőrséget s a provincia hivatalnokait hihetőleg a már említett kézműiparos társodák (19. §.) látták el mind kelleleg bútorozott lakokkal, mind ruhaneműekkel. Így valamint az életigények, úgy az ezeknek megfelelő foglalkodások is keskeny körre szorítkoztak. Különben a római bételepülteknek szilárd anyagból összeállított lakaik, a mészégetés, téglák, cserépszindelyek, különféle üveg s cserépedények, érc-szerek va-

¹⁾ Ackner, die römisch. Alterthümer in Siebenbürgen, i. h. 41. l.

lamint szakértelmes építészeket, úgy nem közönséges ügyességtől kézműiparosokat föltételeznek. Ezeken kívül a rézművesség létezésére mutat azon római mivű réz-konyhatál, mely 1845-ben Kézdi-Vásárhely határán, több régi római edényekkel együtt ásatott ki. Egy hosszszűdad mélyedésben a rézmives neve „TALIO. F.” (ecit) olvasható¹⁾. Mily tökélyre emelkedett némely házi-eszközökre nézve a rómaiak műtani ügyessége, az említett régiséggel együtt talált kézdi-vásárhelyi ódon tárgyak mutatják. Ámbár szolgálkezek vagy a nagy világ elől esendes magányba vonult egyszerű családtagnak üzték is nálunk a kézműipart, tőlök a szabályos kezelést, többször mesterfogásokat elvitáznunk nem lehet. Tekintsük csak az egyszerűségökkel meglepő azon veres vagy barna agyagedényeket, melyek arányos idomosságuknál fogva magokra vonják figyelmünket, mily nemesen egyszerű alakító tehetségek kinyomataiként tűnnek fel előttünk! Róma nem csak fegyverével, hódított az szellemerejével is. Nincs is okunk kételkedni, hogy Erdélynek a római uralom alá jutott ösnépe, a hosszszas együtt-lét s gyakori érintkezések folytán, a római szellemmel együtt, az új szállóknak életfoglalkodásait, tehát az okszerűbb földmívelést s némi mesterségeket el ne tanult volna; csak hogy mindez az átvevők kezei közt is megtartotta saját római jellegét. Innét van, hogy semmi dák emlék nem juthatott korunkra saját jellegével Erdély római korszakából. Mindaz, a mit az idők pusztító viharai megkiméltek, római jelmezben jelen meg.

Ha tekintetbe vesszük a földmívelés és ipartüzlet vázolt állapotját, Erdély kereskedése sem birhatott jelentéssel a római uralom idején. A foglalási hadjáratok alatt a hon lakóinak legéletrevalóbb része a védesatákban elhullott, más része a dák ügy elbukása után az öshazából kiköltözött; munkás kezekben tehát érezhető volt a hiány. A szomszéd népekkel szövetkezett menekültek is többször nyugtalanították a rómaiak erdélyi új birtokát. Ily viszonyok közt sem a földmívelésre tá-

¹⁾ Magyar Akadém. Értesítő. IV. Év. VI. sz.

maszkodó kézmivesség, sem a kettőből táplálkozó kereskedés erős lábra nem kaphatott. Említettük ugyan (10. §.), hogy a belkereskedést Daciában azáltal élénkitette M. Aurelius, hogy az új provincia határain belül a vándor-jászoknak megengedte a kereskedést a roxolánokkal, de azon kikötéssel, hogy minden ily esetben a tartományi helytartóhoz folyamodjanak engedélyért. Hogy ez egyetlen embernek kényétől függő kereskedelem nem nagy lökést adhatott a forgalomnak, eléggé érthető. Ennek daczára ez idétt hogy folyt mégis némi kereskedés Erdélyben, s azt a Maros és Olt folyókon megélénkült vízi közlekedés érezhetőleg előmozdította, egykorú emlék után sejthetjük, melyen P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus úgy említettik, mint — egyebek közt — a hajósoknak, tehát a hajókázat védnöke (Patronus) ¹⁾. Birunk Erdély római korszakából egy fogadalmi oltárt, melyet a hajdani *Apulum* kalmárai vagy is az ott tartózkodott üzérek (negotiatores) emeltek Crassus Macrobius nevű védnöküknek ²⁾. A kiható kereskedést illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Dacia és Moesia közt volt némi kereskedelmi viszony ³⁾. Az Al-Duna említett két tartománya közt élénk forgalmat idézett elé Traján világhírű köhidja, mely valamint a déli részek útvonalainak találkozási, úgy a nevezett provinciák érintkezési pontjává lön egyszersmind. A dákok más irányban alig üztek a rómaiak alatt kereskedést, de nem is üzhettek. Erről meggyőz bennünket országuk földirati fekvése. Erdélyből legnépesebb közlekedési vonal lehetett a Vaskapu hegyszoroson át a Dunához, honnét a birodalmi főváros (Róma) felé irányult a mozgalom. Erdély gazdag érzebányaiból a nyemrény (arany, ezüst és talán vas) mind ezen úton szállítottott a büszke világvárosba.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 161: 269.

²⁾ Neigebaur, i. m. 137: 75.

³⁾ Conrad. Mannert, i. m. 51. l.

24. §: Az erdélyi bányáipar általában, a rómaiak alatt.

Erdély a császárság korában, másfél századon túl volt Rómának Kaliforniája. Gazdag aranyereit már Herodot emlégeti ¹⁾. Midőn Róma a két Moesiában megvetette lábát, könnyen értesülhetett annak kifogyhatatlan nemes érczelepeiről. A dákoktól több ízben szenvedett kudarczon s Traján nagyjelentékű hadi-tervein kívül, a kincsvágy, az ismert római „auri sacra fames” képezhette az egyik fő titkos rügőt Erdély meghódításában.

Csak annak, ki Erdély régi bányamivelésének nyomait szemlélte, lehet kellő fogalma, minő mérvben, s mekkora erőfeszítés és kitartással üzték ott a rómaiak a bányászatot. Dacia meghódításakor legott a bányatelepekre esett a rómaiak kincsovár figyelme. Mirenézve ellesték a tartomány öslakosainak vívmányait, s birtokukba ejtván, a munkát tovább folytattatták. Legalább ezt bizonyítják azon jelek, melyek Erdély határ-hegylánczának déli alján, közel a Veres-torony-szoroshoz, észlelhetők, hol ősrégi bányamivelési nyomokat tüntet fel az érczhegybe vésett néhány alag (Stollen), melyekben bányász-eszközök, néhány római érem s egy bánya-méceses találatott. A zagyla (Gneis), csillám s tülökesilla-palából álló sziklatömeg rézkovandot (Kupferkies) s nem ritkán nemesb fémeket is tartalmaz.

A római bányamivelés Erdélyben egész nagyszerűségében a Veresputak felett emelkedő meredek sziklabérczen, mely Vár (Cetatea mare és mica, nagy és kis vár) néven ismeretes, mutatkozik. E névvel helyesen tisztelte őt meg a tapintatos bányász nép; mert kívül-belül kerek vár alakja van, hová az északi oldalon csak egyetlen nyílás vezet. Ha a vulkánszerű

¹⁾ Hist. IV, 10 s. köv. — Legelső történelmi tudósítása a mi kedves Erdélyünkéről, hol a történettudomány ösatyja annak fő folyamát, a Marost (Maris) s pompaszerető partlakóit, a kemény Agathyrsokat érinti, aranybőségével együtt, melylyel azok magokat ékesítették, s a harcias szomszéd népek irigységét magokra vonták.

töbör (crater) keretéhez lépett a természetbarát, s a tarkalékos sziklatömegekre vetette tekintetét, a meglepetéskor bámulat szállja meg egész valóját. Nem csekélyebb rémület s borzadály izgatja, midőn annak belsejébe bocsátkozik. Minden érzés-szerveit rendkívüli rezgésbe hozza a fellobbanó löpor göztömege, s a minden oldalról kinyúló s át meg átlukgatott szikladarabok, melyeknek beszakadással fenyegető falai viszhangozzák a teherhordó lovak lábdobogásait, s még inkább a feneketlen mélységnek ásító torkolata, mely benyeléssel fenyegeti a közelgőt, mialatt nedves-hűs lég legyintgeti, s a bányászszerszámok tompa csattogásai, meg-megszakítva löpor-lobbanásoktól, hatják meg hallszervét. Rebegés nélkül nem nézhetni itt a vakmerő bányászt a szédítő meredeken, miként mász egyik szádától (Mundloch) a másikhöz, gyakran meg sem erősített lábtón, vagy egy csak amúgy oda vetett meghornyolt gerendán, csüngve a levegőben, hogy üreget véssen a sziklafalba s löporral szétrobbantsa azt.

A római bányamivelést könnyű a mostanitól megkülönböztetni. A rómaiak ugyanis a szádát általában szilárd kőzetbe vésték, hogy száraz falak alakuljanak, s az egész ívalakkal birt. Hogy ezen őserű munkálatok igen régi, még az ősdák uralom korából valók, de már némi érintkezéssel a római időszak ilyenmű kísérleteivel, kétségtelenné teszik a majd mindennütt észlelhető nyomai a tüzzel való bányászatnak, valamint a közel eső vidéken gyakran talált ó római bányamécsesek, műszerek, házieszközök, ékszerneműek, feliratok, edények, hamvvedrek stb. De minden kétely fölé helyezi a rómaiaknak az őshajdanban nagy szorgalommal itt üzött bányászatát a Libellus Aurarius¹⁾, mely viaszlapjain teljes hiteli római értesítést nyújt némi dolgokról, melyek a bányászat körébe

¹⁾ Libellus Aurarius sive tabulæ ceratæ et antiquissimæ et unicæ Romanæ cet. quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joannes Ferdinandus Massman. Lipsiæ 1840. — Dr. Érdy János, Erdélyben talált viaszos lapok. Pest. 1856. — V. ö. Jerney János értekez. Tudománytár. Új folyam. VI-d év. 1842. 291 s köv. ll.

tartoztak. Közelebb, 1855-ben is, Verespatakon egy újabb arany-fekvet (Goldlager) megnyitási kísérleténél, midőn az alag tovább hajtatnék a hegy beljébe, véletlenül egy római alagra bukkantak, melyet, úgy látszik, valamely vadnép ellenséges berohanásakor szándékosan és sietve hagytak oda; mert a száda oly ügyesen volt fatörzsekkel elrekesztve, hogy felismerni lehetetlen vala. A még ép, de kénrakodványos törzsek elmozdítása után, a talajon néhány tuezat viasztábla találtatott. Kétségkívül ez okmányokkal egykor jogukat akarták a rómaiak azon alaghoz érvényesíteni: mi azonban nem történhetett meg. Meglepő volt a bányasziklába vágott tűzhelyen talált hamu és szén. Az írás jellege egyez Massmann példányaával, mi ennek hitelessége mellett bizonyít.

A rómaiak által Erdélyben üzött bányászatra nézve érdekes még azon fogásuk, mely a sóaknák művelésében, különösen Maros-Ujvárratt nyilatkozott, hol a mai módtól egészen különbözőleg, kémlemunkát (Aufdekarbeit) folytattak, s az aknákat lejtékesen (abschüssig) ásták be néhány ölnyire. Ez volt a római sóakna-művelésnek alapja.

Az arany s ezüst-tartalmú ércz és ólombányákban Radnán ősrégi alagok léteznek, melyek löpor alkalmazása nélkül, egyedül ütük (Schlägel) s vas-szerszámokkal műveltettek. Igaz ugyan, hogy itt a XIII-d. században német gyarmatosok bányáskodtak; de hogy azelőtt már egy egész évezreddel ott római bányaművelés létezett, mutatják a római bányakezelés azon beosztásai, melyek az akkori bányaművelésben rendesen szokásban voltak, s a rómaiak által megszállott más bányahelyeken is, pl. Selmeczen, felismerhetők.

Különféle bányász hivatalnokok neveit tartották fenn a római emlékek, mint fogadalmi oltárok, sírkövek, ravatalok s nagy téglák. Az erdélyi bányászat főigazgatója (procurator), hasonlólag a mi néhai országos kincstárnokunkhoz, legott Erdélynek, mint római provinciának, Traján által intézett szervezése után, nagy tekintéllyel bírt, s közülük időfolytán több, mint a császári örhadak főnöke, a császári legfőbb államfokozatra szolgáló

sorban állott. Pertinax, mielőtt római császárrá kiáltatott volna, Daciában, különböző időkben, tekintélyes hivatalok élén állott: Marc. Ulpius fő bányaigazgató pedig ¹⁾ később Dacia császári helytartója lett ²⁾. Megesett néha, hogy a két tartományi főtisztviség (helytartóság s bányaigazgatóság) egy személyben összpontosult, miként ezt mindjárt eleinte Scaurianus és Axius Aelianusnál látjuk, amazzt még Traján küldvén legelőször *propraetor*-képen Erdély kormányzására. A fő bányaigazgató segédei voltak a *sub-procuratorok* és az ezek alatt állott tisztek (*decuriók*). Hogy a tiszti személyzet nagy lehetett, mind a hely roppant távolsága, mind pedig a bányamunkások tetemes száma bizonyítja. A bányamivelést részint fogadott munkások, részint e terhes munkára ítélt bűnözők üzték. A bányásztelepeken, hogy kellő rend tartassék, s az állam legfontosb jövedéke minden tekintetben biztosítva, valamint a bányamunkákra ítélt feigyeenczek féken tartva legyenek ³⁾, katonai helyőrség állott készen rendelkezésre. E bányásztelepektől nem messze eső *Apulum*ban is jelentékeny haderő állomásozott ⁴⁾.

Traján volt, tudunkra, első, ki bánya-egyletet (*Collegium Aurarium*) szervezett. Erdélyben lelt emléklapok ezen kívül még emlékeznek kézmivesek társodájáról is ⁵⁾. Különbözött ez amattól, melylyel más tartományokban össze volt kapcsolva. E társoda kéznél-lételét szükségelte a bányászathoz megkívántató eszközök nagy száma, melyeket eléállítani annak köréhez tartozott. A társoda élén — miként fölebb (19. §.) láttuk — egy védnök (*patronus*) állott, míg a bánya-egyletnél a császári fő-bányaigazgató (*procurator*) elnökölt.

Hihetetlen mennyiségű nemes éreznek kellett Erdélyből Rómába kivándorolnia ⁶⁾, ha elgondoljuk, hogy a nagy mérvben

¹⁾ Neigebaur, i. m. 171: 1. — ²⁾ U. o. 192: 2.

³⁾ Samuel Köleséri, *Auraria Romano-Dacica*. 17. l.

⁴⁾ Egy ily őrhad parancsnoka volt C. Clodius is. Köleséri, i. h.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Ackner, *die antiken Münzen Siebenbürg*. Archiv stb. 1845. I. Bd. III. Heft. 90. l.

folyt bányamunkák jövedékein kívül, a lakosokra vetett aranyadók is nagy szigorral hajtottak fel. Innét érthetjük csak, miért fordulnak elé nálunk Erdélyben a régi római emlékeken a *coactores auri lustralis, exactores, quaestores, proquaestores* és érmeiken egyszersmind. Ide járul még, hogy valamint napjainkban, úgy a római uralom idején is, nagyban folyt a bányahelyiségeken az arany-beváltás, mi a bányajövedelem legnagyobb részét alkotta. Ezen aranyváltók (aurileguli) hajdani létezése mellett tanúskodik egy, Abrudbánya határán közelebb kiásvott római emlékkő, melyen *Leguli Auraria* fordul elé ¹⁾.

25. §. *A rómaiak sóaknái Erdélyben.*

Az élet ezen egyik nélkülözhetlen kelléke hamar útalta mindenütt a népeket annak kutatására. Kis helyen oly mennyiségben sehol sem létezik a földkerekségen e legbecsesb adománya a természetnek, mint Erdélyben; hol nem ritka eset, hogy a szántóvető ekéje sóréteget horzsol, s a bérczi patak medre sórétegből áll, kopár sósziklák csillognak a verőfényen, s egész sóhalmokon dül a rohanó zápor. A római bétéleplők hamar észlelték a természet e bőkezűségét, s igyekeztek is azt életszükségőkre felhasználni, miként ezt aknázsztatuk nyomai kétségtelenné teszik.

A mai Torda a hajdani római *Salinae* egy részét magában foglalja. A két név azonosságát mind Ptolemaeus, mind a Peutinger-abrosz kétségen kívül helyezi, valamint az ide szolgált köburkolatu római út is, úgy a régi erőd maradványai, melynek nagyszerű kőkapuzata, Minerva óriásszobrával s Medusa-paizsával — Bethlen Farkas derék történészünk, mint szemtanú, állítása szerint — még a XVII-d század másod felében épességben állott. De dönthetlen érvül szolgálnak e tekintetben azon sóaknák, melyek ma ugyan vízzel telvék, de a rómaiak alatt jegecztiszta sóval látták el Erdély lakóit.

¹⁾ Ackner, römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. für Erf. und Erhalt. der Baudenkm. I. Bd. 17. l.

A Székely-Földvárnál egykor létezett római erőddel szembe, délre, mintegy órai távolban, a Maros folyam balpartján fekszik Maros-Ujvár, Erdély legjövödelmezőbb sotelepeinek egyike, hol nyomai vannak a hajdani római sóaknászatnak, minők: régi bányász-eszközök, s egy római téglából készített ódon boltozat, és egy czifra ormóju emlékkő, melynek lapján lant s szőlőfürtök szemlélhetők, de felirata, öt betű hián, ma már többé nem olvasható; valamint különféle edények, hamvredrek stb. gyakran fordulnak elő.

Igen hihető, ámbár régi nyomok nem tanusítják, hogy a Szász-Régentől fölfelé egy órányira létező sotelepek és sósforrásokra is kiterjeszték a rómaik figyelmeket; mit a mellettök elvonuló római útból is sejthetünk. Hisz köztudat szerint az itt eső Sajó völgye sórétegekben hihetetlen gazdag (Sófálva, Bilak) úgy, hogy a folyó nem egy helyütt lejt alá tömör só medren, s aszálykor a mosott partok néhutt sófalakként tűnnek fel; s ez okból a provinciák kincseit derekasan kiaknázni nem csak hajlandó, de ügyesen is értő rómaiak telepítvényeiket helyes számításal a Sajó völgy leghasználhatóbb határaiig elöltötték, hogy e részen is összességük Erdély délszaki vidékein létezett gyarmataikkal ¹⁾. Ez lehet legfontosb oka annak, miért találunk Dacia ezen félreeső részében is római utak maradványira.

Az alsó-ilosvai római telep léalapja helyesen kereshető az alsó-ilosvai s csicsó-keresztúri határon létező kősó-rétegek nagy mérvbeni kizsáknányolhatásában, mint ezt területi kétségtelen jelek igazolják; mert az ide, alaposan gyaníthatólag sóbányászat érdekében, helyezett római táborállás és gyarmat a művelés alá vett sóaknák tözsomszédságában, az erődtől alig lőtávlatra vala építve; mint ezt a fenlévő erődromoknak a rómaiak által művelt sóaknák helyén ma létező tavaktól való esékély távolsága igazolja is ²⁾.

¹⁾ Torma Károly, i. h. 30. l.

²⁾ U. o.

Belső-Szolnok-megyében, Szészarmától félórányi távolságra fekvő Középfalván, a rómaiaknak nagy mérvben üzött sóaknászata szembetünő nyomokra útál.

Választottól másfél mérföldnyire a Kis-Szamoson túl fekszik Szék mezőváros sóaknáival, melyek jelenleg nem műveltetnek; de hogy hajdan, a római uralom idejében, művelés alatt voltak, világos nyomok bizonyítják.

Kolozsvártól keletnek három órányira esik Kolos mezőváros, termékeny sóaknákkal, s az ősrégi aknaművelésnek könnyen felismerhető nyomaival.

26. §. *Római ércbányák Erdélyben.*

A vasérc, mint leghasználatosb a közéletben, hogy a rómaiak által is nyomoztatott Erdély területén, csalhatlan nyomok teszik kétségtelenné. Ugyanis Gyalárnál vashányászat s beomlott ősrégi vaskő-gödrök nyomai észlelhetők, melyeknek megnyitásokor bennök ember s ló-csontvázak, római érmek s bányavésők találtattak. Várfalvától Toroczko felé, jobban ez utóbbihoz közelítőleg, tartalmas vashányák vannak, melyek közül néhány még a rómaiaktól műveltetett, miként ezt azoknak világos nyomai bizonyítják. Az itteni bányák egyikében viasztáblák s egy triptychon¹⁾ találtatott, mely utóbbi, Dr. Massmann nyilatkozata szerint, görög eredetű. Nem messze Várhegy (Gredistye) helysénél (l. főlebb, 18. §.) régi (hihetőleg római) vasolvasztónak maradványai tűnnek a vizsgáló szemébe²⁾.

Nem kevesebb gondot fordítottak a rómaiak Erdélyben a nemes ércz-telepek nyomozása s művelésére. Így Nagy-Ág, mely 1747 óta műveltetik a nemes érczek gazdag erei miatt,

¹⁾ A triptychonok s viasztáblákról szakavatott alaposzággal értekezik Finály Henrik Lajos ily című értekezésében: „Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ősrómai folyóírás.“ Olv. Az Erdélyi Muz.-Egyl. Évkönyv. I. köt. 1859—1861. 4r. 75—88. II.

²⁾ Neugebauer, i. m. 97: 10.

honnét nevét is nyerte, hajdan római bányahely volt, vagy legalább már azon időtt műveltetett, midőn a löpor alkalmazása még nem ismertetett. Mióta a félbehagyott alagok véletlenül felfödöztettek volna, azoknak gazdag eredménnyel biztató művelése újra megindult. Hajdan az alagok tűz alkalmazása által műveltettek, melyeknek fenekén sok törmelék, zúzrész és romszirt észlelhető, mi egyszersmind aczél s vaseszközök használatára út. Az alagokból egyes telérek (Gänge) tiz-tizenkét öl hosszúság s alig három láb magasak nyíltak, de oly keskenyek, hogy a bányász csak négy-kézláb mászva dolgozhatott, s munkája után farral kellett odújából szabadúlnia, miután megfordúlnia a szűk tér miatt lehetetlen volt.

Hasonló bányaművelési mód észlelhető ha nem régiebb, úgy bizonyosan a római korból, a Kajanel patak mellett Boiczánál, valamint a Körös mellékén Rudán, Brádon, Czebén és Körösbányán, melyeknek alagaiban régi római vésők találtattak, sőt Rudán, a római bányászat nyomain kívül, egy vasból öntött négy láb magas és két láb átmérőjű kétfülkés mozsár is.

Oláhpiaánnál, honnét egy aranyhordó patak szalad alá, s hol Erdélynek jelenleg is egyik legjelesebb aranymosása van, a rómaiak aranymosó művei tűnnek fel, azonkívül alabárdok (Streitaxte), lánshahegyek, korsók, téglák, kisebb házi-edények, ezüstérmek *Apollonia*, *Dyrrhachium*, *Thasos*, *Maronea* feliratokkal, s még ékszerek, s egy igen szép mellű stb. Ezenfölül a vidékben mutatkozó halmok s mélyedések mind az egykori római aknákból kizsákmányolt gorczokra (terméksalak halmaza, Halde) utalnak.

Mintegy fél-mérföldnyire Zalatna alatt, Petrosány közelében, virágzott hajdan egy népes város. Számos maradványok a római korba szolgálnak vissza. Még 1717-ben alapfalak s egész római épületsorok voltak láthatók. Petresán és Zalatna közt egy hegylejtőnél, az Ompoly (Ampulus) balpartján, alapépület-részek födöztetnek fel. Hajdan jelentékeny bányahely lehetett, melyet a nagy idők viharai eltemettek.

Zalatna (Alburnum minus v. Auraria parva s. minor) és Abrudbánya (Alburnum majus v. Auraria magna s. major) egymástól három mérföldnyi távolban, körvidékükkel alkotják Erdély Kaliforniáját. Az ó korban röviden *Auraria* (Aranybánya) néven voltak ismeretesek, miként számos római emlékek bizonyítják. Az innét egy órányira északkeleti irányban fekvő Verespatak e tekintetben különösen nevezetes, mely hogy már az ó korban, kivált a rómaiak alatt, nagy mérvben műveltetett, bámulásra ragadó nyomok bizonyítják. Mint e bányavidék kiegészítő részei, Buesum és Kerpenyes is, már a római korban mint bányahelyek ismeretesek voltak, s miként az előbbieket, úgy ezek is szorgalmasan műveltettek.

Verespataktól fel, északkeletnek, az Aranyos jobb partján, nagy hegyek és sűrű rengetegek közt fekszik Offenbánya. Az arany s ezüstön kívül itt jön napfényre az európai hírv hasábos dárdany (prismatoidischer Antimonglanz). A bányatisztek még sok nyomait mutatják a római bányaművelésnek, mint ásó-kapákat, feszítő vasrudakat, ütöket, ásók s vésőket stb. és mécseket égett agyagból. Két aknában láthatók még a római alagok, s a sziklafalakon *D.* betű gyakran ismételtet bevésvé. Ezeken kívül még világos nyomai láthatók a római aranymosásnak. Felismerhető ez az Aranyos mindkét partján észlelhető dombok s mélyedéseken, melyek Lupsán, Bisztrán, Topánfalván, Vidrán stb keresztül a Bihar havas aljáig húzódnak.

27. §. Pénzverde Erdélyben a rómaiak alatt.

Ha dönthetlen történelmi érvekkel nem lehet is sarkigazság érvényére emelni azt, hogy Erdélyben a római gyarmatok általában, vagy közülük csak egyetlenegy is pénzverdével birt, ámbar Róma uralkodói pénzverhetési joggal az első rangú gyarmatokat el szokták látni; sőt más részről történelmi valóságként tűnik fel, hogy az erdélyi arany s ezüst-termelék Macedoniába szállíttatott s Thessalonica helytartójának (praefectus) kézbesítettven, ez azt folyó pénzzé verette s a birodalom köz-

szükségeire fordította ¹⁾: mindazonáltal anynyi mégis kétségbevonhatlan tényekből kiderül, hogy e tartomány területén lakott valamely barbár nép csakugyan volt némi pénzverdének birtokában.

Feltűnő ugyanis Erdély, mint a Gordianus-fele aranyok lelhelye, melyek vésetök, bélyegök s feliratuk betűjelmére nézve durván-ügyetlen kézre mutatnak. E mellett Gordianus fejének feltüntetése fénykoronával szokatlan is, mi az aranyérmeken nem szokott előfordulni, s azok súlya, mely sem ezen császár, sem pedig ezen időszak többi aranyérmeinek súlyával nem egyez meg. Minden oda mutat, hogy ezen érem aligha veretett római provinciában, annál kevesbbé Rómában, hanem valószínűleg valamely szomszéd idegen nép készítménye, mely sem a szép törvényére nem volt tekintettel, sem a római pénzügy szabályait nem ismerte, s még csak nem is észlelhette. Köztudomású tény, hogy Caracalla idejében a góthok a római provinciákba ütöttek ²⁾; hogy a carpok Pupienus és Balbinus rövid kormányidejükben a moesiaiakkal csatáztak, a scythák pedig az Al-Duna torkolatánál feküdt Istrust feldúlták ³⁾; s hogy a Thracián keresztül Keletre vonuló Gordianus az alánokkal csatázott ⁴⁾: hihető tehát, hogy a viszonyok szigora által kényszerített ezen népeknek akkor, az eléjük terjesztett békefeltételeknél fogva, némi földbirtokok adattak ⁵⁾, s hogy e végett möghódolásuk s függésök jeléül ugyanazon népek a fénykoronás császárfejet aranyérmeiken kinyomatták. E véleményt támogatja s mintegy bizonyosságra emeli az, hogy ez éremfaj csak a hajdani Daciában, hol azon néptörzsek kalandoztak, s különösen annak azon részében, mely a mai Erdélyt alkotja,

¹⁾ Jo. Christian. Engel, commentat. de expeditionib. Trajan. ad Danub. Vindobonae, 1794. 8-o. 255. l.

²⁾ Ael. Spartian. in Caracall. cap. 10.

³⁾ Jul. Capitolin. cap. 16.

⁴⁾ Jul. Capitolin. Capp. 26, 34.

⁵⁾ Valamint már előbb is Marc. Aurelius alatt. Dio Cass. LXXI, 19.

találattatik. Azért látható ez oly bőségben mind a bécsi császári kinestárban, mind a nagy-szebeni Bruckenthal-féle gyűjteményben; megrendelésök s vételök pedig, a lelhely közvetlenségénél fogva könnyű s kényelmes. Ugyanezt mondhatjuk az idősbik M. Jul. Philippus és Sponsianusnak Erdélyben gyakran mutatkozó érmeikről ¹⁾.

Ugyanis, midőn idősbik Philippus császár Róma építésének évezredes ünnepélyét tartaná, a dákok e kedvező alkalmat megragadva, Philippus iránti benső hálájok kifejezésére, hogy Daciát a carpok nyugtalanításaitól megszabadította, új időszakot kezdtek számlálni; s ez újabb időszak évszámait az ezen provinciában vert érmekre is föltették. Ackner hűsz ilyenén szerfölött érdekes érmet sorol el ²⁾. Semmi kétséget sem szenved, hogy ezek Daciában verettek; tehát pénzverdének is kellett itt léteznie, habár a helyet, hol s a népet, mely jogosultsággal birt, bajos meghatározni. Hogy a leigázott dák nép kezébe aligha ment át, ha csak rövid időre is, e jog gyakorlata, sejtentünk engedi annak fenségi hatalmat illető jelentéke. Birhatta s kezelhette azt maga Erdély római helytartósága, s ez azután a dák nép hála s kegyeletnyilatkozatának útát engedhetett. Hogy e pénzverde s kezelésének római kézen kellett lennie, bizonyítja e nemben azon egyetlen fenmaradt emlék, melyet C. Curtiusnak, mint pénzverde tisztnek (III. Viro A. A. A. F. F. azaz: Triumviro, Auro, Argento, Aeri, Flando, Feriundo) az Ulpia Trajana gyarmat emelt ³⁾. Ezen egyet-

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen Siebenbürg. i. h. 319—321. és 328—331. II.

²⁾ Ackner, die Antiken Münzen Siebenbürg. i. h. 322—326. II.

³⁾ Neugebauer, i. m. 23: 17. — V. ö. Sam. Köleséri, i. m. 122, 123, 133. II.

C. CVRTIO C. F.
 POLLIA RVFIN.
 TRIBVNO LATICLA.
 LEG. XIII. GEM. III. VIRO.
 A. A. A. F. F.
 COL. VLP. TRAIAN.
 DACIC. SARMITZ.

lenegy ily nemű emlék után is szabad sejtetünk, hogy az erdélyi tetemes érczkészlet része ha Macedoniába szállíttatott is, de más része a provinciában veretethetett, ha nem külön erdélyi béléggel is, forgalmi pénzzé, s egy ilyen erdélyi pénzverde mellett működhetett C. Curtius, és pedig magában Ulpia Trajánában, mint tartományi fővárosban s a provincia két főtisztjének székhelyén.

A főlebb említett érmek sorában az utolsó helyen felhoyzott „IMP. SPONSIANI. C. AUG.“ felirattal igen érdekesnek látszik. A történclem, tudtunkra, Sponsianus imperatort nem említ. Ezenkívül a vésmű ügyetlen kézre mutat. Súlya pedig sokkal túlhaladja a közönséges császári érmeket. A felirat s bélégy C. Minucius Augurinus denárai másolataként mutatkozik. Mindebből azt kell következtetnünk, hogy ezen érem nem származhatik rómainól, ki a római trónt bitorolta s a legfőbb állam-méltóságot negédlette; különben pénzét is a szokott mód s használt bélégy szerint verette volna, miként ezt a bitorlók s ellenesászároknál rendesen látjuk, s nem kell vala háromszáz éves érmet utánnyomatnia a respublica korából. Fegyelemre méltó, hogy ezek s hasonló érmek csak azon földterületen találtnak, meddig a hajdani Dacia terjedett; honnét hasztalan keressük ezeket idegen éremtárakban; csak az osztrák birodalom területén belül, név szerint Bécs, Nagy-Szeben s talán most már Kolozsvártt is az Erdélyi Muzeum-Egylet becses éremtárában láthatók ezek.

28. §. *Római bányaigazgatók Erdélyben.*

A provincia császári helytartója, s a Leg. XIII. Gemina főnöke után, ki egyszersmind Erdély római fő hadparancsnoka volt, rangfokozatilag az erdélyi fő bányaigazgató, mint császári tartományi kincstárnok, következett. Hiteles emlékekben nem leltük többnek nevét tizennégynél. Okát abban véljük rejleni, hogy többször a császári helytartóság s fő-bányaigazgatóság élén ugyanazon államtiszt működött, vagyis a két főrangú hi-

vatal egy személyiség által képviseltetett. Neveit a tizennégynek, hogy munkánk e részben se szenvedjen hiányt, ide iktatjuk.

Q. Axius Aelianus ¹⁾).

M. Ulpius. Procurator Aurariarum ²⁾).

T. Aur. Diocles ³⁾).

C. Aurelius Attilianus ⁴⁾).

C. Sempronius Urbanus ⁵⁾).

P. Macr. Macr. (Publius Macrianus Macrinus) ⁶⁾).

L. Calpurnius ⁷⁾).

Arianus. Aug. Lib. Sub-Proc. Aurar. ⁸⁾).

Q. Lusius Sabinianus ⁹⁾).

M. Scaurianus ¹⁰⁾).

Neptunius ¹¹⁾).

Hermi(n)us ¹²⁾).

Romanus ¹³⁾).

Valerius Slonus ¹⁴⁾).

29. §. Római érmek lelhelyei Erdélyben.

Erdélyben a római uralom alatt folytatott bányaipar elbeszélése s a pénzverdéről adott rajzunk után emlékeznünk kell, ha csak mintegy érintőleg is, a régi római érmek erdélyi lelhelyeiről; nem mintha a szórványosan kisebb mennyiségben előforduló érmekből arra akarnánk következtetést vonni

¹⁾ Ackner, römisch. Alterthüm. in Siebenbürgen. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. für Erf. u. Erhalt. der Baudenkmale. I. Bd. 1856. 16: 9. — Neigebaur, i. m. 286: 17.

²⁾ Ackner, i. h. — Neigebaur, i. m. 171: 1. — Köleséri, i. m. 21. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 173: 3. — Köleséri, i. m. 20. l.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 224: 4. — ⁵⁾ U. o. 260: 1; 263: 8. — ⁶⁾ U. o. 284: 10. — Köleséri, i. m. 21. l. — Ackner, i. h. 16. l.

⁷⁾ Köleséri, i. m. 15. l.

⁸⁾ Köleséri, i. m. 22. l.

⁹⁾ Ackner, i. h. 15, 16. ll. — Köleséri, i. m. 21, 22. ll. — ¹⁰⁾ U. o. —

¹¹⁾ U. o. — ¹²⁾ U. o. — ¹³⁾ U. o. — ¹⁴⁾ U. o.

csalhatatlanul, hogy azon tájon hajdan telepítvény létezett: de, ha azok szokatlan menyynyiségben, főleg ősrégi épületromok maradványai alatt találtatnak, egyik nyomos érvül s biztos újmutatásul tekinthetők arra, hogy azon téren egykor nem jelentéktelen gyarmat élhetett megtelepülve. Nem tagadjuk, hogy egyes helyek vagy vidékekre, a telepítvényeken kívül, más útakon is, mint esatározó hadsereg, lakhelyeikből kiriasztott családok stb. által juthattak; de általában minden e nemű találmányról ezt állítani, a történelmi alapot elhagyó merész állítás. Egyebaránt bármely oldalról tekintsük a kérdés alatti tárgyat, anynyi kétségbevonhatatlanul igaz, hogy a római érmek erdélyi lelhelyei már csak azon egyetlen szempontból is figyelemünkre érdemesek, mert nyomait tüntetik fel azok Erdélyben a rómaiak hajdani életének, s mint ilyenek a pályakérdés fejtegetésének folyamán szó nélkül nem maradhattak.

Erdélyben nagyobb menyynyiségű római érmekeket a következő helyek mutatnak fel: Torda, melynek terén hogy hajdan római gyarmat létezett, az ott lelt nagyszámú római érmek tanúsítják. Csak maga a hallhatatlan nevű Kemény József gróf gerendi gyűjteményében Tordáról száz tizenegy consuli s nyolczszáz ötvenegy császári érmet birt ¹⁾. A Székely-Udvarhelytől egy órányira, a Nagy-Küküllő jobb partján eső Tibód helységben, 1855-ben, a császárság korából nyolczszáz darab régi római érem találtatott ²⁾. Szászvárostól kissé délkeletnek tartva, Uj-Sebeshelytől mintegy mérföldnyire lefelé, de éjszaki irányban, több mint ötszáz darab ezüstérem jött napfényre, köztük sok a consuloktól s majd minden császártól Trajánig, kinek érmein a *Dacicus* tiszteletczím még nem jelen meg; tehát Erdély meghódítása előtt kerülhettek ide. A nagyobb szám Vespasián, Titus és Domitián érmeiből való ³⁾. Firtos-Vár-alja határán, különösen a bodoki hegyvonalokon, épületek nyomai láthatók, s egy régi zárdá közelében a római korból

¹⁾ Neigebaur, i. m. 218—221. ll.

²⁾ Ackner, i. h. 20: 5. — ³⁾ U. o. 12.

való érmek, különösen aranyérem háromszáz darabon fölül találtatott Aurelián császár idejéből (270—274. Kr. u.). Alsó-Ilosvánál is nagy mennyiségben jönnek elő római érmek, főleg Traján, Severus, Commodus, Gordianus, Decius stb. korából¹⁾. A császári korszakból származó külön fajta római érmek lelhelyei még Erdélyben Rus helység s a Kis-Kalántól délnek eső Szent-György falú, a Nagy- és Kis-Ápold közti tér, Segesvárnál, a Küküllő balpartján eső magaslat (Burgstadel), s az ezen alúl eső Tóbiás falú, Maros-Ujvár, Szász-Régen, Bongárd és Szent-Erzsébet, a Kis-Sinktől félóránnyira eső régi római erőd területe, Fogaras és a tőle nyugatra egy mérföldnyi távolban Sáros nevű helység, Szász-Ugra, és Bethlen vidéke.

Ezüst, arany s réz-érmek nagyobb mennyiségben találtak Kis-Selyk és Csicsó-Holdvilágon, a rómaiak mellett görög veretűek is; Földvár és Mártonhegye közt, a Köhalomhoz közel eső Garád nevű helység határán római érmek ezüst s korinthusi érczből, Köhalom és Bene környékén, úgy szintén Alsó-Ilosva és Csicsó-Keresztúr közt arany, ezüst és rézérmek. — Mikháza közelében római rézérmek, Fenyőfalva megett pedig, a kis félóránnyi távolban lévő római temető sírjaiban, római és görög érc s bronzérmek, valamint Oltszemnél hasonlók földözttettek fel a császárok idejéből; Kis-Besztercze és Kusmánál ezüst és bronzérmek gyakoriak Erdély földjén a római uralom korából.

30. §. *Erdélyi kőbányák nyomai a rómaiak korából.*

Az építészet és szobrászat tekintetéből különös figyelmet igényelnek a kőbányák. A rómaiak e nemű alkotásait az általuk úgy nevezett barbárokéi felett már az ó korban szilárd-ság jellemzé. A köz s magán épületek s főleg ezeknek építményei, az oszlopok, továbbá a szobrok s mindennemű emlékek különböző sziklafajokat kívántak. Az erdélyi gyarmatosí-

¹⁾ Neigebaur, i. m 238: 25.

tásnak legott első időszakában egyik különös gondjuk volt a rómaiaknak, hogy építkezési céljaikra alkalmas szilárd anyagokat nyerjenek, mikben Erdélynek majd minden része szembetűnőleg gazdag. Korán utalva volt új hazájában a római gyarmatnép a köfejtésre, melynek nyomaival több mint másfél évezreden túl is még itt-ott találkozunk. Így Dévától délszaki irányban mintegy félóranyira látható egy régi kőbánya, mely egészen elszigetelt s hamuszínű vagy vörhenyes-fehér traktitporfir meredek alaptömeget képez, s rejtett összszekeztetésben áll a Déva mellett s megett elvonuló traktit-csoportozattal. Hogy építészeti czélokra műveltetett, világosan fölismerhető; s aligha csalódunk, ha állítjuk, hogy a Muncselen fekvő Acropolishoz (Gredistye) a faragványok innét kerültek.

A Bukovához közel lévő hegységben (Dialu Marmura = Márványhegy), a Vaskapu béreztorkolatánál, felhagyott márványtörést lelünk, hol félig faragott oszlopok, s a rómaiak építészeti s egyéb műkészítményei láthatók. E vidéknek, miként a hajdani Pentelikonnak, márványa jegecztulajdonsága. A köröskörül fenmaradt töredékek anynyi idő folytán sem feketedtek meg, hanem némi aranysárga rozsdával bevonvák, míg maga a szénsavas mészkő-faj kova-savanynyal elegyült.

Ampolyiczánál is észlelhető márványtörés, mely tagadhatatlanul már a rómaiak korában műveltetett.

Gyógynál, a pataktól jobbra eső hegyvonalon, egy római kőbánya felismerhető nyomai mutatkoznak ¹⁾.

A mai Várfalva és Ó-Torda területein állott hajdani római erődökhez szükségelt épületkövek — miként figyelmes vizsgálat és összehasonlítás után kiderül, — a két hely közt az Aranyos balpartján eső Mészkő nevű magyar helység kőbányájából kerültek ki ²⁾.

31. §. Fürdők. Gyógyvizek. Vízvezetékek Erdélyben a rómaiak alatt.

1. Az Erdélyben megtelepült rómaiak mennyire tudták a természet adományait, melyekkel a szép haza térei s bércei

¹⁾ Neigebaur, i. m. 105: 3. — ²⁾ U. o. 196, 199. II.

elárasztvák, nem csak éptani (biotikai), hanem egyszersmind életkényelmi tekintetben is felhasználni, mutatják az általok rendezett fürdők, gyógyvizek és vízvezetékek, melyeket egykorú nyomok után itt röviden ismertetnünk, jelen munkánk körébe tartozónak véltünk.

A Sztrigyvölgyben Kis-Kalán (Ad Aquas), mint fürdőhely, már a rómaiak korában használtatott, 22. R. fok melegségű gyógyvize a Sztrigy folyó balpartján fakad, egy órane-gyednyi távolban délre a helységtől a sikon, egy teljesen el-szigetelt s mintegy 18—20 lábnyira emelkedő szikladombból, melynek felszíne közepén a mészszi-*v*ag-képletbe negyvenöt láb hosszú s harmincz széles víztár (Bassin) van bevésve, s falai függélyesen tizen-nyolcz lábnyira mélyednek alá, s néhány lábnyí magasra meleg gyógyvízzel van telve. A víztárból a szik-lába vésett négyláb széles csatorna szolgál ki az ott elterülő posványra, hol nem messze a tojásdad kömedenczétől egy földél alá vett köralakú fürdő szolgál a vidék népének használatára.

Al-Gyógytól félórányi távolban, a fürdönél, gyógyforrások nyomai észlelhetők. Ide helyezhető Hydata (Ptolemaeusnál). Hogy e gyógyforrás már a római korban használtatott, mutatja egy a kis-kalánihoz hason módon készült, átmérőjében mintegy huszonnégy láb ösrégi víztár, benne azonban most meleg víz nem tartható, mert a mai gyógyforrásnál mintegy húsz lábbal fekszik magasabban. A bővizű gyógyforrás, úgy látszik, mind mélybben ássa magát a hegybe, s kifolyása időszakonként alább száll, míg a mészszi-*v*ag-rakodmány a fürdők közelében mind-inkább felhalmozódik s elterjed.

A köztiszteletben álló Torma Károly úr buvárszelleme s tetemes áldozatának köszöni a tudomány, hogy az Ilosva s Csicsó-Keresztúr közt esett hajdani római táborhelyen, egyéb régészeti érdekességeken kívül, a hajdani erődtől mintegy két-száz lépésnyire nyugatra fekvő hét osztályú fürdő-épületet fö-dözött fel¹⁾.

¹⁾ Rómaiak nyoma Erdély északi területén. i. h. 28. l.

Hogy magánosok is rendeztek fürdőket, a hajdani Apulum helyén 1622-ben kiásott római emlék bizonyítja ¹⁾).

2. A római fürdők s gyógyvizekhez hasonlólag világos nyomai tűnnek fel Erdélyben az egykori római vízvezetékeknek. Károly-Fehérvártól az Ompoly patak mellett háromnegyed órányira északnyugatnak, Kisfaludnál, egy hegylejtő aljában, mely Károly-Fehérvárig nyúlik, egy római vízvezetékét találunk, nagy római téglákkal kirakva, néhány lábnyira a föld alatt, vize hajdan az Ompolyba szakadt. Magában Károly-Fehérvárban is, valamint Várhelyen (Ulpia Trajana), úgy Zalatnán még ma is csergedező vízvezetékekre akadunk, különösen ez utóbbi helyen a kohó gőzgépénél, hol annak üde forrásvize hűtésre alkalmaztatik.

Tordán hasonlólag félreismerhetlenek egy római vízvezetékek nyomai, mely az innét egy órányira fekvő Koppánd helység üde forrásaiából hozta le a vizet a római Salinae városba ²⁾).

Az Ilosvánál felföldözött római régiségek közt találtatnak egykor inkább vízvezetés mint hőterjesztésre használt három ujjnyi átmérőű, égetett agyagból összeállított sok csövek ³⁾; úgy hasonlólag Várhely ⁴⁾, s Alsó-Városvizenél ⁵⁾, valamint Bosorodon ⁶⁾ s az Al-Gyógy határán egykor létezett római telepítvény maradványai közt vízvezetésre használt hengerek számos töredékei fordulnak elő ⁷⁾.

IX. FEJEZET.

A római polgárisodás ügye Erdélyben.

32. §. *A rómaiak műveltségi állapota Erdélyben.*

Róma, diadalmas fegyverei nyomán, magával vitte saját jellegét is úgy, hogy a hol megtelepedett, ott minden római

¹⁾ Neigebaur, i. m. 140: 104. — ²⁾ U. o. 200. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 238: 20. — ⁴⁾ U. o. 43: 184—191. — ⁵⁾ U. o. 95: 6. — ⁶⁾ U. o. 95: 22. — ⁷⁾ U. o. 108: 17, 21.

színt öltött. A műveltség terjesztése azonban nem állott kellő mérvben a hódítással. A szellemi csinosodás s lélek-nemesbülés a rómaiaknál a főrangú osztályok kizárólagos sajátja volt. A néptömeggel igen keveset gondolt a hódító hatalom. Jármot hozott ez a szabad népek nyakára, igazított és zsarolt. A nép-erő súlyos munkák terhe alatt görnyedett. A tömeg rabszolga volt s a rabszolgának dolgoznia kellett egy nyomorúlt életért. Ez volt természeti rendeltetése, kényurainak fogalma szerént. Szellemnemesítés, polgárosítás, szemben a szolga néppel, ismeretlen eszmék voltak azon korban. Míg egy maroknyi hatalmas fényzőnben ragyogott, a nagy tömeg — a nemzet ezen egyetlen bel-creje — sötétségben vakoskodott. A keresztyénség isten-ereje emelte ki a földig tiprott emberiséget e méltatlan helyzetéből s halálszenderéből. A keresztyén egély adta vissza az emberiségnek saját eredeti méltóságát, melyet tőle a bálványozás s a vele járó tudatlanság, és a lelkiismeret elszolgaizódása eljártszott. A magasztos tan, mely a társadalom, az öszves emberiség minden egyedét felebaráttá, testvérré avatta fel, őt egyszersmind emberi teljes jogkörébe visszaállította, s lerontotta az emberi méltóságot oly mélyen sértő tévnézetet, hogy ember isten leg-nemesebb teremtményét *res*-nek tekintse. Enynyire lealáztatott a teremtő dicső képmása a rabszolga-állapotban.

A római szolga-tömeg állapotjának ezen szomorú korszakában a népnevelés egészen el volt hanyagolva. Népiskolák, ami fogalmunk szeréntiek, sohasem léteztek a rómaiaknál. A nép rétegeiben közönségesen a legvastagabb babona uralkodott. Ha az előkelőknél lassankint emelkedett is a művelődés; a néptömeg, némi tekintetben éppen nem, másban ismét csak fölületesen képeztetett; többet, mint kenyeret és látványos mulatságot (*panem et circenses*) nem is követelt; innét a római szinkörök (*amphitheatrum*), majd minden népes helyeken nemcsak Italiában, hanem a meghódított tartományokban is. Példa erre Erdélyben a híres Ulpia Trajana (*Sarmizegethusa*) szinköre, melynek romjaival maiglan találkozunk. Az előkelők a magok részéről a népet nevezetes következetességgel és képmutatással tudták

mindig az egély külsőségeihez kötni. Felvilágosodást nem akartak. Azon időkben még a szellemvilághoz is kizáró kiváltságot tulajdonított magának a dúsgazdagok s befolyásosabb római polgárok osztálya. Hogy a háznép körében bizonyos irányú képzettséggel néhány rabszolga bírt, ezt nem ura emberszeretetének, hanem kényelemhajhászatának róhatjuk fel. Restelt maga a családátya a gyermeknevelés nehéz tisztje után látni, sőt még írni s olvasni is; e foglalkodásokra ügyesebb rabszolgáiból képezett némelyeket; innét a *παιδάγωγος*, puer, *ἀναγνοστής*, librarius, *pedissequus* foglalkodási nevezetek a rómaiaknál¹⁾. Ki gyermekeit kellőleg oktattatni akarta, elég vagyonosnak kellett lennie, hogy házi-nevelőt tarthasson. Későbbi időkben bizonyos neme támadott csekélyebb oktatási intézeteknek vásártérekben és bódékban (*litterarum ludi*); de nem nehéz kitálatni, hogy itt fölötte kevés történt, s hogy ezen intézeteknek lehetetlen volt az egész népségre lényegesen képezve hatni. Hogy a római uralom alatt Erdélyben is léteztek ilyenén képezdék, az egykori *Apulum* helyén felfödözött biteles emlék bizonyítja, melyen világosan „schola“ (tanoda) említettik²⁾. Azonban, habár nagyobb lendületet nem adtak is a köznevelés ezen első kísérletei az általános művelődésnek, anynyit mégis eszközöltek, hogy a szellemi emelkedhetésnek alapot vetettek, s legalább írni, olvasni tudtak; mit a római uralom korából fenmaradt azon számos emlékek bizonyítanak, melyeken az írásnak sokszor meglepőleg csinos, egyszersmind szabályszerű példányaira akadunk, s melynek a rómaiaknál divatos emlékköveken kívül még a viasztáblákon leljük nyomait, minők az abrudbányaiak, verespatakiak és a mai Lettye nevű bánya-

¹⁾ Igy olvassuk *Corn. Neposnál*, in *Attic. cap. XIII.* „*Usus est (Atticus) familia, si utilitate iudicandum est, optima; si forma, vix mediocri. Namque in ea erant pueri litteratissimi, anagnostae optimi et plurimi librarii, ut ne pedissequus quidem quisquam esset, qui non utrumque horum pulchre facere posset; pari modo artifices ceteri, quos cultus domesticus desiderat, apprime boni.*“

²⁾ *Neigebaur, i. m. 166: 236.*

telepen felfödözöttek¹⁾. A római korszakból reánk maradt ezen becses erdélyi emlékeken nem ritkán találkozunk efféle feliratokkal: *T.(itus) Flavius Aper, scriba Col. Sarmitz*²⁾. *Aurelius Victor, Librarius Leg. V. Mac.*³⁾ *Q. Carpion. Augusti Lib. Tabularius Provinciae Apulensis*⁴⁾, melyek mind írástudó férfiakra utalnak, sőt a *tabularius* szó Erdélyben római levéltárnak létezését is sejteti velünk.

Míg a tehetősebb családok körében így terjedt a műveltség; az alatt a közrendűek osztálya sem volt a római polgárosodás jótékony hatása elől elszigetelve. A hódítások által a barbártartományok határsorompói eltávolíttatván, közelebb hozattak a közbirodalom népei egymáshoz. A hódító nemzet hivatalos nyelve, mely az állam minden ügyeiben kizárólag szerepelt, a tisztségek s magok a legiók ha nem is növelték, legalább terjesztették a műveltséget. Azt gondolni sem lehet, hogy a folytonos együttlakás s mindennapi érintkezés által még a legalsóbb népréteg is némi pallérozódását el ne sajátította volna a művelt köröknek. Az építkezésben jobb izlés, a külső viseletben szembevető csín, a közélet viszonyaiban római nemesebb modor kapott fel s terjedt szét a nép minden osztályaiba. Igaz, hogy mindennek az ős-népjelleg áldozatúl esett: de a római polgárosodásnak e szellemi hódítása gazdag tőkéjét hozta magával a legyőzött s önállásukat veszített népek számára az erkölcsök szelídülésének s felvilágosodásnak. Egyébaránt a Traján diadalmas fegyvereinek meghódolt dákok, s a velök együtt itt lakott különböző népfajok, minő fokára emelkedtek a csinosodásnak, azt ma történetihíven kiszíneznünk nem lehet. Mindazon zománcz, mit a római műveltség az új tartomány népeire ihlett, a római uralom korszakára következett góth sanyargatás, s az ezer csa-

¹⁾ Neigebaur, i. m. 190. l.

²⁾ Hohenhausen, i. m. 122. l. — Neigebaur, i. m. 48: 1. — ³⁾ U. o. 203: 19.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 148: 174. — V. ö. M. J. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. i. h. 71. l.

pással szövekezett népvándorlás folytán végkép elenyészett úgy, hogy napjainkban a római időszak folytán képződött dák-római műveltségi állapotokról határozottan értekeznünk teljes lehetetlen. A mit sejtelmileg vagy behozás (inductio) útján mondhatunk, abban öszpontosúl, hogy Erdély meghódolt őslakóinak pallérozódási emelkedése a rómaiak alatt egyenlépést tartott a világbirodalom külön részeiből ide áttelepült római gyarmatosokéval.

33. §. *Római műemlékek Erdélyben.*

A rómaiak növekedő jólétével a tudományok iránt élénk részvét ébredett a keblekben, s ehhez csatlakozott a művészetek iránti szeretet. A birodalom alkatrészeivé átalakított újabb tartományokban is találkozunk mindkettőnek jeleivel. De Róma sokkal rövidebb ideig bírta Erdélyt, hogysem a nála meghonosult s virágzásban volt művészetek monumentális alkotásait hagyhatta volna fenn a késő századok számára. Azoknak is, a miket másfél-század folytán itt eléállított, legnagyobb részét pusztító népcsordák dúló karjai szétrombolták, s e dúlás napjainkig tartott kérlelhetlenül. A mészégetők izzó kemencezéi hány száz műemléket tettek semmivé? Hány műfaragványt csunkított meg a vadság irgalmatlanul? Enynyi irtás, rombolás után csoda, hogy kis hazánk még csak enynyit is bir felmutatni római korszakából. Arra tehát ne számítson a kíváncsi olvasó, hogy korrajzunk jelen szakaszában a hajdani Heliopolis (Baalbek), Palmyra vagy Pompeji nagyszerű romjai közt leli magát. Ily óriás műveket Róma nem hagyott Erdélyben. A hajdani csinos gyarmatvárosok felett ma eke jár, vagy rusnya viskók takarják. Gyepszönyeg terül el a római telepítvények felett. Egy-egy mérföldkö (cippus), erősen öszszetartó vakolatával, egy félig romhalmazban álló pinczeboltozat, a gyógyforrásoknál egy-egy ridegen álló római víztár, itt-ott egy kerekidomú őrtorony fűdél nélkül vesztegel a vadonban vagy dombtetőn, enynyi mindaz, mi Erdély területén a római korszak építészétől a pusztulást kikerülhetette. Ha e pályakérdés csak három

évtizeddel érkezhetik is elébb, a jelen szakaszt sokkal gazdagabb eredménynyel lehet vala tárgyalni. A legközelebbi forradalom vésznapjai sok ódon kincsét tették semmivé Erdélynek, kipótolhatlanul. Az építészet s vele szövetkezett szobrászat több remekei, melyek akkor még a hon külön vidékein közbámulat tárgyai valának, ma már nem léteznek többé. Zám műkincsei feldulvák. Nagy-Enyed érdekes gyűjteményei lángoknak estek marialékul. Még a diesöült Kemény József grófnak, Gerend néhai egyik urának, évek során át kitartó buzgalommal szerzett római gazdag régiségei sem kiméltettek. A b. Bruckenthal-féle nagy-szebeni muzeum birtokán kívül, a fáradhatlan t. Ackner bír még Szent-Erzsébeten jelentos gyűjteménynyel e téren, s több egyesek csekélyebb számú mű- emlékeket, közülük a nemes hazafi, t. cz. Pogány Ádám úr, Poklisán egy nagybeesű római nőszobrot, melyeket, a t. Ackner és Kemény József gróf biztos nyomain, a derék porosz tudós, Dr. Neigebaur adott ki ¹⁾.

Nem hiányoztak a római császárság korszakában jeles építészek, kiknek művezetése alatt folyt a nagyobbbszerű építkezés. A történetkönyvek egy Celer, Severus és Apollodorusnak fentartották emlékezetét. Rabirius által számos épületeket rakatott Domitián. Cajus Lucius Lucerus is építész volt. Detrianus pedig Hadrián alatt működött mint hírneves építész. Ezekhez csatlakoztak a legionariusok, kiknek soha nem nyugvó karjaik hozták Erdélyben is legnagyobb részt létre a városok, helységek, középületek, utak, hidak, őrtornyok s erődöket; különösen a *Leg. XIII. Gem.* és *Leg. V. Mac.* voltak itt e nemű munkákkal szakadatlanul elfoglalva. Kétségkívül ők hozták létre a gyarmatvárosokon kívül azon jeles útvonalokat, melyeknek több részleteivel szerte a hazában maiglan találkozhatunk.

¹⁾ Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt. 1851. 8-o. 310. l.

Az építészethez csatlakozott kezdetben mindjárt a szobrászat, melynek tág működési tért nyitottak a római imolák, középületek, a pompakedvelő gazdagok fénylakai, színekörök, fürdők, a feliratos emlékkövek, fogadalmi oltárok, márványlapok, szobrok, képművek, oszlopok, oszlopfelvezetek, féldomborművek, arabékek (arabeskek), mozaikművek, koporsók stb., melyek némelyikében Erdély, anynyi pusztítás daczára, meglepőleg gazdag. Kis-Kalán helységben, egy pór udvarán, áll még egy római pince. Ehhez közel hevernek átmetszetileg három lábánál vastagabb oszlopderekek, doriai oszlopfő, márványpárkányok s egy megcsontított oroszlán. Csekély távolban innét még ma is látható egy itt elvonult római alapfalazat. A távolabb eső vidéken is több maradványai szemlélhetők régi építményeknek. A még mind nagy számban előforduló házi-istenek s házioltárok mind ügyes és szakértő művészeket föltételeznek. Az Alvincz és Váradja közti vidéken oszloplábak s ódon köfaragványok hevernek udvarkerítések s épületek körül, mint maradványai Erdélyben a római szobrászatnak. Ilyen volt az Ó-Tordán még a XVII-d. század első felében állott római várkapuzat (Portal), Minerva óriás-szobrával s Medusa-paizsával. Az emlékköveken megjelenő domborművek (Basrelief), sokszor hathét alakkal, kitűnő hivatását tanúsítják Erdély római korszakbeli szobrászainak. Erdély római műemlékeinek érdekes csoportozatát képezik azon mozaikművek, melyek még a római korból maradtak fenn. Ilyen Várhelyt azon mosaik-talaj, mely 1823-ban földzúttatott fel. Mercurius alakja kitűnő művészre mutat s a pompejii mosaikokhoz hasonlít ¹⁾, valamint egy másik, ehhez hasonló ²⁾. Efféle musivművü talajok a hajdani *Apulum* helyén is derítették napfényre ³⁾, úgy az egykori *Salinae* gyarmat területén ⁴⁾. Egy ökröt ábrázoló mosaikmű 1767-ben Károly-Felhérvárott lön ismeretessé a rómaiak erdélyi korszakából ⁵⁾. Maga azonban Erdélynek a rómaiak alatt fővárosa,

¹⁾ Neigebaur, i. m. 38: 111. — ²⁾ U. o. 45: 221. — ³⁾ U. o. 165: 340, 341. — ⁴⁾ U. o. 212: 140, 141.

⁵⁾ Hohenhausen, i. m. 148. l.

Ulpia Trajana (Sarmizegethusa) lehetett a műszobrászatnak mintegy kincstára. Tanúsága ennek, a százados vandalismus után is, az ott észlelhető márványszobrok, képfaragványok s egyéb vésművészeti maradványok tekintélyes száma. Hogy a festészet sem lehetett Erdélyben a római gyarmatosok előtt ismeretlen, Mestrius Marinus műfestész (pictor) bizonyítja, kinek nevét egy Károly-Fejérvárt létező emlék tartotta fenn¹⁾.

A római nagyok s gazdag birtokosok fény szeretete s csillogás által kitünni akaró vágya hamar meghonosította a római szellemben gyarmatosított Erdély területén is az ötvösséget s aranyművességet, mit minden kételyen kívül helyez az, hogy mindkettő egész műszerves testületeket (corpora aurariorum et argentariorum) képezett Erdélyben²⁾. De műkészítményeiknek korunkra eljutott egyes szép példányai is igazolják. A Csoránál 1821-ben talált ódon ezüst-ékszerek is hihetőleg erdélyi készítmények, úgy hasonlólag a Szilágy-Somlyón 1797-talált s kétszáz három aranynehézségű, (23. §.) már felemlített aranyláncz. Ezeken kívül még nagy számmal fordulnak elő ódon aranygyűrűk, homornetszvények (Intaglio) és domborvésettű (Camée) drágakövekkel, értékesítve művészileg bevészt különféle ábrákkal, bronz-hajtűk és kapesok, melyek, valamint a Vécsnél 1847-ben talált megaranyozott bronzlámpa, cifrázataival, nem köznapi művészeknek akkori létezését feltételezik.

De munkánk keretén messze túlvinne mindazon remekműemlékeket felsorolni, melyeket a rómaiak tisztult izlése s műszeretete Erdélyben hagyott. Ilyenekül tekinthetők különösen több életnagyságú férfi, nő s gyermek-műszobrok márványból, Venus-fejek fehér márványból, egy Venus-bronzöntvény, Hercules-szobor, művészi oszlopfejezetek, építészeti márványkítmények, mint remek-műfaragványok, melyek elvitázhatlan tanúi Erdély egy szép korszakbeli alkotásainak. Hogy jelen kor-

¹⁾ Neigebaur, i. m. 151: 194.

²⁾ Samuel Köleséri, i. m. 16. l.

rajzunkkal a kellő határokon belül maradjunk, mellőzzük az egyes műtárgyaknak részletes ismertetését, melyek magánosoknál, mint ritka műkincsekül szakértelmes műbecslők által megjelölt drága öröklyék, maiglan gondosan őriztetnek. Állításunk hitelének érvényesítésére elég lesz t. olvasóinkat azoknak együttes lelhelyeire egyszerűen utalnunk ¹⁾).

Hol a képzőművészetek fejlettségük ily fokán diszlettek, ott szükségképen nemesülnie kellett a kedélynek, tisztulnia az izlésnek; mi nem történhetett a nélkül, hogy magának a köznépnek különböző rétegeit is képzőleg ne érintette volna, mi okvetlenül a szellem műveltségi fejlődését, a nép polgárisodását eredményezte. Soha eléggé nem fájlahatjuk, hogy e nemesítőleg ható eszközöket, néhány egykorú műremek fenmaradásán kívül, mélyebb vonásaiban nem észlelhetjük. Az Al-Duna völgyén eléhaladó harezias néprajok valamint Róma uralmát Daciában végkép megbuktatták, úgy a szépen virágzásnak indult erdélyi népműveltség s polgárisodás ügyét is több századokra megakasztották.

34. §. *Általános áttekintés.*

Rajzunk Erdély római uralmának korszakáról készen áll. Befejezésül jó lesz az eddig folyt történelmi tárgyalásnak szellemét lényeges szálaiban összefoglalnunk.

A sok apró s jelentéktelen népfajok által még az őskorban feldarabolt Magyarországot a rómaiak foglalták el. Különösen Pannoniát (a dunántúli részt) Augustus (6. é. Kr. e.), Erdélyt pedig Traján császár idejében (105. Kr. u.) hódították meg. Mint bátor, eszes, műveltségkedvelő nép, új korszakot

¹⁾ Neugebauer, i. m. 40: 130, 131, 140; 42: 165, 171, 173, 183; 44: 199; 45: 216, 222, 223, 226; 51: 2; 59: 56; 60: 70; 62: 122, 128; 63: 149, 150; 68: 18; 163: 282, 297, 298; 164: 310, 311, 316; 166: 342, 343, 346; 169: 4; 176: 19; 181: 86; 208: 58; 209: 83; 211: 121, 137; 212: 142; 213: 177; 215: 193, 199, 201; 216: 221, 223; 217: 236, 237; 227: 22, 23, 24; 228: 30, 33, 38; 238: 26, 28; 244: 14; 263: 11; 264: 32; 278: 30; 280: 7; 281: 12, 13; 287: 9; 289: 1, 2; 290: 3.

derített e földre. Városok s jó kőutak keletkeztek. Probus alatt (275. Kr. u.) hozattak, hihetőleg a Balaton s Fertő mellékére, valamint Somlyóra is, az első szőlőveszszők. Ekkor vetetett meg először az ipar s művelődésnek alapja. A polgári-sodás s műveltség terjesztésére az ó korban egyedül ő birván küldetéssel, kétséget nem szenved, hogy az al-dunai nyers népek első képzését ő indította meg; telepítvényei által házias élethez szoktatta, a harczy kalandoktól elvonta, megkezdtek a földművelést, s ezélszerűbben láttak a dűsan jövedelmező bányászathoz. A rómaiak által épített városok megtaníták őket a kényelmesb életre, s a római viselet azoknak külsején is sokat változtatott. A tisztaság nagy mérvben előmozdította az erkölcsök szelidülését. Enynyiben Róma kétségtelenül jótékonyan hatott az öszves emberiség tökélyérdekében. Kár, hogy merev következetességgel önkényileg vitt olvasztó és zsarolással szövethetett önhaszonleső állampolitikája felszámíthatlan csapások forrása lön mind a birodalmi külön fajú és szellemű népeknek, mind saját államlételének. Telhetetlensége nem figyelt a tapasztalati életben nyilatkozó azon igazságra, hogy az erőszak elvégre is egyedül önmagának ássa sirját, s oly hatalmat, melyet idegenek tolnak fel valamely országra, rendesen a haragos boszú dönt meg. — Róma épített, szervezett. Szépitette a lakó földet, utakat vont, gyarmatokat létesített, erődöket rakott, ismeretlen hadfiakat telepített be; erdőket irtott, posványokat csapolt, bányászatot nyitott s fejlesztett virágzásra, de nem szabad verseny útján vagy a közhaszon nemes rugója által, hanem az önkény vaspálczája alatt. A honföld ösnépe nem jött számításba. A szellemi magas nézpont daczára, melyet elfoglalt, nem tudta képzelni, hogy az embernek, általában mint embernek, törvény előtti egyenlősége lehessen; hogy létezhessejenk valamely ösjogok, elidegeníthetlenek, melyek mindenkit illetnek, ki nemünkhez tartozik. Nála kezdetben szabadok és rabszolgák, majd patriciusok és plebejusok, végre Róma lakói, s az olasz szövetséges városokba tartozók és a meghódított tartományok lakosai valának. A szolgáltságba erőszakolt népnek elrabolta

nyelvét, ősi szabadságát, s e kettővel mindenét. Mindaz, mit Róma e provinciában tett, sora volt a kedvezményeknek a beteleplőkre. Alkotott, nem a nép, hanem saját érdekében. Felruházta a küldisz eziezomáival a rengeteg borította hon regényesen vadon tájait, hogy tümerdek kamatait szedhesse. Városok keletkeztek erődökkel nem a nép, hanem az új gyarmatosok, a testvérek, védelmére, sőt igen az ősnép lenyűgözésére. Nem is látta magát biztonságban ez új szállók, új urai közt a megalázott dák nép, azért vonult félre a sötét völgyekbe, fel a rengeteg borította havasok dús virányaira, hogy védje legalább a természet, kit a könyörület s jogérzet elhagyott, s oda dobott martalékul a vad sors durva önkényének. E havasi utódok igaz maradékai a hős Decebál derék dákjainak. Itt nem keresi hiába a népisme avatott barátja a valódi dák népjelleget. Az aljakban és sík téreken külön népelemek vegyüléke mutatkozik; azok a bastarnok, blastarnok, dacpetaporiánok, carpok, daeringok, buriik, sarmaták, alánok, roxolánok, triballok, venadok, góthok, künok (húnok) elegyes népraja, feleresztve hasonszen- vileg egy maroknyi, már ősi jellegéből részben kivetkezett dák népmaradványnyal, s zománczúl reá meg kiköltözni képtelen csekély számú rómaival. Ezen elegyék pedig minden egyéb, csak nem dák, még kevésbbé római, s ha e kettő nem, tehát daco-román sem. Tiszteljük mi minden nemzet vagy nép ősi traditióit; de e kérdésre nézve a történetkönyvek más lapokat tárnak a faji tulságos szeretetből, hogy ne mondjuk elfogultságból, fakadt ábránd által el nem vakított buvár elébe, ki a történetiratokban valót keres, mert azokat életkönyveknek hiszi, vallja. Hogy a dák nép ezen félig-meddig rokon elemekkel könnyen összevegyülhetett, már csak onnét is gyaníthatjuk, hogy ezeknek egy-egy szakadéka külön időszakokban Dacia egyes részében letelepedett s földeket nyert a rómaiaktól.

A római szellemben tervszerűleg folytatott polgárosítás ürtügye alatt nem volt nehéz az ősi néperkölsöket megmétel-yezni, eredeti sajátságaiból kiforgatni s az állampolitika céljához idomítani. Az erkölcsileg ekként megrongált állapothoz

A birodalom népeinek e nyomasztó állapotja megtermé-
 átkos gyűnölését. A rómaiak más nemzeteken nyert számnél-
 küli győzelmeik által durva nép szegénységéből hirtelen rend-
 kívüli gazdagságra emelkedtek, mely, minthogy nem volt önke-
 resményök, határtalan tékozlásra, elpuhulásra és leirhatlan fény-
 űzésre vezetett. A hivalkodás, erkölcsi romlottság megmételyezé-
 a népet, mely ura környezetében a rossz példának szemtanúja
 volt. Világosan látta ez a kiváltságosok közti romlottság bizo-
 nyítványait, és szellemi tudatlansága nem mentette (és nem
 menthette!) meg őt hasonló erkölcsi romlástól. Ama roszaság,
 mely az előkelőknél szakadatlanul mutatkozott, az alacsonab-
 baknak csakhamar követésre méltó példányul szolgált. A mily
 egyszerű, tiszta erkölcsű s becsületes nép volt a római a res-
 publica idején, oly romlottá lön a császárság hanyatló korszaká-
 ban. Nem vala oly utálatos és borzasztó bűn, a mi nála

2) „Ubi publicanus est, ibi aut jus publicum vanum, aut libertatem sociis nullam esse.“ Liv. XLV, 18.

lábba nem kapott volna. Hon áruháza, vérengzés, pártszakadás¹⁾; a meghódított tartományokban pedig a szolganépek sanyargatása dúlt széltiben. Hatalom és nép ez időtt különválva tengtek; egyik a másikra nem számított, egységbe nem olvadt át, hogy a kettő kölcsönösen egymást fölelevenítse, hanem hogy az erőszaknak gonosz befolyása alatt mindketten együtt ellankadjanak. A császárok zsarnoksága és a katonák önkénye nőttön nőtt. A hazaszeretet és közérdek iránti részvét kihűlt a szívekből. A nép szava üres hanggá, a senatus méltósága párává vált. Mindennek következtében megszaporodtak a bel-háborúk, habár nem is polgárháborúk, melyeknek célja volt idegen hadvezért emelni a trónra, vagy onnét levetni, ki a birodalom s nép érdekei iránt semmi különös rokonszevvvel nem viselkedett. Polytonos ösztöndekadenciák az udvarnál és a hadsereg közt nagyon éreztették, főleg az Antoninok után beállott időszak folytán Aureliánig, — mert eddig terjed tárgyalásunk, — amaz alkotmány hiányait, melynél fogva a törvények fölé állított fejedelmek gyermekjáték gyanánt fölemeltetett, hogy letaszíttassék. A tudatlan, eltaposott nép nem saját szabadságának, hanem a régi zsarnokok bukásának örvendett, attól tartván, hogy elveszti azt, a mivel nem bír, molón várva a jövőt, melyet nem ismer. Ezen időszakban nem létezett már könyörület a gyengék, nem alávetés a hatalmasok irányában, nem szeretet a társadalmi rend iránt, nem jellemméltóság, nem tisztelet az istenség irányában. — A műveltség a szellem erénye; az erény a bűnben elvész, a műveltség külső simaságánál egyéb nem marad rajta. Műveltségét a bűnökben vesztett, és csak külső simasággal bíró nép barbárabb lehet a vad, de természeti egészséggel bíró népénél. Ott áll például Rómának császári korszakbeli népe, ott egyszersmind a dák, góth, quad stb. népfajok is. Az ily nép csak a műveltség bűneit bírja; a halál közel van.

¹⁾ „*Procax libertas civitatem miscuit,*

Frenumque solvit pristinum licentia.“ *Phaedr. Libr. I. Fab. II. vv. 2, 3.*

A barbár népek Rómával folytatott sokféle háborúik alatt megismerkedtek annak hadszervezetével, harcizmódjával; de meg sok tekintetben a birodalom belviszonyaival, romladozó s ernyedésnek indult bel-szerkezetével, meg a végenyészettel fenyegető kórjelenségekkel: könnyű volt tehát mindezeket nekik felhasználniok, hogy halálos dőfést tehessenek, s ezt annál könnyebben, minthogy a birodalmat rongáló belvillongások s kültámadások közt majd végkép kimerült. Zsarnokhatalom s pária-állapot; mértéktelen vagyonság s rüpkösereg; katonai önkény és lenyügözött helyzet volt az, miben a császárság alatt, kevés derült állapotok kivételével, senyvedni látjuk a világbirodalmat. A legdurvább önuralom (absolutismus) és a baromiséig fajult kéjfertelem fogyasztá az erőt, mi nélkül nincs élet. És a nép? E húzó-vonó tömeg hordta a terhet ¹⁾, végezte a munkát, hogy a nagyok eltékozzák a milliók véres veritékének árát. Ennek így kellett mennie, hogy Róma nagysága feltűnjék. Erdély semmi olyant nem mutathat fel a római uralom korából, minek szemléletén fölmelegedhetnék a nemesebb emberiség. A dákjelleg öszvege: nyelv, ősi szokások és szabadság, áldozatul esett a kard élén állott római polgárisodásnak. A hajdan szijas idegzetű s harcizas dák nép sehogy sem birt kilábalni, kiépülni azon dermedtségből, melyet a római súlyos rabiga okozott műszervezetén. Mily más időszak követte az esküllői frigynapokat, midőn a lovagias hódító magáéval egyenlő fokára emelte jognak, szabadságnak a meghódítottat.

A folytonos lázadások, s majd minden császár alatt ismételt forradalmi kísérletek arra mutatnak, hogy az izmos dák nép keblében több mint másfél százados sanyartú rabszolgaság sem volt képes a szabadság s független lét utáni vágyat elfojtani. Ha Róma nyelve s életszokásai sokat másképp alakítottak is e népnél; a mi fő, a szabadságérzet, lényegében nem mó-

¹⁾ „quid refert mea,

Cui serviam? clitellas dum portem meas.“ Phaedr. Libr. I. Fab. 15. vv. 9, 10.

dosúlt. A római uralom tartama alatt Erdély örökös háborgások közt nyomorgott. Majd a dák nép utódai, öröklött ősi hagyományoktól lelkesítette, igyekeztek lerázni az elődeikről reájok nehezült rabigát; majd a szomszéd népek kincs-szomja vágyott a gazdag tartomány birtokára; majd pedig az ősi honlakók, szövetkezve kül-rokonaikkal, törekedtek megalázni a bitor hatalmat s visszazavivni elbukott apáik független lételét. Ily nyomasztó állapotban, hozzá tudva a páriakéhoz hasonló keserves helyzetet, az erdélyi dák nemzedék fokonsint meesevészett, s a jobb sorsra törő rész lassankint beolvadt az uralkodó idegen elembe. Nem csoda tehát, ha az így megrongált nép utóbb, midőn a kényszer hatalmának engedő Róma, a népvándorlásnak mind zajosb hullámzása közepett Daciát végkép feladta, nem birta az ősök kezeiből kiesett szerepet felfogni, s mint független állam, ősi modorában, magát érvényesíteni; hanem mindig s szakadatlanul túlnyomó idegen nép hatalom-erejének látjuk meghódolni. Így látjuk a góthok túlnépes raját az Erdélyből végkép kiköltözött rómaiak nyomába lépni, kik alatt, hogy minő sors várt Erdélyre, annak elbeszélése jelen korrajz határain kívül esik. A góth uralom száz év múlva a húnok hatalmának lőn kénytelen engedni. E nevezetes esemény is Erdély történetében más időszak tárgyát képezi, s azért tüzetes korfestményünk keretébe nem foglalható. Annyit azonban jelzésül e helyt főlemlíteni nem tartózkodunk, hogy — miután a nagy scythia törzs egyik hatalmas raja, Plinius tudósítása szerint ¹⁾, hajdan a dunamelléki tartományokat s a dunatorkolati földrészt birta, — a húnok, kiket legrégiebb környeink a scythia néptörzs fajrokonaként hirdetnek, a dák vagyis római uralom hanyatlása után egy századra hihetőleg²⁾ ez ősi jogon szállották meg Erdélyt; sőt a székelyek is, mint hún maradványok, épen e jogra támaszkodva vonták meg magokat, a hűnbírodalom feloszlása után, annak keleti részében; miként más oldalról korirataink értesítése nyomán tudjuk, hogy Árpád honfoglalásához

¹⁾ IV, 12.

is jogcímül az egykori hún birtoklás hagyományos tudata szolgált. Ezt csak tájékozásul érintettük azon kérdés kellő iránytartására nézve, mi módon jutottak a rómaiak után hún ősapáink Dacia s vele együtt Erdély birtokába. A fegyvererőn s hatalmi túlsúlyon kívül aligha egyéb is nem kalauzolta honszerző hadjárataikban, s ez a nemzet emlékezetében folytonosan élő azon hagyomány lehetett, hogy azt őseik egyik fajága már századokkal az előtt birtokába vette.

A római uralom dáciai tartama alatt számos új elemek tarkították mind az őslakók maradványait, mind az itáliai beteleplőket. A megindult népvándorlásnak első századai, melyek épen tárgyalt időszakunkba esnek, nem engedtek semmi tartósb alakulást. A néprajok rombolásai közt, melyekben egyik elem a másikat elölte, egyik törzs a másikat elseperte, lehetetlen volt állandó műveltségnek felsarjadzani. A római nép végén, a barbárok kezdetén állottak életöknek. Forrott, pezsgett, dőlt és épült, kelt és enyészett a világ. Ez örökös ingás nem szülhetett állandót. E mozgalmakat római kezeknek kellett volna fékezni vagy irányozni; de, fájdalom! e kezek már reszkető vén kezek voltak, azon hervadozó test erőtlén mozgonyai, melynek létele tengődés, élete haldoklás, lelke az ó világ roskadozó szelleme volt. A római birodalom vaskarjai közt sanyargott s végső enyészettel fenyegetett népek sokáig fojtva tartott sohajjözöne kitört. Riadó kiáltvány volt az a még szabad népekhez. Megértették ők a vészriadást. Óriáserejük hatalmas áradattá növekedett, mely Rómára zúdulván azt hajdani nagyságának romjai alá temette.

A római uralom száz hetvenhárom év után Erdélyben megbukott. Minthogy a népek nyakára súlyos rabigát hordozott magával, bukásán nem ült gyászkönyű a népek millióinak szemében. Neki pusztulnia kellett, mert nem tudott igazságos lenni. Egy nagy, már rég ismert, százszor ismételt tanulság hangzik Erdély római korszakának történetlapjairól is, hogy azon hatalom, mely nem a népszellem, nemzetakarattól veszi kormányirányzatát, magában egyesíti önpusztulásának vész-elemeit.

Mindaz, mit Róma Erdély területén alkotott, porba hullott, s rajta is teljesültek a költő jósigéi:

És jön idő egykor, miüdön e vidéken a földész
 Görbe ekéjével földjét töri, s rozsdá-emésztett
 Nagy kopjákra talál, vagy üres sisakokba ütődik
 Éle kapájának, s mélyebbre eresztve a földbe,
 A sirgödrökből kiemelt nagy csontokon ámul ¹⁾.

(*Vass József* ford.)

¹⁾ „et tempus veniet, quum finibus illis
 Agricola, incurvo terram molitus aratro,
 Exesa inveniet scabra robigine pila,
 Aut gravibus rastris galeas pulsabit inanís,
 Grandiaque effossis mirabitur ossa sepulchris“.

VIRGIL. Georgic. I, 493—497.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Abriçium	80.	Agathyrsek	22. 139.
Abrudbánya	143.	Ageta	65.
Ackner J. M. XII. 23. 47. 51.		Agete	20.
56. 66. 73. 78. 79. 94. 95.		Agricola	4. 5.
97. 100. 101. 102. 103. 114.		Ahihis	IX. 39. 40.
116. 118. 119. 122. 124. 127.		Aixi	IX. 40.
128. 130. 131. 132. 134. 135.		Ajton	108.
136. 142. 143. 149. 151. 152.		Ala I. és II. Aravacorum	123.
159. 161.		„ I. Civium Romanorum	123.
Acropolis	154.	„ I. Dacorum.	125.
Actium	15.	„ I. Frontoniana Tungro-	
Ad Aquas	102. 155.	rum	123. 124.
Ad Getas	65.	„ Getarum	126.
Ad Mediam	39. 41.	„ Praetoria	123.
Ad Pannonios	39.	„ II. Praetoria	124.
Aedilis	92. 99. 113.	„ I. Siliana	123.
Aedilis Col. Napoc.	99.	„ I. Ulpia Dacorum	125.
Aelius Catus	26.	Alanok	67. 148. 166.
Aelius Celer	127.	Alburnum majus	147.
Ael. Julianus	133.	Alburnum minus	147.
Ael. Lampridius. X. XIII. 53.		Aleantara	53.
69. 167.		Al-Duna. IX. XIII. 1. 6. 17. 19.	
Ael. Spartianus. XIII. 21. 34. 49.		21. 22. 25. 26. 33. 37. 39.	
64. 65. 66. 72. 73. 148.		50. 52. 53. 55. 66. 72. 78.	
Aemilianus	81.	81. 83. 84. 85. 86. 94. 106.	
Aemilius Aemilianus	81.	138. 148. 164.	
Aeneas	XII.	Alesia	91.
Aesculapius	131.	Alexander	22. 23.
Aethiopia	3.	Alexander Severus	75. 76. 124.
Afrika	4. 14. 64. 73. 77.	Alexianus	75.
Agalingus	17. 18.	Alginus	127.
		Al-Gyógy	135. 155. 156.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Alpes Bastarnicae	17.	Aranyos	18. 57. 147.
Al-Pestes	98. 101.	Aranyváltók	143.
Alsó-Dacia	94.	Ararus	18.
Alsó-Gáld	108.	Arcidava	39.
Alsó-Ilosva 109. 124. 144. 153.		Arianus	151.
Alsó-Kosály	110. 120. 124.	Armenia . 32. 33. 64. 81. 126.	
Alsó- Moesia	26. 85. 94.	Arneth . 26. 34. 38. 94. 124.	
Alsó-Németország	14.	Arrianus	22.
Alsó-Pannonia	34. 94. 123.	Aschbach 52. 53. 73. 122. 123. 128	
Alsó-Rajna	31. 33. 34.	Assyria	64.
Alsó-Tisza	17.	Astingok	19. 68.
Alsó-Városviz	116. 156.	Atlas (folyó)	18.
Alvincz	102. 107. 162.	Atlas (hegy)	2.
Ammianus Marcellinus X. 17.		Aufidus	53.
49. 53. 59. 60. 85.		Augur	93. 99. 102.
Amphitheatrum	157.	Augustus 2. 3. 4. 6. 15. 21. 24.	
Ampolyicza	154.	25. 105. 164.	
Ampulus	146.	Aul. Gellius	60. 91.
Antonini Itinerarium . 39. 85.		Aulus Crispus	128.
Antoninok 10. 63. 66. 91. 136. 168.		Auraria	147.
Antoninus	2. 5.	Auraria magna, s. major 128. 147.	
Antoninus Pius 5. 66. 67. 68.		Auraria parva, s. minor 147.	
103. 111.		Auras	18.
Antoninus-sáncz	2.	Aurelián VI. 82. 83. 84. 85. 94.	
Antonius	24.	115. 153. 168.	
Apo, azaz: a ponte	39.	Aurelián Daciája	85.
Apollo	130.	Aurelianus	83. 85.
Apollodorus	53. 65. 161.	Aurelius Rusticius	111.
Apollonia	146.	Aurelius Sabinus	128.
Appianus IX. X. 6. 20. 24. 43.		Aurelius Ulpius	129.
Apulensis	95.	Aurelius Valentinus	127.
Apulensis Colonia	96.	Aurelius Verus	X.
Apulum 17. 68. 79. 95. 98. 106.		Aurelius Victor XIII 45. 81.	
121. 136. 138. 142. 156.		129. 159.	
158. 162.		Aurileguli	143.
Apulus	99. 146.	Aur. Maximus	113.
Aquae Flaviae	53.	Auxiliares cohortes	122.
Aquilea	77.	Avidius Cassius	67.
Arab	78.	Axius Aelianus	142.
Arabia	4.	Azizus	132.
Aranybánya	147.	Ázsia . XII. 26. 33. 84. 90.	

B.

	<i>Lap.</i>	<i>Lap.</i>
Baalbek	160.	Bisztra 39. 42. 147.
Bacchus	131.	Bisztra (folyó) . . . 39. 40. 41.
Balambér	84.	Bisztra-völgy 41. 42.
Balaton	165.	Bithynia 51.
Balbinus 77. 133. 148.		Blandiana 102.
Balbus	105.	Blastarni 17. 166.
Balkán (félsziget) . . . 19. 33.		Boadicea 5.
Balkán-hegy 59. 84.		Boerebistes 24.
Banica	42.	Boicza 146.
Banicza	101.	Boldog-Arabia 3.
Bartalis Anton 98. 101. 112. 113.		Bombest 56.
118. 124. 128. 129. 130		Bongárd 153.
131. 132.		Bonn X. 34.
Bastarni havasok 17.		Borghesi 34. 35.
Bastarnok 23. 24. 25. 67. 166		Borysthenes 22.
Batavok	66.	Bosorod 102. 156.
Bauczár	107.	Brassó 17.
Bács 109. 145.		Braun Emil 21.
Bánát 17. 39.		Brazova 97.
Bánfi-Hunyad 124.		Brád 146.
Bánság	39.	Breninkolatz 34. 38.
Becker W. A. 123.		Breviaria Historiae Roma-
Bedeus J. 97.		nae XIII.
Bekecs (hegy) 118.		Britannia 4. 5. 14. 16. 33. 126.
Belgrád	38.	Bruckenthal b. . . . 149. 161.
Belső-Szolnok-megye 109. 145.		Brutus 24.
Bene 103. 153.		Bubalia 79.
Benkő József 58. 118.		Bucesd 17.
Bereczk	118.	Bucsum 147.
Berzobis IX. 40.		Bukova 107. 154.
Berzovia IX. 39. 40.		Bukovina 17.
Besztercze 18. 109.		Burgstadel 153.
Bethlen 109. 153.		Buridensek 18.
Bethlen Farkas 143.		Burri, celta népfaj 54. 69. 166.
Bécs 71. 150.		Buzaháza 108.
Bibarczfalva	118.	
Bihar (hegy) 147.		C.
Bilak 144.		Caerellius Sabinus . . . 128.
Birk 127.		Caesar 4. 7. 10. 24. 29. 68.
Bischoff 22.		Cajus Aurelius Sicilius 128.
		Cajus Clodius 66. 142.

<i>Lap.</i>	<i>Lap.</i>
Cajus Curtius 111.	Chotyim 17.
Cajus Rutilius Coeles . . . 68.	Cibalis 115.
Caligula 31.	Cicero . . . VIII. 13. 90. 92.
Callidromus 51.	C. Javolenus Modestus . 128.
Cantu Caesar 75.	C. Jul. Caesar IX.
C. Ant. C. F. Pap. Ursinus 112.	C. Julius Julianus . . 127.
Caninius X. XI.	C Julius Lacer 53.
Capelianus 77.	C. Julius Maximinus . . 111.
Capitolinus 94.	C. Julius Metrobitanus . 132.
Cappadocia 14.	C. Julius Papia. Valens . 112.
Caput Bubali 39. 40.	C. Jul. Pap. Valens . . 129.
Caracalla 72. 73. 74. 75. 98.	C Jul. Theuestinus . . 128.
112. 124. 128. 148 167.	C. Jul. Valens . . 112. 133.
Caractacus 5.	C. Julius Valentinus . . 129.
Carinus XIII.	C Jul. Verus Maximinus 76.
Carnuntum 71.	Cladova 52. 109.
Carpici Maximi 79.	Claudius 5. 31 82. 83.
Carpok 78. 98. 148. 149. 166.	Claudius Livianus . . . 44.
Carrhae 73.	Claudius Paulus 128.
Carthago 15.	Claudius Ptolemaeus . . XII.
Castinus 73. 74. 112.	Clemens 68. 111.
Castor 131.	Clodius Albinus . . . 69. 71.
Castra Tragana (Trajana) 103.	C. Lucius Lucerus . . . 161.
Castrum stativum 99 120 124	C. Marius Drusus . . 111. 128.
Catti 28.	C. Minucius Augurinus . 150.
Caucasia 19.	Cn. Lentulus 25.
C. Aurelius Attilianus . . 151.	Cn Papirius Aelianus 66 110.
C. Censorius Serenus . . 129.	Cn. Sosias Marcellinus . 113.
C. Clodius 111 128	C. Numius Certus . . . 129.
C. Clodius Secundinus . 112.	Coactores auri lustralis . 143.
C. Curtius 113. 128 149. 150.	Cocceius Umbrianus . . 133.
Cedonie 103.	Cohors I. Aelia Dacorum 125.
Celer 161.	" Antoniniana . . . 126.
Celtes Konrád XII.	" II. Asturum . . . 123.
Censor 92.	" I Augusta Itu-
Centônarii 125.	raeorum . 123.
Centum Putei 39.	" Britannica . . . 123.
Centuriae fabrum . . . 123.	" I. Britannica mil-
Cerealis 59.	liaria . . . 124.
Ceres 130. 131. 135.	" II. Britannica mil-
Cetatea mare és mica . . 139.	liaria . . . 124.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Cohors V. Breucorum . . .	123.	Cuppi	34.
" VII. Breucorum . . .	123.	Curatores viarum . . .	105.
" III. Civium Romanorum . . .	124		
" I. Dacorum . . .	126.	Cs.	
" II és IV. Hispanor . . .	122. 123.	Csate	116.
" I. Lepidiana . . .	123.	Csáklya (hegy) . . .	102.
" I. Lucensium . . .	123	Cserna (folyó) 39. 40. 41. 86.	
" I. Lusitanorum . . .	123	96. 101.	
" I. Noricorum . . .	123.	Csernavoda	17.
" Postumia . . .	126.	Csicsó-Holdvilág . . .	117. 153.
" VIII Rhaetorum . . .	123	Csicsó-Keresztúr 109. 119. 124.	
" Tetricianorum . . .	126	144. 153. 155.	
Coistobocae	68.	Csikfalva	108.
Colapis	6.	Csik-gyergyói hegyvonatok 17.	
Collegium	125.	Csikmó	117.
Collegium Aurariarum . . .	142	Csopea	102.
Collegium fabrum . . .	123	Csora	163.
Colonia értelmezése . . .	92		
Colonia Paravlisensium . . .	99.	Cz.	
Colonia Zernensis . . .	41. 96.	Czcebe	146.
Cominus Celeirinus . . .	128.	Czernetz	52. 86. 109.
Commodus 69. 75. 153. 167		Czibles	17. 109.
Constantin	87		
Corbulo	4	D.	
Coreyra	103	Daca	19.
Cornelius Fuscus . . .	27.	Dacia VII. XI XIII. XIV. 1. 2. 6.	
Corn. Nepos	158.	14. 18. 23. 24. 29. 30. 32.	
Cotiso	25	38. 43. 48. 49. 50. 51. 54.	
C. Pomp. Fuscus . . .	112	60. 63. 65. 66. 67. 68. 69.	
C. Publicius Antonius Prob. 111		70. 72. 73. 74. 75. 76. 78.	
Crassus	3	79. 80. 81. 82. 83. 85. 86.	
Crassus Macrobius . . .	138	94. 95. 96. 97. 99. 100.	
Criton.	IX. 43.	101. 111. 112. 124. 126.	
Croton	IX	129. 135. 138. 142. 144.	
C. Rutilius Cocles . . .	68. 127	148. 149. 150. 164. 166.	
C. Scribonius Curio . . .	23.	170. 171	
C Sempronius Urbanus . . .	151	Dacia Alpestris	94.
C. Sennius Anicetus 112. 113.		Dacia Apulensis	95.
C. Spedius Hermias . . .	134	Dacia Auraria	95.
		Dacia Aureliani	85.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Dacia helytartói	110.	Dédács	101. 107.
Dacia inferior	94.	Déva 58 101 106 107. 115. 154.	
Dacia Malvensis	95	Dézs	110. 120.
Dacia Mediterranea	94.	Diadumenianus	73.
Dacia Ripensis	85. 94	Dialu Marmura	154.
Dacicus	30. 47 152	Diana	130. 131.
Dacicus Maximus	76.	Didius Julianus	70.
Dacpetoporiani	17. 166	Dierna	40. 41. 96.
Dacus	19.	Dii Consentes	139.
Dakringok	166.	D. Julius Rusonius	129.
Dankringok	68. 74	Dio Cassius Coccejanus XII.	
Dardanii	45.	3. 4. 20. 25 27. 35. 37. 43.	
Darius	22	45 46. 47. 50. 51. 53 54.	
Daus	19.	55. 58. 59. 60. 64. 65. 67.	
Davus	19	68. 69. 70. 73. 74. 75. 111.	
Dák jellem 1. 20 s köv.		112. 148.	
Dákok VII. 1 6. 18. 19. 20. 22		Dio Chrysostomus	45.
23. 24 25. 26 27. 28. 32		Diodorus Siculus	20.
33. 34. 35. 48 56. 58. 59		Dionysius Halicarnass	7.
66 76. 79. 81. 82 106. 114		Dnieper	22.
126. 130. 138 139. 149. 159		Dniester	17. 18. 49. 58.
166 167. 168. 169 170		Docirana	120.
Dákok eredete	18 s köv	Domitián 5. 6. 27. 28. 31. 32.	
Dea Isis	131.	34 36 37. 45. 152.	
Dea Nemesis	131.	Domoglett	39.
Decebál 6 27. 28 32 33 35		Donatus	127 132.
36 40. 42 43. 44. 45. 46.		Doricum	120.
47. 48 49. 50. 51. 52. 54		Drachma	70.
55. 56. 57. 59. 60 61 81		Dromichetes	23.
95. 96. 166.		Drubetis	109.
Decebál jelleme	27.	Drumulu lui Trajanu	107.
Decius 73. 80. 81. 98 115. 153.		Drus. Veprid. Pollianus	113.
Decius Tricciianus	74	Dumitru Ardietanu	133.
Decurio 92. 99. 112. 125. 142.		Duna 4 6. 14. 16. 17. 18. 22.	
Demsus	97.	23. 25. 31. 32. 33. 36. 37.	
Denarius	70	38. 39. 40. 42. 49. 50. 53.	
Dendrophori	125	59. 69. 70. 77 82. 83. 86.	
Detrianus	161.	107. 138.	
Deus Azizus	132.	Duumvir	112. 132.
Deus Sarmandus	132.	Dyrrhachium. . . .	146.
Déda	109. 119.		

E.

	<i>Lap.</i>
Eboracum	72.
Eckhel	78
Edessa	73.
Edinburg	6
Egeta	52. 65. 85. 109.
Egete	20.
Egyiptom	14. 33.
Engel Jo. Christ.	27. 37 43 55
64 65 66. 74. 112. 125.	
132. 148	
Erdély egyetemes történelmének korszakai	V.
Erdélyi Muz -Egylet	V. 17. 95
99 104. 145. 150.	
Erdély római kormányzóinak czímei	62 93 94.
Ermidius Sigavus	134.
Eszterházi gróf	124.
Euphrates 2. 4. 14 31. 33. 53.	
Europa	XII. 3. 8.
Eutropius XIII. 23. 28. 30. 31.	
59. 64. 81. 85. 87. 95.	
Exactores	143.
Érdy János	140.

F.

Fabia Lucilla	125.
Fabius Marcellinus	X.
Fabretti	37.
Fabri	125
Falerius	128.
Faliatis	39.
Fasti consulares	68. 71.
Febris	132.
Fehérvár	107.
Fel-Duna	31. 32.
Felmer	67.
Felső-Dacia	94.
Felső-Moesia 38.52.68.77.85.94.	
Felső-Németország	14

Lap.

Felső-Pannonia XII. 34. 94.	
Felső-Rajna	33.
Felvincz	108. 121.
Fenyőfalva	103. 153.
Fertő	165.
Fetislan	52.
Fides	132.
Finály Henrik Lajos	145.
Firtos-Váralja	152.
Flamen	93 102. 133.
Flavius-féle hadi-hajóraj	37.
Flavius Vopiscus	XIII. 82.
Florus	XII. 25. 26.
Fluvius Agalingus	17.
Fogaras	117. 153.
Fortuna	131.
Forum Ulpium	59.
Földvár	108. 153.
Franke	24 34. 37.
Frejus	16.
Frontinus	13. 23.
Fugia	132.
Fuscus	45.

G.

Gabonatermesztés Erdélyben a rómaiak alatt 134 s köv.	
Gagana	39.
Galacz	17.
Galiczia	17.
Gallia	4. 16. 36. 81. 84.
Gallienus	79. 81. 82.
Gallus	81.
Gallusok	7.
Garád	153.
Gácsország	17. 23.
Gecze	108.
Gellius	59.
Geminus Aelianus	111.
Genius	131
Gerend	108. 161.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Germania . . .	3. 31. 32. 84.	Harmincz zsarnok . . .	82.
Germanici Maximi . . .	79.	Havas-alföld 7. 17. 20. 48. 50.	
Germanicus . . .	4 30. 36.	55. 84. 85.	
Germanok . . .	56. 66. 79.	Havasalji Dacia . . .	94.
Gernyeszeg . . .	18.	Hátszeg	115.
Geta	72 126	Hátszeg-vidék 48. 54. 56. 107.	
Geták	19	116. 125.	
Gibbon	2. 86.	Hegyalja	136.
Glasgow	6.	Heider Gustav	128.
Godján-Szárkó	39.	Heliogabalus	74. 75. 167.
Gordianus XIII 77. 78. 79.		Heliopolis	160.
148. 153.		Henzen	34.
Góth birodalom	84.	Hercules	131. 163.
Góthok 67 72. 73. 77. 81. 83.		Herennius Etruscus	80.
84 87. 98. 148 166. 168. 170.		Hermes	105.
Görgény (folyó)	18. 119.	Hermi(n)us	151.
Görgény-Hodok	119.	Hermondurok	68.
Görgény-Szent-Imre	119.	Herodianus	XII. 76.
Görgény-szent-imrei vár	119.	Herodot	18. 21. 22. 139.
Grampius	5.	Hévíz	117. 118. 124.
Gredistie	41.	Hidkapu	58.
Gredistye (hegy) 116. 135.		Hierassus	17.
145. 154.		Hispania	14. 33. 53. 84.
Griselini	26 38. 65 96.	Hister	49.
Gruter 34. 35 37. 52 79 122		Hobicza-Várhely	97.
Gurény	97.	Hodos	117.
G. Valerius	79.	Hohenhausen 13. 37. 97. 105.	
		106. 111. 112. 113. 127. 135.	
		159. 162.	
Gy.		Horatius	6. 25.
Gyalár	145.	Horvát István	20.
Gyimes	99.	Hoszszúfalu	107.
Gyógy	154.	Hün birodalom	84. 170.
Gyula-Fehérvár	98.	Húnok	166. 170.
		Hydata	102. 135. 155.
H.		Hygea	131.
Hadrián IX. XIII. 2. 10. 12. 14		Hylea	22.
34. 49. 63. 64. 65. 66. 67.			
72. 91. 94. 126. 161.		I.	
Hadrián-vár	115.	Idatius	87.
Haemus	25. 59. 82.	Illyricum	24. 80. 81.
Harasztos	108.		

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Ilosva (helység)	155. 156.	Károly-Fehérvár	98. 109. 116. 156. 162. 163.
Ilosva (patak)	109. 119.	Kárpátok	17. 32. 41. 49. 58. 63.
Ingenuus	81.	Kellerman	125.
Ipek	34. 39.	Kemény József gróf	152. 161.
Irland	5.	Kereskedés Erdélyben a ró- maiak alatt	137.
Isis	131.	Keresztesmező	57.
Ister	17. 50.	Kernyesd	97. 107.
Istrus	148.	Kerpenyes	147.
Italia 14. 33. 37. 46. 81. 84. 90. 105. 126. 136. 157.		Kézdi-Vásárhely	137.
Itinerarium Antonini Augu- sti Caracallae XII. 65. 85.		Kézimesterségek Erdélyben a rómaiak alatt	136.
J.		Khatakensek	18.
Jazyges metanastae	54.	Király-kútja	58.
Jászok	66. 67. 68.	Kis-Ápold 102. 107. 109. 153.	
Jerney János	140.	Kis-Besztercze	153.
Jobbágyfalva	108.	Kis-Csűr	107.
Jornandes	20. 26. 85.	Kisfalud	156.
Josephus Flavius	13. 16.	Kis-Kalán 102. 116. 153. 155. 162.	
Jugurtha	70.	Kis-Oláhország	109.
Julianus	59. 71. 87.	Kis-Ostró	97.
Julius Caesar 23. 24. 91. 105.		Kis-Pestény	97.
Julius Capitolinus XIII. 66. 68. 70. 76. 94. 111. 148.		Kis-Selyk	117. 153.
Jul. Flaccus	112.	Kis-Sink	117. 153.
Juno	130. 131.	Kis-Szamos (folyó) 18. 109. 145.	
Jupiter Tavianus	130.	Klopotiva	97. 98.
Jus italicum	99.	Kologyvár	115.
Justinus	20. 23.	Kolos	145.
Justus Lipsius	11. 13.	Kolozsvár 58. 72. 99. 100. 108. 109. 150.	
K.		Kolumbina	39.
Kajanel	146.	Koppánd	156.
Kalifornia	139. 147.	Koson-aranyok	117.
Kapjon	18. 120. 121. 124.	Kostolatz	34. 38.
Karasova	39.	Koszta	87.
Katancsich	43.	Kosztubokok	68.
Katonai diszjelek	93. 129.	Kócs	109.
Kavarán	39.	Köleséri Sámuel 23. 57. 58. 61.	
Káránsebes	39. 41.		

<i>Lap</i>	<i>Lap.</i>
67. 113. 125. 128. 129. 131.	Legio I. Italica . . . 26. 34.
142. 149. 151. 163.	" I. Minervia 34. 44. 55.
Köln 31.	" IV. Flaviana . 34. 35.
Körös-bánya 146.	" IV. Scythica . . 26.
Közép-Dácia 94.	" V. Macedonica 26. 34.
Közép-Duna 32. 33.	" 35. 52. 71. 116 121.
Közép-Europa 33.	159. 161.
Középfalva 145.	" V. pie 112.
Köhalom 103. 153.	" VI. 26.
Krajova 56.	" VI. Ferrata . . 52.
Krakó 108. 116. 136.	" VI. Hispanie. . . 121.
Krassó-megye 106.	" VI. Victrix . 33. 52.
Krivádia 115.	" VII. Claudia 34. 35. 38.
Kulpa 6. 24.	" VIII. Augusta . . 33.
Kúnok 166.	" X. Gemina . . . 34.
Kusma 153.	" XI. Claudia . . 33.
Küküllő . . . 117. 136. 153.	" XIII. Gemina 34. 52. 62.
L.	" 71. 86. 93. 97. 121.
Laberius Maximus . . . 51.	122. 123. 150. 161.
L. Aemilius Carus . . . 111.	" XIV. Gemina . . 34.
Lahn 31.	" XXI. Rapax . . 33.
L. Ael. Lupus 132.	" XXII. Primigenia . 33.
L. Aelius Maximianus . . 113.	" XXX. Ulpia Victrix 33.
L. Annius Fabianus . . . 71.	Leguli Auraria . . . : 143.
L. Annius Fabius . . . 110.	Lepidus 105.
L. Annius Italicus . . 111. 129.	Lersie 18
Lannus Fabianus . . . 111.	Lettye 158.
L. Antonius Italicus . 67. 111.	L. Flavius Valens . . 129.
Largiana 18. 104. 124.	Libellus Aurarus . . 140.
Latorvár-patak 117.	Liber Pater 131.
L. Aurelius Chrestus . . 129.	Licinius Sura . . . 34. 44.
Lazius Wolfg. 121. 122.	Licinius Valerianus . . 81.
L. Calpurnius 151.	Liki-völgy 116.
L. Calpurnius Honoratus . 128.	Limes Romanus . 31. 22 33.
L. Coelius Delianus . . . 112.	Livius 92. 167.
L. Lael. Terentianus . . 113.	L. Livius Victorinus . . 113.
Lederata 39.	L. Marius 111.
Legatus Augusti 62.	L. Minicius Natalis . . 35.
Legio Alauda 7.	Longinus 55.
" I. és II. Adjutrix 34. 35.	L. Septimius Nigrinus . 129.
" I. Germanica 34.	Lucius Verus 68.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Lugos	43.	Margus	38.
Lukadnitza	39.	Marinus	79.
Luna	131.	Maris	18. 22. 139.
Lupsa	147.	Marius Maximus.	X. 43.
Lusius	56.	Marius	7.
L. Veratius Speratus	127.	M. Arrius	113.
Lysimachus	23.	Maronea	146.
Lysimachus-aranyok	23.	Maros 18. 22. 99. 100. 101. 102. 106. 107. 108. 109. 115. 117. 119. 121. 138. 139 144.	
M.		Maros-Bogát	108.
Macedonia 1. 24. 147. 150.		Maros-Németi	115.
Macrinus	73. 74.	Maros-Portus	98.
Maffei	35.	Maros-Ujvár. 141. 144. 153.	
Magyar-Nagy-Zsombor.	109.	Maros-Vásárhely	58. 108.
Magyar-Nádas	109.	Marquardt	123.
Magyar-Sárd	109.	Mars 93. 97. 130. 131. 132.	
Mains	31.	Marseille	15.
Mainz	76.	Mártonhegye	153.
Malalas	85.	Márványhegy	154.
M. Alcinius	127.	Mascliana	39.
Malomárka	99.	Massman. Joann. Ferd. 140. 141. 145.	
Malomfalva	102. 108.	Mater	125.
Malomvíz (Rudimora)	97.	M. Aurelius Antoninus	67.
Malvensis	95.	M. Aurelius Consularis	111.
Mammea	76.	Mauretania	77.
Mannert Contr. 23. 25. 34. 37. 94 100. 122. 126. 131. 138		Maximinus	76. 77. 128.
Manso J. E. F.	73.	Maximus	45. 77.
M. Antoninus	113.	Maximus Pupienus	77.
M. Jul. Philippus	78.	M. Caecilius Julianus	128.
Marcomannok	67. 68	M. Cominius	133.
Marc. Ulpius	142. 151.	M. Cornelius Primus	133.
Marcus Agrippa	74. 112.	Meadia	41.
Marcus Aurelius XII. 67. 68. 69. 138 148.		Media	41.
Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus	74.	Medusa	143. 162.
Marcus Aurelius Clandius	82.	Medgyes	136.
Marcus Aurelius Quintillus	83.	Mehadia	39. 41. 96.
Marcus Nonius Mucianus	71.	Meleja	101. 116.
Margum	42.	Mens	132.
		Mereur	105.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Mercurius	130. 131. 162.	M. Surrianus	110.
Mesopotamia	64.	Mucianus	26.
Messius Decius	79.	M. Ulp. Cacc. Bassianus .	133.
Mestrius Marinus	163.	M. Ulpius	111. 151.
Metaurus	53.	M. Ulpius Maius	112.
Mészkő	154.	Munesel	116. 154.
M. Fulv. Serapus	133.	Muratori	35.
Mikeszász	108.	Müller Frigyes	118. 124. 128.
Mikháza	18. 99. 108. 118	M. Valerius Longinus . .	127.
Milliarium aureum	105.	M. Veracilius Verus . .	110.
Minerva	130. 131. 143		
Minucius Rufus	23.	N.	
Miriszló	108.	Nagy-Ág	145.
Misenum	15.	Nagy-Ápold	102. 153.
Misitheus	77. 78.	Nagy-Enyed	102. 121. 161.
Mithridates	90.	Nagy-Küküllő	101. 108. 152.
Mitras	131.	Nagy-Ostró	97. 107.
M. Jul. Philippus	149.	Nagy-Pestény	97.
M. Licinius	133.	Nagy-Szamos (folyó) . .	109. 110.
M. Licinius Crassus	25.		120. 121.
M. Licinius Mucianus	9. 129.	Nagy-Szeben	103. 107. 109.
M. Lucilius Lucianus	132.		116. 150.
M. Munatius	133.	Nalácz	107.
M. Nonius Mucianus	71.	Napoca	17. 18. 99. 100. 124.
Moesia	14. 25. 26. 27. 28. 32.	Napocensis Colonia . .	96.
	34. 51. 65. 77. 78. 79. 81.	Nádas (patak)	109.
	85. 138. 139.	Nándor	101.
Mojgrád	120.	Nándor-Fehérvár	32. 37.
Moldva	17. 20. 48. 99.	Neckar	31.
Moles Hadriani	115.	Necropolis	103. 119. 120.
Monora	108.	Neigebaur J. F. VIII. .	9. 23.
M. Opelius	112.		38. 42. 52. 57. 58. 66. 68.
M. Opelius Macrinus	112.		71. 72. 73. 76. 78. 79. 80. 96.
Morava	38.		97. 98. 99. 102. 108. 111.
Mosaikboden	97.		112. 113. 114. 115. 116. 117.
Mosaiken	97. 162.		119. 121. 122. 123. 125. 127.
Möller	22.		128. 129. 130. 131. 132. 133.
M. Papirius	127.		134. 135. 138. 142. 145. 149.
M. Scaurianus	151.		151. 152. 153. 154. 156. 158.
M. Statilius Taurus	24. 25.		159. 161. 162. 163. 164.
M. Statius Priscus	67. 110.	Nemesis	80.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Neptunius	151.	Ostrovel	97.
Neptunus	130.	Ovidius	99.
Nero	5. 26. 31.		
Nerva	X. 30. 31. 32. 33.	Ó.	
Német-Óvár	71.	Ó-Hid	118.
Néra-völgye	39. 41.	Ó-Orsova	42.
Nicaea	XII.	Ó-Torda 102. 116. 154. 162.	
Nicetas	45.		
Niebuhr	59. 66.	Ő.	
Nicomedia	51.	Őralja-Boldogfalva 56. 102. 107.	
Nicopolis	59.	Őralja-Váralja	115.
Nonius Regillus	81.		
Noricum	14. 32. 34.	P.	
Notitia dignitatum utriusque		Pacorus	51.
imperii	XII. 39. 65.	P. Ael. Antipater	128.
Novae	34.	P. Ael. Dacianus	113.
		P. Ael. Decianus	113.
Ny.		P. Aelius	113. 133.
Nyárádtő	108.	P. Aelius P. F. Fab.	133.
		P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus	
O.			133. 138.
Octavianus Augustus	62.	P. Aelius Rufinus	112.
Offenbánya	147.	P. Aelius Valerianus	113.
Ogradena	38.	P. Ael. Julianus	134.
Ohaba-Várhely	98.	Palacsi mocsár	115.
Oklos	116.	Palmyra	160.
Oláh-Köblös	109.	Palus Hiulca	115.
Oláhpán	146.	Pannonia 14. 28. 32. 34. 62.	
Olt 18. 54. 101. 103. 109. 117.			65. 74. 79. 81. 84. 112. 164.
	118. 138.	Paralissum	17. 18. 99.
Oltszeme	118. 153.	Parelissum	99.
Ompoly	146. 156.	Parolissum	99.
Oppius Sabinus	27.	Parthey	XII.
Optatiana 18. 110. 120. 124.		Parthicus	30.
Optatus	127.	Parti-Dacia	85. 94.
Oravicza	39.	Partmelléki Dacia	94.
Orelli	35. 37. 95. 125.	Patavicensium (Patavissen-	
Oroles	25.	sium) vicus	100.
Orsova	38. 39.	Patavissa	72 100.
Osiris	131.	Patronus	93. 125. 135. 142.
Ostrova	38.	Patruissa	100.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Paulinus	45.	Polybius	13.
Pedites singulares britannici	124	Pompeji	160.
Pek	39.	Pomponius Laetus	82.
Penates	131.	Pons Augusti	42.
Pentelikon	154.	Pons Vetus	118.
Pertinax 69 70. 71. 94. 111. 142.		Ponte Vetere	118.
Perzsia	78.	Pontifex . . 93. 99. 132. 133.	
Pescennius Niger . . 69. 71.		Pontus	51.
Pestény	97	Posthumius	81.
Petele	108.	Potulatensek	18.
Petresán	146.	Póka	108.
Petrény	102.	Praefectus Collegii Fabro-	
Petric	126.	rum	125.
Petronella	71.	Praetorium 13. 39. 103. 118.	
Petrosány	146.	Pratulu lui Trajanu	57.
Petrus Patricius 28. 37. 45. 55. 73.		Prinipilus T. Auridius	35.
Pettau	34.	Priscianus	IX. 40
Peuce	17.	Probus	115. 136. 165.
Peutinger Konrád IX. XII. 16.		Procopius	25. 50. 115.
17. 18. 39. 40. 41. 65 96.		Procurator 95. 141. 142. 151.	
99. 100. 103. 104. 109. 118.		Pro-quaestores	143.
120. 143.		Provence	16.
Phaedrus	168. 169.	Pruth	17. 18.
Philippus . 78 79. 80. 98. 149.		P. Septimius Geta	111.
Philosophus	67.	Ptolemaeus 17. 18. 65. 96. 99.	
Phot. Bibl.	X.	100. 101. 117. 120. 143. 155.	
Piacenza	84.	Publius Furius Saturninus 68.	
Piatra Rosie	116.	110.	
Picnus	34. 38	Publius Macrianus Macrinus 151	
Pinder	XII.	Puj	101.
Pistorius Rugianus	127.	Punicum	38.
Pius	66.	Pupienus	77. 148.
Plautius Caesianus	94.	P. Valentinus Sabinianus 128.	
Plinius XI XII. 3. 6. 20. 28. 37.			
51. 53. 58. 106. 170.			
Podolia	78.		
Poetovium	34.		
Pogány Ádám	161.		
Poklisa	107. 161.		
Poletin	26.		
Pollux	131.		

Q.

Q. Axis Aelianus 110. 151.	
Q. Caecilius Laetus	127.
Q. Carpion	159.
Q. Glitius Atilius Agricola 35.	
Q. Lusius Sabinianus	151.
Q. M. Turbo	110.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Q. R. F. C. Num. Certus . . .	132.	Rufinus Marianus . . .	127.
Quadok . . . 67. 68. 81. 168.		Rus . . . 102. 107. 153.	
Qnaestorok . . . 92. 113. 143.		Rustrius Sulpitianus 67. 111.	
Quintus Lusius . . . 35. 45.		Rutilius Coeles . . . 112.	
Quirinus Frontonicus 68. 111.		Rückert . . . 123.	
Q. Vibius Camillus . . . 133.			

R.

Rabirius	161.
Radna	141.
Radnót	100.
Rajna 4. 14. 16. 31. 32. 33. 36.	
37. 53. 76. 84.	
Ram 34. 38. 40.	
Ravenna	15.
Regensburg 31. 32.	
Regillianus	81.
Reho	107.
Reimar	3.
Remeteszeg	18.
Restitutor Daciarum . . .	98.
Rhaetia 14. 33.	
Rluconium	120.
R. Marcius Turbo	65.
Roma XII. XIII. 1. 3. 7. 10. 12.	
10. 20. 24. 25. 28. 31. 32.	
33. 36. 37. 46. 47. 49. 58.	
59. 60. 61. 62. 67. 68. 69.	
71. 75. 77. 78. 81. 84. 86.	
87. 89. 90. 91. 92. 93.	
103. 105. 106. 110. 115. 123.	
126. 129. 130. 132. 134. 137.	
138. 139. 142. 147. 148. 149	
156. 160. 164. 165. 166. 168.	
169. 170. 171. 172	
Romanus	151.
Romlott	120.
Rotteck	64.
Roxolanok . . . 66. 67. 138. 166.	
Ruda	146.
Rudimora (Malomvíz) . . .	97.

S.

Sabinianus	69.
Sabinus	74.
Salamanca	53.
Salinae 18. 102. 135 143.	
156. 162.	
Sallustius	7.
Sajó (folyó)	109.
Sajó-Udvarhely	109.
Sajóvölgy	144.
Samus	18.
Samyl	27.
Sant-Angelo-várda	115.
Sapor 77. 78. 81.	
Sardonii	45.
Sargetia	101.
Sarmandus	132.
Sarmata néptörzsek 20. 32. 38.	
54. 66. 67. 104.	
Sarmategte	20.
Sarmaticus Maximus . . .	76.
Sarmizegethusa 20. 40. 41. 45.	
46. 86. 96. 106. 107. 157. 163.	
Sárd	136.
Sáros	153.
Scaurianus	142.
Schaffarik	20.
Schah-pour	77.
Schola	158.
Schönwisner Steph. . . .	76.
Scordiscok	23.
Scriptores Historiae Augu-	
stae minores . . . XIII	
Schuller J. K. 43. 47. 56. 72.	
Schulze	123.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Schweighäuser	X. 6.	Sub-Procurator	142.
Scythák	22. 148. 170.	Suetonius Paulinus	4.
Seythia	1.	Suetonius Tranquillus XII. 3. 4.	15. 24. 25. 27.
Segesta!	6. 24	Suidas	IX.
Segesvár	123. 153.	Sulpicianus	70.
Segélyesapatok 12. 14. 122. 123.		Surrianus	67.
125. 126.		Susagus	51.
Seivert 23. 64. 66. 71. 111. 121.		Syncellus	66.
122. 132.		Syria	14. 70. 94. 132.
Seneca	90.	Sz.	
Septimius Severus XII. 69. 71.		Szakadát	103.
73. 76. 95. 100		Szamos (folyó) 101. 109. 120.	
Serapis	79. 131.	Szamosközi Istv. 106. 121. 122.	
Serorum montes	17	Szamos-Ujvár	18. 99.
Severus	X. 71. 153. 161.	Szászka	39.
Sext. Octavius Fronto . .	37.	Szász-Régen 18. 108. 109. 119.	
Sext. Rufus	XIII. 23. 85.	144. 153.	
Silvanus	131.	Szász-Sebes	107. 109.
Sily	54. 101.	Szász-Ugra	123. 124. 153.
Simonius Julianus . . .	112.	Szász-Város	101. 152.
Singedunum	37. 38.	Száva	6. 24.
Singidava	58.	Szemenik-Plessuva . . .	39.
Sirmium	79.	Szent-Erzsébet 103. 107. 109.	
Skóczia	5.	153. 161.	
Sol	131.	Szent-György	102. 153.
Somlyó	165.	Szent-Márton	108.
Somkerék	109.	Szent-Mihály	121.
Somogy-megye	123.	Szerbország	38. 77.
Sófálva	144.	Szerdahely	102. 107. 109.
Sövényység	103.	Szerémség	79.
Spanheim	21.	Szék	145.
Spes	131.	Székelyek	170.
Sponsianns	149. 150.	Székely-Földvár	116. 144.
Sporschil Joh.	2. 86.	Székely-Udvarhely 121. 123.	
Statius Valens	X.	152.	
Stenarum	123.	Szészarma	109. 145.
Strabo XII. 3. 16. 20. 22. 24. 26.		Szilágyság	136.
Strehl	101.	Szilágy-Somlyó	136. 163.
Stritter	20.	Színkör	157.
Sub-Kununen	116.	Sziszek	6.
Sub-Piatra	116.		

<i>Lap.</i>	<i>Lap.</i>
Szőlőmivelés Erdélyben a rómaiak alatt . . . 135.	Tibor 116.
Sztrigy 101. 102. 106. 107. 115. 116 155.	Tibód 152.
Sztrigyvölgy . . . 102. 155.	Tigris 53.
T.	Tihó 120.
Tacitus X. 3 4. 8. 14. 15. 16. 26. 30.	Tiriscum 106. 115.
Tactalia 38.	Tisza 18. 20. 39. 49.
T. Ael. Cres(cen)tianus . 127.	Titus 34. 152.
Tajo 53.	Titus Commodus Antoninus 68.
Talia 39.	Tiviscum 40.
Taliata 39. 40.	T. Laelius 113.
Talio 137.	Tobiás 153.
Tamago 53.	Tolmács . . . 107. 109. 117.
Tapae 43.	Topánfalva 147.
Tarbus 67.	Torda 18. 57. 72. 78. 108. 135. 143. 152. 156.
T. Aur. Diocles 151.	Tordas 102.
T. Cl. Anicetus 132.	Torma Károly 17. 18. 95. 99. 100. 104. 111. 113. 114. 120. 121. 123. 124. 127. 131. 144. 155.
Temes folyó . . . 39. 40. 41.	Tornes 53.
Temesi-Bánát 17. 39. 43. 48 49 106.	Tornya Sámuel . . . 133.
Templeman . , . . . 2.	Toroczko 145.
Tengerészet 15.	Totesd 107.
Terentius Gentianus . . 113.	Történelmi kútfők VIII. s köv.
Teuriskok 18.	Történetírás feladata VI. s köv.
T. Fabius Ibiomarus . . 113.	Traján VI. IX. X. XI. XII. XIII. 2. 6. 10. 12. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 68. 82. 86. 93. 96. 98. 99. 100. 107. 121. 122. 124. 126. 135. 136. 138. 139. 141. 142. 152. 153. 159. 164.
T. Flavius Aper 159.	Traján-híd 51. 109.
Thasos 146.	Traján jelleme . . 29 s köv.
Theophilactus 20.	Traján kapuja 117.
Thermae Herculis . . . 41.	Traján rétje 57.
Thessalonica 147.	
Thracia 1. 22. 23. 24. 26. 64. 73. 76. 80. 148.	
Tiarantus 18.	
Tib. Cl. Rufus 133.	
Tiberius 26. 31. 38.	
Tiberius Julius Flaccius . 111.	
Tibiscum IX. 39. 40. 41. 42.	
Tibiscus 39.	
Tibisis 18.	

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Traján-út	107. 108. 109.	Valerius Catullinus	111.
Transdierna	52. 86.	Valerius Rufus	112.
Trebellius Pollio XIII.	81. 82.	Valerius Slonus	151.
Trebonianus Gallus	81.	Valerius Valentinus	113.
Trebonius Gallus	80.	Valia Sztuperi	116.
Triballok	166.	Vallástígy	129 s. köv.
Triginta tyranni	82.	Vandal törzs	82. 83.
Triptychonok	145.	Varro	9.
Trium Daciarum	94. 95.	Varus	3.
Triumvir auro, argento aeri flando, feriundo	149.	Vaskapu 38. 40. 41. 42. 54. 56. 57. 96. 106. 138. 154.	
Troja	57.	Választút	145.
Tsierna	96.	Vándorjászok	54. 138.
Tul. Martialis	73.	Vár	139.
Turbo	64.	Váradja	107. 109. 162.
Turnu-Severin	52.	Várfalva 108. 116. 121. 145. 154.	
Turris Severini	52.	Várhegy (Gredistye) 116. 135. 145.	
Tyras	17.	Várhely 41. 42. 97. 98. 102. 109. 133. 156. 162.	
Tyrus	15.	Vármező	120.
U.		Vásárhelyi Pál	52.
Ugra	117.	Veczél	106. 115.
Uj-Sebeshely	152.	Vegetius	8. 13. 15.
Ulp. Astimidorus	113.	Vellejus Patereulus	3. 62.
Ulpia Trajana 41. 86. 97. 109. 115. 135. 149. 150. 156. 157. 163.		Venadok	166.
Ulpia Trajana Augusta Da- cica	96. 111.	Venus	130. 131. 163.
Ulpian	71. 96. 99. 100.	Verespatak	139. 141. 147.
Ulpianum	120.	Verestoronyiszik 54. 55. 56. 107. 109. 117. 139.	
Ulpus Salvianus	113. 133.	Verona	80.
Ulp. Sabin	133.	Verőcze-megye	115.
V.		Verus	59.
Vaiszlóva	42.	Vespasián	152.
Vajda-Hunyad	101.	Vesta-szűz	74.
Vajda-Szent-Iván	108.	Vécs	109. 110. 119. 163.
Val. Celsus	102. 134.	Védasszony (mater)	125.
Valens	X.	Védnök (patronus) 93. 125. 138. 142.	
Valerianus	79. 81.	Via lapidea	108.
		Victoria	131.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Victoria Carpica	79.	X.	
Vidra	147.	Xiphilinus	XII.
Viminacium IX. 34. 38. 39. 77.		Y.	
78. 79.		York	72.
Vindelicia	32. 34.	Z.	
Vindobona	68.	Zalatna	57. 146. 147. 156.
Virgilius	58. 172.	Zamolxis	21. 132. 134.
Virtus	131.	Zám	161.
Vitellius	26.	Zernensium (Zernensis)	
Volga	84.	Colonia	96.
Vopiscus	85.	Zeugma	42. 117.
Vulcanus	130.	Ziridava	103.
Vulkán-szoros 54. 55. 56. 107.		Zonaras	X. 47. 51. 54.
114.		Zumpt W.	96.
Vurtope	116.		
W.			
Wesseling	39		

Igazítások.

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javítva.</i>
IV.	27.	latt.	alatt.
IX.	33.	Bersovia	Berzovia
1.	7.	Al-duna	Al-Duna
"	18.	céljára	céljaira
2.	9.	szélessége	szélesség
5.	21.	szerint	szerént
"	22.	állandósítani készült	állandósítani s eredményét biztosítani készült
"	29.	annyi	anynyi
"	31.	tengerszorosak	tengerszorosok
6.	1.	Edinbug	Edinburg
"	7.	s téli	s a téli
"	8.	tengerektől, melyekben	tengerektől és sűrű renge- tegektől, melyekben
"	14.	elődei megszegték.	elődei fegyvertényei meg- szegték.
"	34.	1)	4)
8.	27.	ragyogott, melyet	ragyogott, képezte tiszteletök legmagasztosb tárgyát, melyet
"	32.	jonuárban	januárban
"	34.	sasak	sasok
9.	12.	annyira	anynyira
"	16.	naponként	naponkint
"	19.	foglalkodásaiban	foglalkodásukban
"	29.	Mennyire	Menynyire
"	20.	Neigebaur	Neigebaur
10.	3.	hadvezérnek	hadvezérek
"	36.	egyenként	egyenkint
"	31.	könnyű	könynyű
"	33.	könnyebb	könnynebb
"	34.	hossza	hossza
11.	12.	megszokta tartani	meg szokta tartani
"	16.	jutottak	juthattak
"	20.	századonként	századonkint
"	33.	Lipsisius,	Lipsius,
"	7.	könnyű	könynyű
12.	"	könnyűszerű	könynyűszerű
"	8.	hosszú	hosszú
"	12.	Évenként	Évenkint
"	26.	szerint	szerént

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javítva.</i>
13.	11.	ugyanannyi	ugyananynyi
"	22.	kimerülve	kimerülne
14.	2.	parittyások	paritytások
"	15.	hatvanöt	hetvenöt
"	19.	menyhelyeiül	menhelyeiül
"	20.	hosszában	hosszszában
"	22.	könnyen	könnyen
"	24.	Alsó, s három	Alsó-, három
15.	26, 27.	könnyű	könynyű
16.	16.	provinczia	provincia
17.	22.	Bucsesdr-re	Bucsesd-re
"	23.	hegymagasakon	hegymagasokon
18.	1.	egyenként	egyenkint
"	12.	Dnister	Dniester
"	17.	folyóira	folyóinkra
"	22.	Ptolemeus	Ptolemaeus
"	28.	emlékeik	ősemlékeik
19.	6.	annyira	anynyira
"	24.	könnyen	könnyen
20.	19.	nyelve	nyelvre
"	29.	sarmatanépfajak	sarmata-népfajok
"	30.	Egeto	Egete
21.	13.	fogtak fel,	úgy fogtak fel,
"	24.	legyen itt is elég	legyen itt elég
"	26.	2)	1)
"	27.	3)	2)
22.	22.	Dniepr	Dnieper
"	31.	118 s köv.	119 s kövv.
23.	11.	hosszú	hosszszú
"	28.	Neigebauer,	Neigebaur,
"	34.	1)	6)
24.	4.	messze	meszsze
"	8.	annyira	anynyira
"	33.	de reb	de reb.
"	34.	nonnullis	nonnullis
25.	6.	dél	déli
"	25.	hosszában	hosszszában
26.	1.	provinczia	provincia
"	30.	speculabatur;	speculabatur:
"	"	bello	bello,
"	32.	excindere	excindere
27.	38.	Dannb.	Danub.
28.	6, 7.	min-dennek	mind-ennek
"	12.	Már római	Már a római
"	15.	hunyaszkodás	hunynyaszkodás
"	27.	néptörs	néptörzs
29.	18.	maga tartása,	magatartása,
31.	22.	Main	Mains
32.	20.	ugyan is	ugyanis
"	21.	szerint	szerént

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Jobbítva.</i>
32.	32.	mindenek előtt	mindenekelőtt
34.	9.	(Pettan)	(Pettau)
35.	9.	névszerint	névszerént
"	28.	5440.	5449.
"	33.	498:	498: 5;
37.	10.	(Singidunum)	(Singedunum)
"	19.	segédkezők.	segédkezzék.
"	30.	26—36.	24—36.
"	32.	1)	2)
38.	11.	Singidunum	Singedunum
"	25.	Neigebauer	Neigebaur, (így a 7-dik ívig).
"	30.	legkeskenyebb,	legkeskenyebb,
"	35.	I. Bd. s köv. II.	I. Bd. 83 s köv. II.
39.	2.	nevezeten	nevezetben
"	13.	bánság	Bánság
"	19.	Karatován	Karasován
"	21.	fellebb	felebb
40.	26.	dunaparti	duna-balparti
41.	10, 26.	szerint	szerént
42.	5.	Vaiszlóvától	Vaiszlovától
43.	1.	seregeit válságos	seregeit a válságos
"	29.	Marius, Maximus	Marius Maximus
44.	30.	állítattott, s évenként	állittatott s évenként
"	34.	hegymagastlatokra	hegymagaslatokra
45.	4.	helyiséget	helyiséget
"	27.	2)	1)
"	"	ex hist.	exc. hist.
"	32.	Sarmaticisque	Sarmaticisque
"	"	Decebaló	Decibalo
46.	9.	ezen	ezer
"	11.	lerakja;	lerakja, a hadi gépeket s azok műveseit átadja;
"	20.	kevésbé	kevésbbé
"	23.	emléket	emlékeket
"	31.	<i>Ζεφυρίεσθονίον</i>	<i>Ζεφυρίεσθονίον</i>
47.	12.	virasztott	virrasztott
"	28.	2)	1)
"	30.	76—86.	76—96.
48.	12.	Temes-Bánátot,	Temesi-Bánátot,
"	"	hanem Vaskapu	hanem a Vaskapu
"	17.	megtámadva,	megtámadtatva,
49.	18.	birtokkal,	birtokokkal,
52.	30.	Leg. Vitrix,	Leg. VI. Victrix,
"	32.	1838. II. sz.	1838. II. 28. sz.
53.	7.	szerint	szerént
55.	5, 6.	megadásra	föltétlen megadásra
"	7.	tette.	tétette.
"	28.	<i>ήξιον</i>	<i>ήξιον</i>
"	34.	melyet meghódított.	melyet Traján meghódított.
56.	15.	talpalatnyi	talpalattnyi

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javítva.</i>
56.	32.	a Vulkán-szorostól	a Vulkán szorostól
"	33.	Schuler	Schuller
"	36.	hadjáratkor	hadjáratakor
59.	25.	IV,	4,
"	28.	Judicium	Indicium
61.	26.	rendelte	rendezte
63.	8, 9.	Dacia meghódolt népe, a római polgárisodás va- rázsfényénél,	Dacia meghódolt, népe a római polgárisodás varázsfényénél
"	18.	törekedtek	törekedtek
"	26.	(116—138. Kr. u.)	(117—138. Kr. u.)
64.	26.	csodaművek.	csodaműnek.
65.	21.	6)	5)
67.	26.	bejűl	belűl
68.	33.	135 : 4.	125 : 4.
69.	1.	volnak,	volna,
70.	34.	szerint	szerént
73.	16.	parancsnokauak	parancsnokának
74.	8.	(217—118. Kr. u.)	(217—218. Kr. u.)
"	19.	baromilag	baromiség
78.	6.	Emlékét honban	Emlékét e honban
"	8.	melyek	melynek
"	9.	örgyilkok	orgyilkok
"	14.	kivegeztetése	kivégeztetése
"	16.	urnalkodónak	uralkodónak
"	20.	öszhangzó	öszhangzó
"	34.	VIII,	VII,
79.	11.	bizonyossággal	bizonyossággal
"	15.	minekutánna	minekutána
80.	3.	149.	249.
"	7.	győzelmet	győzelmeket
"	26.	örgyilkos	orgyilkos
81.	4.	évenkénti	évenkinti
"	33.	Decebeli	Decibali
82.	13.	Mark.	Marc.
"	33.	Vlav.	Flav.
86.	6.	Cserenetz	Czernetz
87.	2.	hatán	határán
"	9.	enyészte	enyészte
89.	7.	minden	mindazon
90.	32.	romanus	Romanus
93.	16.	egyébb	egyéb
"	32.	lándzsák	lándsák
94.	7.	(193. Kr. e.)	(193. Kr. u.)
"	25.	5)	4)
95.	25.	erdemel	érdemel
"	34.	copias	copias hominum
96.	32.	W. Zumpt,	W. Zumpt,
99.	33.	Neigebur	Neigebaur
104.	16.	védéken	vidéken

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javítva.</i>
111.	19.	Rustrius, Sulpitianus	Rustrius Sulpitianus
112.	22.	C. Sinnius Anicetus.	C. Sennius Anicetus.
	30.	Neigebauer,	Neigebaur,
120.	23.	rombolásának	rombolásának
121.	28.	Káror,	Károly,
123.	20.	I. Lucensium, II. Hi-	I. Lucensium, II. Asturum,
		spanorum,	II. Hispanorum
127.	4.	emésztették el,	emésztettek el,
155.	25.	mélybben	mélyebben
163.	16.	1797-	1797-ben *)

*) Az elősorolt fogvatkozásokat illetőleg, szerző saját igazolására kötelezve érzi magát azon nyílt megjegyzést tenni, hogy előtte ismeretlen okok miatt csak a hetedik ívtől, azaz a 97-dik laptól tehette meg a mű szövegének, sajtó alá illesztés előtt, végleges revisióját.

ERDÉLY

a Rómaiak alatt.

Melléklet

hasonezinyű pályamunkához.

Rajzolta

PR. KRENEDITS FERENCZ.

Geogr. mértékegységek.

